

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

TAFAKKUR

4

1999

«Кўл билан тиклаб бўлмас
хайкал кўйдим ўзимга...»

А. С. НАЖИД

Эсимдадир ажиб дам ҳали:
Қўз олдигда бўлдики намоён,
Нок ғўзаллик даҳоси қаби,
Бир наҳзалик ҳаёл, тўқисимон.

Ғам-аламдан дилим ёнганда
Мушларимда кўрдим гехрани,
Ҳаётдаги бўм-бўш суронда
Келиб бурди товушим жарани.

Иллар ўтди, Исён бўрони
Ҳаётларим совурди дилдан,
Ва урғундир дилбар садонани,
Ўтди азиз гехрани ёдигдан.

Қувватликтики гамида нурсиз,
Ғамга тўлиб кўрларим боғди;
Худо, илҳом ва кўз ёшисиз,
Ишқ, изтироб, ҳаётсиз оқди.

Мана, қалбга ошно бўлди най,
Қўз олдигда бўлдики намоён,
Ўғзалликтики соф нарисидай,
Бир наҳзалик ажиб тўқисимон.

Рухим яна қўзонди бу дам,
Яна унда тирилди нажот;
Яна дилда худо ва илҳом,
Қўз ёшию муҳаббат, ҳаёт.

1799 – 1999

Tafakkur ТАФАККУР

Ижтимоий-фалсафий, маънавий-маърифий, рангли-безакли журнал

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Абдулла АЪЗАМ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Баҳодир ЖАЛОЛ
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Азамат ЗИЁ
Анвар ЙУЛДОШЕВ
Баҳодир ЗОКИР (масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Абдуманноб ОЛИМБОЕВ
Хайридин СУЛТОН
Убайдулла УВАТОВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Муҳаммад ЮСУФ
Тўленберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИВОЙ
Иброҳим ҒАФУР
Раҳима ҲАКИМОВА

Муассис — Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази

Ўзбекистон Республикаси давлат Матбуот кўмитасида 00124-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилими: 700047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68, 139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарқ" нашриёт-матбаа концерни басмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

1999 йил 30 август кўни басмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70×100 1/16. 6 басма тобақ. 4427-бўйртма. Нашр адади 7500 нуска.

Журнални Ольга ЖОЛДАСОВА безаган.

Ушбу сонда Машраб Нуриноев олган суратлардан фойдаланилди.

JURNAL SAHIFALARIDA

ЖУРНАЛ САҲИФАЛАРИДА

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Ҳафиза НАСРУЛЛАЕВА. Манфаатлар муштараклиги.....4

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Саидмурод МАМАШОКИРОВ. Тарихий тафаккур мезони.....8

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Исроил СУБҲОНИЙ. Миллий мафкура ва нақшбандия.....14

Юлдуз АМИРЖОНОВА. Рухий тарбия тамойиллари.....17

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Абдулла АЪЗАМ. Фан ва дин: одамзоднинг пайдо бўлиши.....20

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Эркин САМАНДАР. Барҳаётлик дараҳти.....42

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Холли НОРБОЙ. Кашф қилмоқ саодати.....53

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ. Маърифат-ла боқий сўз.....58

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Наим КАРИМОВ. Ҳаётнинг маъноси.....66

Абдуллажон РАСУЛОВ. Саховат саҳифалари.....87

Баходир КАРИМ. Таъсир ва тасвир.....89

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Тасаввуф лугати.....92

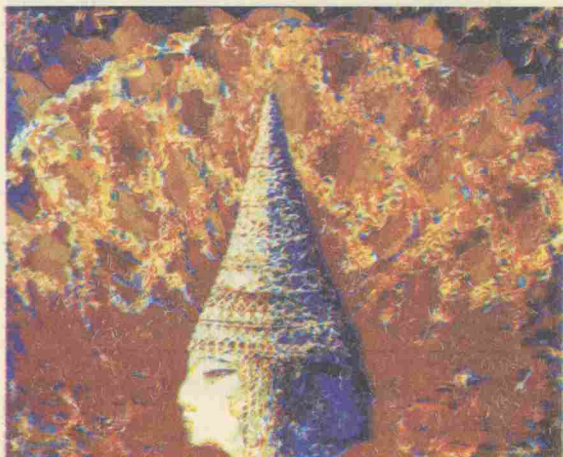
Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....95

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Собиржон МИНАВВАРОВ. Зиёлининг виждон иши.....82

Зоҳир ҒОФУРОВ. Маънавиятнинг таърифи.....83

Гулчеҳра ТЎЛЕМЕТОВА. Янгиликни англаш зарурати84

Ҳафиза НАСРУЛЛАЕВА

МАНФААТЛАР МУШ – ТАРАК – ЛИГИ

Инсоният XXI аср остонасида турибди. Бундай дамларда ўтган кунларни сарҳисоб этиш, истиқбол режасини тузиш, мақсадларни белгилаб олиш одамзодга хос хусусият. Янги юз йилликда ёш республикаимизни қандай истиқбол кутяпти? Авлодларимизнинг турмуш даражаси қай даражада фаровонлашади? Мамлакатимиз улуғ давлатлар қаторидан ўрин олиши учун нималар қилиш керак? Бундай саволлар бугун ҳар бир ватандошимизнинг кўнглида тугён уриб тургани маълум.

Мамлакатимиз Президенти Ислоҳ Каримовнинг “Ўзбекистон XXI асрга интилоқда” номли рисоласида шу каби кўплаб масалалар батафсил таҳлил қилинган. Асарда ислохотларни чуқурлаштириш, жамиятни эркинлаштириш ҳамда келажакдаги ривожланишнинг бош йўналишлари аниқ ва равшан очиб берилиб, мамлакатимиз тараққиётининг устувор йўналишларидан бири маънавийтни юксалтириш экани алоҳида таъкидланган: **“Эркин фуқаро маънавиятини, озод шахсни шакллантириш масаласи олдимизда турган энг долзарб вазифадир. Бошқача айтганда, биз ўз ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган,**

ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, айна замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялашимиз керак”.

Асарнинг муҳим илмий-амалий қиммати унда, жумладан, *манфаатлар уйғунлиги, яъни шахс ва мамлакат манфаатлари муштарақлиги* ғояси тараққиётимизнинг бугунги ва яқин келажакдаги босқичида ҳал қилувчи омил эканига алоҳида аҳамият берилгани билан изоҳланади.

Одамзод бу ёруғ дунёга манфаат аталмиш минглаб ришталар билан боғланган, шу манфаатлар замирида ҳаракат қилади, фаолият юритади. Шахс манфаати, жамоа манфаати, мамлакат ҳамда жамият манфаати ҳамisha бири-бирини тўлдириб, бир-бирига таъсир этиб туради. Инсон жамият ичида яшар экан, шахсий манфаатларини атрофдаги одамлар, халқ ва мамлакат манфаатлари билан уйғунлаштириб бориши керак. Шу жараёнда у камолга етади,

шахс сифатида шаклланади. Жамиятнинг равнақи, мамлакатнинг тараққиёти фуқароларнинг моддий ва маънавий манфаатлари қай даражада ривожлангани ва қай даражада қондирилаётгани билан белгиланади.

Ўз қудрати ва салоҳиятини юксалтиришни кўзлаган ҳар бир мамлакат фуқароларининг моддий ҳамда маънавий манфаатларини қондириш борасидаги фаолият ва ҳаракатларига кенг имкониятлар яратади, эркинликлар беради, уларни рағбатлантиради. Бунга жавобан фуқаролар ҳам куч-ғайратини мамлакат равнақи учун тўлиқ сафарбар этади, тақдирини ватан, миллат тақдири билан боғлайди, эл-юрт келажаги учун қайғурувчи ватанпарвар, фидойига айланади. Инчунин, шахс ва жамият, фуқаро ва мамлакат манфаатларининг муштараклиги ижтимоий жараёнлар йўналишини белгиловчи омил сифатида рўёбга чиқади.

Жаҳон ҳамжамияти манфаатлар муштараклиги борасида ўзига хос тажрибага эга. Масалан, Европанинг ривожланган мамлакатлари ҳамда Япония, Америка Қўшма Штатлари каби йирик давлатларнинг ички сиёсатига назар солсак, уларда фуқароларнинг моддий манфаатларини рўёбга чиқариш йўлидаги фаолиятига қулай шароит яратилганини кўрамиз. Ишлаб чиқаришни ташкил этувчи раҳбарларга, мулк эгаларига берилган эркинликлар туфайли улар мамлакатда яшовчи фуқароларни иш билан таъминлайдилар, турли манфаатларини ҳимоя остига оладилар. Ишчи ёки хизматчининг малакаси, касб-хунар маҳорати, билим даражаси корхона манфаати учун улкан аҳамиятга эга. Шу боис ҳам мавжуд имкониятлар уларнинг манфаатларини қондиришга йўналтирилади. Тўланадиган иш ҳақи, кўрсатиладиган моддий ва маънавий ғамхўрликлар ишчи ва хизматчининг яшаши учун зарур бўлган барча эҳтиёжини қоплайди. Натижада корхона ва ишчи ўртасида мустақкам манфа-

атлар муштараклиги таркиб топади. Шу туфайли фуқароларда “менинг корхонам”, “менинг муассасам”, “корхонамнинг маҳсулоти” деган фахрли туйғу шаклланиб, улар барча имконият ва салоҳиятини шу корхона манфаатлари йўлига сафарбар этади. Мамлакат билан унда фаолият юритаётган корхона ва муассасаларнинг манфаатлари ўзаро муштарак бўлгани учун фуқаролар манфаати мамлакатнинг иқтисодий тараққиётини белгиловчи омил бўлиб хизмат қилади.

Жамиятда манфаатлар уйғунлигига путур етказувчи омиллар мавжуд бўлса, яъни фуқароларнинг моддий ва маънавий манфаатлар йўлидаги фаолияти чекланса, мамлакат манфаати билан фуқаролар манфаати ўртасида зиддият келиб чиқиши мумкин. Бу эса фуқароларда норозилик кайфияти уйғонишига, уларнинг ватанпарварлик, халқпарварлик туйғуси сўниб, худбинлашиши, маънан ва руҳан ғариблашишига сабаб бўлади.

Собиқ Шўро даврида ҳукумат ва фуқаролар ўртасидаги манфаатларга раҳна солинди. Шўро сиёсати шахснинг моддий-иқтисодий эркинликларини бўғди. Жамият манфаатлари шахс манфаатларидан устун қўйилди. Фуқаролар мулкдан жудо қилинди. Хусусий мулкка бўлган табиий-туғма эҳтиёжлар қорланди. Шахснинг моддий-иқтисодий эркини чеклаш жамиятда ташмачилик, ўғрилиқ, коррупция каби иллатларни келтириб чиқарди. Бу сиёсат фуқароларни лоқайдликка, шижоатсизликка, фаолиятсизликка ўргатди. Мамлакат миқёсида тўпланган ғоят улкан моддий бойлик бир гуруҳ сиёсий бошқарувчилар томонидан талон-тарож қилина бошлади. Оқибати — жамиятда маънавий инқироз кучайиб, унинг иқтисодий ҳамда сиёсий томондан емирилишига олиб келди.

Бинобарин, инсоннинг моддий манфаатларини назар-писанд қилмаслик, унинг эҳтиёжларини зўрлик билан рад этиш шахс эркинлигини чеклайди. Мод-

дий манфаатлари чекланган шахс маънавий-руҳий жиҳатдан ҳам инқирозга юз тутади. Ўз навбатида шахс ва жамият манфаатлари ўртасидаги ўзаро муштараклик барҳам топади. Бу эса жамият равнақига салбий таъсир кўрсатиши аён.

Ана шу тарихдан сабоқ чиқариб мамлакатимизда мустақилликка эришилган кундан бошлабоқ фуқароларда мулк туйғусини тарбиялашга катта эътибор берилди. Бугунга келиб эса юртимизда шахс ва жамият манфаатларини уйғунлаштириш борасида ўзига хос сиёсат амалга оширилмоқда. Бу сиёсатнинг мақсад-моҳияти, бир томондан, фуқароларга моддий-иқтисодий эркинликлар бериш бўлса, иккинчи томондан, турмуш тарзимизда маънавий мезонларни барқарорлаштириш, халқимизнинг маънавий-руҳий манфаатларини ўстиришдир. Чунки моддий манфаатлар маънавий манфаатлар билан уйғунлашган ҳолдагина ижобий натижасини беради.

Гап шундаки, бизга собиқ Шўро давридан жиддий маънавий таназзул асоратлари билан бирга мамлакат ва фуқаролар ўртасидаги манфаатларнинг номутаносиблиги ҳам мерос бўлиб қолган эди. Фуқароларнинг маънавий-руҳий баркамоллигига эришмай туриб уларнинг моддий-иқтисодий эҳтиёжларига эрк берилиши қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини Америка Қўшма Штатларининг машҳур ислотчи президенти Теодор Рузвельт бундан 85 йил муқаддам шундай башорат қилган эди: “Назорат йўқлиги ва бир ҳовуч кишиларнинг қўлида катта кучнинг тўпланиб қолиши натижасида кўпгина ёвузликлар содир бўлади. Биз катта корпорациялар ўзини ўзи оёққа турғизганини тан олишимиз, шу билан бирга, катта бизнес кичик бизнес ҳисобидан имтиёзларга эга бўлмаслиги учун уни назорат қилишимиз ва тартибга солиб туришимиз шарт. Боз устига биз ишлаб топилган фойданинг иш берувчи ва хизматчилар ўртасида тақсимланишини

йўлга қўйишда ҳамкорлик қарор топишини талаб этишимиз лозим. Токи улкан корпорацияларнинг келгусидаги ютуқлари уни вужудга келтиришда иштирок этган барча кишилар ўртасида адолатли тарзда тақсимлансин”. Бу жумлаларни ўқиган ҳар бир киши ҳозирги кунда жамиятимиз ҳаётида илгари сурилаётган бошқариладиган бозор тамойилининг шундай ёвузликларнинг олдини олиш ва адолатни қарор топтириш учун қўлланаётган оқилона тадбир эканига ишонч ҳосил қилиши шубҳасиз.

Ижтимоий ҳаётга бозор муносабатлари сиёсатининг жорий этилиши, мулкнинг хусусийлашуви, ишлаб чиқаришдаги рақобат ва бошқалар шахсга моддий-иқтисодий эркинликлар бериш, мамлакат ва фуқаролар манфаатларини уйғунлаштириш борасида қилинаётган тадбирларнинг дебчасидир. Бунинг самараси эса мамлакат фуқароларининг маънавий-руҳий камолоти даражаси билан белгиланади. Зеро, маънавий-руҳий қашшоқлик шароитида жорий этилган бозор муносабатлари фуқаролар билан давлат манфаатларини уйғунлаштирмайди, аксинча, улар ўртасидаги зиддиятларни янада чигаллаштиради. Жумладан, истеъмол моллариги оид нарх-навонинг эркинлашуви унинг кескин ўсиб кетишига сабаб бўлади. Натижада аҳолининг ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этувчи қисмининг бойиб кетишига, унда иштирок этмайдиган қисмининг эса камбағаллашувига олиб келади. Бу ҳол фуқаролар орасидаги табақалашувни кескинлаштириб, шахс билан давлат манфаатлари ўртасидаги мутаносибликни бузади. Бунинг натижаси ўлароқ жамиятда жиноятчилик авж олади, давлат қонунларини менсимаслик, солиқ ва тўловлардан қочиш, кўзбўямачилик, алдов ва масъулиятсизлик илдиз отади. Бу эса халқ манфаатларига ҳам, давлат манфаатларига ҳам путур етказиши ҳамда унинг оқибатида вужудга келадиган маъ-

навий инқироз мамлакатни ривожлантириш учун белгиланган тадбирларни амалга оширишга йўл қўймайди.

Дунё мамлакатлари тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, бундай ҳолда давлат куч ишлатиб, зўрлик билан фуқаролар манфаатини мамлакат манфаатлари билан уйғунлаштира олмайди. Бунга уриниш инсон ҳуқуқларининг топталишига олиб келиб, оқибатда жамиятнинг маънавий-руҳий томондан тубанлашуви рўй беради. Бунинг олдини олишнинг бирдан-бир тўғри йўли — тарбия, шахсни маънавий-руҳий жиҳатдан камол топтириш ва жамиятнинг маънавий салоҳиятини юксалтириш. Қачонки инсон ўзини шахс сифатида таниса, тарихий илдизларини, маънавий ва миллий қадриятларини англаса, ўзида ватан учун, унинг келажаги учун қайғуриш ҳиссини туйса, шундагина манфаатлар уйғунлиги юзага келади, жамият тараққиёти илдамлашади. Шунинг учун ҳам Президентимиз маънавиятни юксалтириш, баркамол авлодни воёга етказишни мамлакат тараққиётининг устувор йўналиши даражасига кўтариб, бунга эришиш учун барча имкониятларни сафарбар этмоқда. Юртимизда таълим-тарбия тизимининг ислоҳ қилиниши, иқтидорли ёшларнинг чет элларда таълим олишига имкониятлар яратилиши, оилаларга ғамхўрлик, аҳолининг эҳтиёжманд қисми ижтимоий муҳофаза этилиши ва ҳоказолар маънавий баркамоллик борасида амалга оширилаётган муҳим тадбирларнинг бир бўлаги, ҳолос. Бундан ташқари, Президентимиз сиёсатида фан, маданият, санъат равнақига ҳам алоҳида эътибор берилиб, маърифатга маънавиятни юксалтирувчи куч сифатида қаралмоқда. Бу эса аҳолининг маърифатли қатлами зиммасига зўр масъулият юклайди.

“Барчамиз яхши англаб олишимиз керакки, — дейилади юқорида зикр этилган асарда, — ҳаётимизнинг бошқа соҳаларидаги аҳвол, амалга оширилаётган ислохотларимизнинг са-

марадорлиги аввало халқ маънавиятининг тикланиши, бой тарихий меросимизнинг кенг ўрганилиши, анъаналаримизнинг сақланиши, маданият ва санъат, фан ва таълим ривожини билан узвий боғлиқдир”. Демак, маданият ва санъат, фан ва таълим ривожини, аҳолининг маънавий-руҳий тарбиясини, шунингдек, фуқаро ва мамлакат манфаатларини уйғунлаштириш жараёни ҳам маърифатпарвар кучларнинг салоҳияти билан боғлиқ.

Дарҳақиқат, инсоният тажрибасидан маълумки, ҳар қандай жамиятнинг маънавий-руҳий қудратини юксалтиришда зиёлилар, шу мамлакатда етишиб чиққан маърифатпарвар кишилар ҳал қилувчи мавқега эга бўлган. Улар ўзларидаги бор маънавий-руҳий бойликни, маданият ва маърифатни халқ орасида ёйиш орқали оммани тарбиялаб, жамиятнинг маънавий поклигига эришганлар. Бозор муносабатларига ўтиш даврида аҳолининг зиё тарқатувчи бу қисми етарлича ижтимоий муҳофаза этилмаса, улар тирикчилик ташвиши билан ўралашиб қолса, бундай ҳолат жамиятнинг ижтимоий-маънавий ҳаётига салбий таъсир этиши мумкин. Чунки бу қатламнинг зиё ва маърифат тарқатувчилик салоҳияти сусайиб, мамлакат маънавий қашшоқлик ботқоғига ботиб бораверади. Шу боис, ҳар қанча қийин бўлмасин, аҳолининг маърифатли қатлами ҳам моддий, ҳам маънавий томондан ҳимоя қилиниши, уларнинг обрў-эътибори муносиб жойига қўйилиши, барча имконият ва салоҳияти фуқароларни тарбиялаш, фан, маданият, санъат, таълим-тарбия соҳаларини ривожлантириш, шахс ва жамият орасидаги манфаатларни уйғунлаштириш ишларига сафарбар этилмоғи лозим.

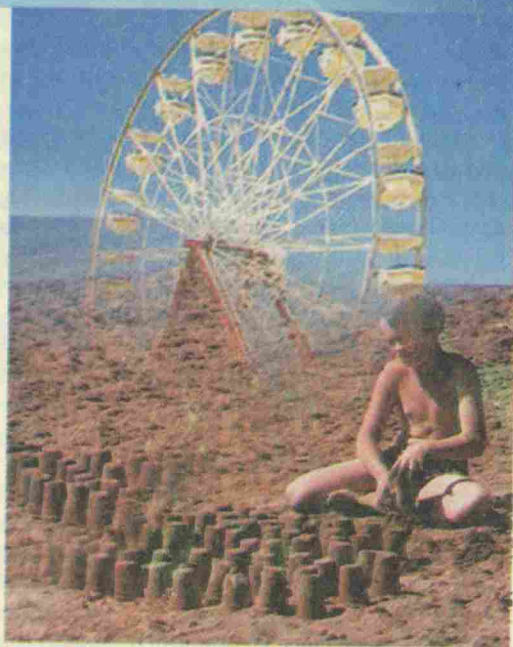
Хуллас, мамлакатимизнинг янги юз йилликдаги ривожланиш йўналишига бир назар ташлар эканмиз, унда манфаатлар муштараклигини таъминлаш нақадар муҳим масала эканига ишонч ҳосил қиламиз.

Саидмурод МАМАШОКИРОВ

ТАРИХИЙ ТАФАККУР МЕЗОНИ

Президент Ислом Каримов республика-мизнинг етакчи тарихшунос олимлари билан учрашганда уларнинг олдига ҳаққоний тарихни холисона ёритиш вазифасини қўйди. Ҳозирги ўтиш даврида онгимизда эски андозалар маълум даражада сақланиб қолаётгани боис бу вазифани бажариш тарих фанининг концептуал асосларини янгилашни талаб этади. Зеро, **биринчидан**, ҳар қандай миллат ўзлигини англаши учун тарихини билишга интилади. Аммо бу тарих ким томонидан ва қандай ёзилади? Бунда энг асосий масала — ҳаққоний тарихни сохтасидан ажратишдир. **Иккинчидан**, ёш мустақил давлатнинг халқаро ҳамжамиятда муносиб ўрнини топиши ўз тарихий илдиэларини кўрсата билишига ҳам боғлиқ. **Учинчидан**, энг муҳими, Президентимиз Олий Мажлиснинг биринчи чақириқ ўн тўртинчи сессиясидаги маърузасида айтганидек, "Ҳаётимизда қандай ўзгаришлар рўй берганини баҳолаш учун бизга собиқ Иттифоқдан, эски мустабид тузумдан қандай тарихий мерос қолганини яна бир қарра эслашимиз зарур".

Маълумки, жамиятда содир бўлган ҳар қандай тарихий ҳодиса одамларнинг ижтимоий муносабатлар асносидаги фаолияти натижасидир. Бундай ҳодисалар кўпинча жамиятдаги ижтимоий гуруҳлар, қатламларнинг манфаатлари асосида ёритилган ва баҳоланган. Айниқса, "қизил империя" даврида коммунистик мафкура мустамлака миллатлар тарихини ёритишни монополия қилиб олгани ҳамда фандаги субъективликнинг ўта чуқурлашуви оқибат

тида сохта тарихшунослик вужудга келди.

Бу жараён фашизм маддоҳларидан бири Геббельснинг "Ёлгонни қайта-қайта такрорлайверсанг, у ростга ўхшаб қолади"-деган тамойилига асосланар эди. Лекин, тарих мантиғига кўра, ёлгон ҳеч қачон ростга айланмайди, сохталик бир кун келиб барибир ҳақиқатга ўрнини бўшатади. Шунинг учун илмий тадқиқот, тарихий ҳодисаларни ёритиш ва баҳолаш сиёсий, мафкуравий, синфий, миллий, маҳаллий манфаатлардан устун бўлмоғи лозим. Президентимиз айтганидек, "Муайян воқеа, шахсга муносабат билдираётганимизда, бу фақат бир киши ёки муайян тоифадаги кишиларнинг нуқтаи назари бўлиши мумкинлигини унутмаслик керак".

Биз ўтмишимизни ҳаққоний ўрганиш масаласига киришар эканмиз, даставвал тарихшунослик мустақил фанми, дунёқарашми ёки тарихий фактларни изчил тартиблаштириш воситасими, деган саволга аниқ жавоб бермоғимиз керак. Чунки аксарият тарихчиларимиз яқин пайтгача тарихий далилларни ўзларига "керак бўлган" тарзда ёки буюртма асосида танлаш ва тартиблаштиришдан нарига ўта олмаган. Бошқа томондан, объектив вазиятни акс эттирувчи тарихий фактлар "давлат сири"

сифатида махфий сақланган, истифодага берилган тақдирда ҳам қаттиқ назоратда тутилган. Агар тарихий факт ҳукмрон сиёсат мантиғига зид келса, у рад қилинган, айрим ҳолларда уятсизларча сохталаштирилган. Мабодо тарихчи бундай фактни тоталитаризм сиёсатига зид тарзда ошкор қилса, таҳлил этса, қувғин ва қатағонга маҳкум бўлган. Мисол учун Иброҳим Мўминов тақдирини эслаш кифоя.

Шунинг учун тарихчиларимиз оддийгина “тарихий фактлар статисти”га, талай қисми “сиёсий тузум маддоҳи”га айланиб қолган эди. Ҳар қандай фан уни фан қилувчи умумий қонунлар, тамойилларга эга. Ҳозир хоҳлаган илмий даража ё унвондаги тарихчидан “Тарих фанми? Фан бўлса, унинг қонунлари қани?” деб сўрасангиз, жўяли жавоб ололмайсиз.

Баён этилган мулоҳазаларни умумлаштириб хулоса қилинса, тарихшунослик фанининг фундаментал фалсафий-назарий асосларини мустаҳкамлаш, методологик қашшоқлигини бартаф этиш керак. Шу мазмунда Ислом Каримов афсус билан “Ўзбек халқининг тарихий ўтмиши, ўзлиги, маънавияти ҳақида гапирганда, бизда чуқур илмий асосга таянган таҳлил, муайян масалаларга аниқ ёндашув етишмаяпти. Илмий тилда айтганда, яхлит концепция йўқ” деб таъкидлади. Бу фикр — тарих фанининг ночор аҳволига берилган ҳаққоний баҳо. Бу ҳақда кенгроқ мушоҳада қилсак, тарихшуносликдаги назарий-концептуал асосларнинг ночорлиги, фалсафий-методологик жиҳатдан қашшоқлигининг асосий сабаби, юқорида айтганимиздек, ҳозиргача тарихчиларнинг ҳукмрон сиёсий мафкура йўлида маддоҳликка кўникиб қолгани ва бундан қутула олмаётганидир.

Шу ўринда адолат юзасидан қайд этиш керакки, бошқа ижтимоий-сиёсий фан соҳалари мутахассислари, жумладан, файласуфлар ҳам тарихчилар тақдирини ўз бошидан кечирган. Чунки тоталитаризм тузумига теран фикрловчи, том маънодаги олимлар керак бўлмаган. Шу сабабли

ҳамон ижтимоий-сиёсий фанлар билан шуғулланувчи олимларимиз тарих фалсафаси соҳасида орқада қолмоқдалар.

XVIII аср бошларида француз маърифатпарвари Вольтер, бир аср кейин немис файласуфи Ҳегель тарихий ҳодисаларни билишда фалсафий-методологик ёндашув заруриятини илмий жиҳатдан асослаб берган. Хусусан, Ҳегелнинг “Тарих фалсафаси”, “Хуқуқ фалсафаси” асарларида илгари сурилган ғоялар тарихий ҳодисаларни муштарак ва мужассам мантиқий таҳлил этиш намунаси бўлиб хизмат қилган. Улар ҳозир ҳам ўз тарихий-илмий аҳамиятини йўқотган эмас.

Бизнинг айрим тарихчиларни, андиша билан айтганда, тарих фалсафаси соҳасида мукаммал билимга эга деб бўлмайди. Бу соҳада ҳозиргача жиддий илмий тадқиқотларнинг йўқлиги ҳам шунинг далилидир.

Илмий тадқиқот, тарихий ҳодисаларни ёритиш ва баҳолаш сиёсий, мафқуравий, синфий, миллий, маҳаллий манфаатлардан устун бўлмоғи лозим.

Бу фикр тарихчи ҳамкасбларимнинг нафсониятига тегиши мумкин, албатта. Лекин, донишманд Суқрот айтганидек, “Афлотун — дўстим, аммо мен учун ҳақиқат қимматлироқ”. Ваҳоланки,

тарихшунослик фақат тарихий фактлар, архив ҳужжатлари ва солномаларнинг хронологик тартибда таҳлилини, жўнгина изоҳланиши ёки баён қилинишини эмас, балки теран мантиқий-фалсафий таҳлилини ҳам тақозо этади.

Тарихий фактлар, ҳужжатлар муайян ҳодисаларга нисбатан кишиларда ижобий ёки салбий эҳтирос уйғотса, мантиқий-фалсафий таҳлил ақл чироғини ёқиб, ҳақиқатнинг моҳиятини билиш воситасига, сурилга айланади. Бу эса, ўз навбатида, тарихий ҳодисаларга холис баҳо бериш, улардан сабоқ олиш ва амалий фаолиятда истифода қилишга асос бўлади.

Шу ўринда яна бир нарсани айтиб ўтиш ўринлидир. Ислом Каримов “Тафаккур” журнали бош муҳаррирининг саволларига жавобан миллий мафқурани шакллантириш вазифалари ҳақида фикр билдиргандан кейин тарихчи олимлар билан учрашув ўтказилгани тасодифий эмас. Зеро,

“Тарих — халқ маънавиятининг асоси бўлиб, биз шакллантираётган жамиятимиз мафкураси ҳам тарих булоқларидан озиқланиши”ни кўрсатиш масаласи кун тартибига чиққан эди. Уни ҳал қилишда, бир томондан, миллий мафкурани тарихий меросимизнинг барча қирраларини, шу жумладан муваффақиятлар ва мағлубиятларимизни холис ёритиш билангина яратиш мумкинлиги, иккинчи томондан эса, янги тарихимиз умуммиллий мафкура асосида ишлаб чиқиши зарурлиги аниқ бўлиб қолди.

Бу имкониятни рўёбга чиқаришнинг асосий шарт тарихшуносликда ҳам муқобилчиликнинг бўлиши муқаррар ва зарурийлигини англашдир. Бу тушунчага кўра, инсоният тарихи ҳақида турли-туман қарашлар, илмий йўналишлар мавжуд. Аксарият ҳолларда улар бир-бирига тубдан қарама-қарши фикр ва ғояларни илгари суради, ҳар бири ўзича ҳақиқатга даъвогарлик қилади. Лекин ҳам мантиқ, ҳам тарихий тажриба уларнинг кўпи холис, объектив эмаслигини исботламокда.

Табиий, ҳар қандай ижтимоий ҳодиса тарихий факт сифатида жамиятдаги гуруҳлар, қатламлар манфаати нуқтаи назаридан баҳоланади ва ёритилади. Шундан муқобилчилик, ҳатто унинг кескинлашган шакли — мухолифат вужудга келади. Бордию, қарашлар муайян гуруҳларнинг ҳукмрон сиёсий мавқени эгаллаши ёки шундай мавқени сақлаб қолиши учун тарихий фактларни сохталаштиришга олиб келса, бунинг илмий муқобилчилик билан ҳеч қандай умумийлиги йўқ.

Билимнинг ривожланишини таъминлайдиган ҳақиқий илмий мухолифат ёки муқобилчилик объективлик тамойилларига бўйсунган, умуминсоний тамаддун манфатларига уйғун тарзда ўзининг индивидуал ғоя ва қарашларини ифодалашдан иборат бўлиши керак.

Президентимиз “Тафаккур” журналидаги суҳбатида айтганидек, “Ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳ-

сга киришиш, олишиш мумкин”. Бунда, бир томондан, тарихий ҳодисаларнинг муқобил баҳоланиши ва баён қилиниши фикрлар эркинлигининг натижаси сифатида муайян сиёсий манфаатларга хизмат қилиши, мафкуравий позицияга эга бўлиши муқаррар. Шундай экан, тарихшунослик фанида муқобилчиликнинг турли шакллари туташтирувчи ягона нуқта, умумий мезон бўлиши лозим. Президентимиз Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги муҳбирининг саволларига жавобларида «Биз фикрлар ва қарашлар ранг-баранглиги принципига тарафдормиз. Аммо бу фикр ва қарашларни бирлаштирадиган, уларнинг муштарак жиҳатларини уйғунлаштирадиган ягона мезон борки, бу миллий ғоя ва миллий мафкурадир» деб кўрсатган эди. Иккинчи томондан, мутахассислар хоҳлайдиларми, йўқми, ҳар қандай ижтимоий-сиёсий соҳа каби тарихшуносликнинг ҳам сиё-

XVIII аср бошларидаёқ тарихий ҳодисаларни билишда фалсафий-методологик ёндашув зарурияти илмий жиҳатдан асослаб берилган.

сатдан, мафкурадан мустақиллиги нисбийдир. Чунки ижтимоий ҳодисалар объектив табиатга эга бўлса-да, уларга муносабат субъективлигича қолади. Шунинг учун ҳам Президентимиз сиё-

сатчиларнинг ўз сиёсатини ҳимоя қилиш учун тарих фани хулосаларига мурожаат этишини, акс ҳолда улар миллатчилар ёки маърифатпарварлар томонидан бошқабошқа мақсадларда фойдаланилиши мумкинлигини алоҳида таъкидлаган эди.

Муқаррар бўлиб ўтган ҳодисаларнинг объективлиги кейинги яшаётган кишиларнинг иродасига боғлиқ эмас. Шу билан бирга тарихий ҳодисаларга нисбатан ҳар қандай муносабат индивидуал-субъектив табиатга эга бўлиши равшан. Бутун муаммо — шу объективликнинг субъектда қандай акс этишида. Тарихшуносларнинг назарий таҳлил қобилиятлари ва малакаси ҳам, мақсади ва вазибалари ҳам ҳар хил бўлгани учун тарихий ҳодисаларни бир позициядан туриб ёрита олмаслиги ёки буни истамаслиги мумкин. Бундан ташқари, тарихий ҳодисалар мураккаб ижтимоий-сиёсий омиллар мажмуи таъсирида содир бўладиги, ҳар бирининг ўрнини, аҳамияти-

ни аниқлаш назарий ва амалий жиҳатдан имкондан йироқ. Бу хусусият айни бир ҳодисага турли-туман қарашларни вужудга келтиради. Масалан, агрессив сиёсатга мос келадиган ҳарбий саноатни ривожлантириш шу мамлакатда ишсизликни бартираф этувчи, аҳолининг иқтисодий аҳолини яхшиловчи омил деб баҳоланиши мумкин, лекин ўзи учун ҳам, бошқа мамлакатлар учун ҳам хавф-хатарни кучайтирадиган сиёсат сифатида танқид қилиниши ҳам табиий. Яъни, бир ҳодиса қарама-қарши икки нуқтаи назардан баҳо олади.

Кези келганда бир мушоҳадага тўхташ жоиз. Тарихнинг қайси босқичи бўлмасин, одамлар урушни умуман хоҳлаган эмас, бундан кейин ҳам истамайди. Бироқ, жаҳон тарихининг узоқ ўтмишидан бошлаб ҳозиргача турли кўлам ва оқибатга эга бўлган локал уруш ўчоқлари пайдо бўлиб, кўп ҳолда минтақавий ҳатто глобал миқёсда кенгайиб кетишининг шохидимиз. Ҳолбуки, Ер куррасидаги ҳар бир одамдан "Сенинг ва қариндош-уруғларинг ҳаётини, авлодларинг келажакини барбод қилиши мумкин бўлган фожиали урушни хоҳлайсанми?" деб сўраб чиқилса, ёши, ирқи, дини, сиёсий маслағи, иқтисодий аҳолидан қатъи назар, ақли расо киши борки, "йўқ" деб жавоб бериши аниқ. Лекин, урушлар бўляпти. Бу ақлга, мантиққа хилоф эмасми? Бироқ бунинг турли сабабларини топиб оқлайдиган сиёсатчилар, тарихчилар бор.

"Темир канцлер" номини олган Бисмарк (1815-98 йилларда яшаган) ўз вақтида "Германия хоҳлаган мамлакатга қарши уруш эълон қилсин, уни оқлайдиган адвокат, тарихчи ҳамма вақт топилади" деганда шуни назарда тутган бўлса керак.

Юқорида баён қилинганлар асосида ҳулоса шуки, тарихий хотирамизга масъулият билан қараб, ҳолис баҳолашимиз, унга умуминсоният тамаддуни манфаатлари юзасидан ёндашишимиз лозим. Тарихни ҳолис ёритмаслик миллатнинг тарихий хотирасига тажовуз ҳисобланади. Бошқача айтганда, миллатнинг тарихий руҳига тажовуз билан миллатга хиёнат ўртасида унчалик катта фарқ йўқ, аксинча, бири иккинчисининг умумлашган шаклидир. Шунинг учун ҳам Президентимиз ҳар бир халқ ўз тарихини ҳар хил таъсир ва тажовузлардан асраши лозимлигини таъкидлайди.

Бундан тарихимизни икки тоифа — ички ва ташқи таъсир ҳамда тажовуздан асраш вазифаси келиб чиқади.

Аввало, миллат тарихини чуқур ривожлантириш учун тор доирадаги манфаатлардан воз кечиш керак. Чунки мазҳаблар динни емиргани каби, фандаги маҳдудлик, маҳаллийчилик миллий гоёни, миллатни емиради. Юртимизга қулфат келтириши мумкин бўлган, ўз пайтида олди олиб қолинган диний экстремизмнинг турли оқимлари, ижтимоий ҳодиса сифатида, ислом динининг тарихий-гносеологик илдизларини билмасликдан келиб чиққан эди. Ҳолбуки, "Ҳар бир инсон ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкам-

лайди" (**Ислом Каримов**).

Тарихий хотирага тажовузнинг яна бир кўриниши — бошқа миллатларнинг муваффақиятларини ўзиники ёки ўз хатоларини бошқаларники қилиб кўрсатиш. Хусусан, шўролар ҳукмронлиги даврида халқимиз жаҳон фанидан узиб қўйилди. Шу йилларда эришилган ҳар қандай ғалаба, муваффақият "катта оғалар" ҳисобига ёзилар, бошқа халқлар тарихидаги юксалишлар эса "унутилар" эди. Масалан, Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати, Олтин Ўрдани тор-мор қилиб Рус князликларини асоратдан қутқаргани, Анқара муҳорабаси оқибатида Европани ҳалокатдан сақлаб қолгани каби фактлар "унутилишга маҳкум" эди.

Тарихга ана шундай ёндашув тарбияси онгига сингдирилган олимларнинг шовинизм тамойилларидан осонлик билан воз кечиши, ҳозирги авлоди эса мамлакатимизнинг зафарли одимларини ҳасадсиз, ҳолисона ёритиб беришига ишониш қийин.

Тарихшунослик фанида муқобилчиликнинг турли шакллари-ни туташтирувчи ягона нуқта, умумий мезон бўлиши лозим.

Аксарият тарихчилар (хаммаси десак адолатдан бўлмайди, чунки уларнинг орасида фан фидойилари, виждонлилари бўлган ва ҳозир ҳам бор) тарихимизга тажовузда, яъни уни сохталаштиришда қатнашган.

Масаланинг яна бир томони — тарихий ҳодисаларни ҳаққоний, холис ёрита олиши учун мутахассис уларни бошидан кечирган халқ вакили ёки авлоди бўлиши керак. Зеро, тарихий ҳодисалар шу халқнинг миллий менталитетида, руҳиятида, анъаналарида ўз изини қолдиради. Шунинг учун тарихчи ҳеч бўлмаганда шу халқ ичида яшаб, миллат руҳини ҳис эта олиши, унга нисбатан меҳр туйиши лозим. Тарихга бундай ёндашувнинг ёрқин намунасини Берунийнинг "Ҳиндистон" асари тимсолида кўрамиз. Беруний бир неча йил Ҳиндистонда яшаган, ҳатто қадимги ҳинд тилини ҳам мукамал ўрганган. Шунинг натижасида ғоят қимматли илмий асар ёзиб қолдирган. Унинг илмий жасоратини ҳозирги замон етук ҳиндшунослари ҳам эътироф этадилар.

Ваҳоланки, мустабид тузум даврида "Ўз она тилини, миллий анъана ва маданиятини, ўз тарихини билмаслик кўплаб одамларнинг шахсий фожиасига айланиб қолган эди" (**Ислом Каримов**).

Жаҳон афкор оммасида ўзбек давлатчилиги тарихига қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Бундан қувонадиганлар ҳам, ҳасад қиладиганлар ҳам бор. Умуман, Ўзбекистон халқларининг жаҳон тамаддуни тарихига қўшган ҳиссасини дўсту душман эътироф этмоқда. Бироқ биз ўтмишимизга маҳлиё бўлиб, келажагимизни унутишга ҳаққимиз йўқ. Эндиги асосий вазифа бугунимизни, яъни эртанги кун тарихини қандай яратишимиз бўлиб турибди. Албатта, ҳар бир халқнинг, миллатнинг жаҳон тамаддунига қўшган ўз улуши, ҳиссаси бор ва у бу билан фахрланишга ҳақли. Бу эса миллий ғурур ва ифтихорда намоён бўлади, миллатни жипслаштиради, давлатни мустаҳкамлайди.

Тарихчиларнинг вазифаси таққослаш ва ёритиш жараёнида ҳеч бир халқнинг тарих-

даги ўрни камситилишига ёки мутлақлаштирилишига йўл қўймастикдир. Чунки, Президентимиз таъкидлаганидек, "Ҳар қандай цивилизация кўпдан-кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир". Шунинг учун ҳам ўзбек халқининг бой тарихига умуминсоният тамаддуни тарихининг таркибий қисми сифатида қараш керак. Зеро, бу тамаддуннинг биз англаган ва ҳали англамаган қирралари билан ҳар бир миллат, элатнинг маънавий ривожланиши ўртасида ички узвийлик, бир-бирини тақозо қилувчи умумийлик мавжуд. Бу узвийлик ва умумийлик ҳар бир миллатнинг тарихидаги умуминсоний тамаддун унсурларини англаши орқали содир бўлади. Ўзликни англаш эса тарихини билишдан бошланади.

Тарихни ўрганишдан асосий мақсад — ундан сабоқ олиш. Чунки ҳар қандай миллат тарихи ёрқин кунлардан ташқари қора тунларни ҳам ўз ичига олади. Шу жумладан, Шарқ уйғониш

даврининг бешиги бўлган ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида нафақат фан, маданият, маънавият, маърифат ривожланган, балки

шу билан бирликда, ҳокимият талашиш, элатлараро ва маҳаллий низолар тараққиётининг умумий йўналишига путур етказган, миллатни пароканда қилган, қарам бўлишига олиб келган даврларни биламиз.

Бугун энг муҳим вазифа — миллий мустақилликни мустаҳкамлаш — ўтмишда йўл қўйилган хатолар такрорланмаслиги учун тарих сабоқларини чуқур ўзлаштиришни тақозо этмоқда. Шундай бир қонуният мавжуд: биз тарихий ҳодисалардан қанчалик узоқлашсак, уларни шунчалик теранроқ, пухтароқ англаш имкониятига эга бўламиз.

Сўзни муҳтасар қилиб, Президентимизнинг "Модомики ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур" деган фикри, даъвати билан яқунлашни лозим топдик.

Биз ўтмишимизга маҳлиё бўлиб, келажагимизни унутишга ҳаққимиз йўқ.

Ўзбекистонда янги давлатчиликка асос солинар экан, Президент Ислом Каримов халқнинг тарихи ва миллий қадриятларини жамиятнинг буюк келажагини таъминловчи муҳим омил сифатида баҳоламоқда. Мамлакат раҳбари олимлар олдига ҳаққоний тарихни ўрганиш, жаҳон илмий жамоатчилиги эътиборига лойиқ тадқиқотлар ўтказиш, фундаментал рисоалар яратиш, миллий мафқурани шакллантиришда тарихни муҳим манбага айлантириш вазифасини қўйди. Вазирлар Маҳкамасининг шу муносабат билан қабул қилинган қарорини бажариш юзасидан муайян ишлар амалга оширилди, дастлабки натижалар қўлга киритилди.

Лекин таҳририятга келаётган материаллардан кўринадики, тарихни ўрганиш ҳолати ҳали давр талаби даражасида эмас. Бундай баҳо ўқувчилар эътиборига ҳавола этилган профессор Саидмурод Мамашокиров мақоласида ҳам мавжуд. У танқидий мулоҳазалар билангина чекланмай, муайян таклифларни ҳам ўртага ташлайди. Шу билан бирга мақола муаллифнинг шахсий профессионал нуқтаи назарини акс эттирганини таъкидлаш керак бўлади. Бинобарин, унда мунозарали ўринлар ҳам йўқ эмас. Чунончи, тарихнинг объективлиги билан муқобиллиги диалектикаси, улар қандай уйғунлаштирилиши мумкинлиги масаласи етарли даражада очиб берилмаган. Таҳририят мутахассислар бу муҳим мавзуда фикр-мулоҳазаларини билдиради деб умид қилади. Шунингдек, муаллифнинг тарихчи шу тарихни яратган халқ вакили ёки унинг ичида яшаган бўлиши лозим, деган мулоҳазаси ҳам баҳсли кўринади. Зеро, холис фикрловчи мутахассис бусиз ҳам тарихий ҳодисаларни ҳаққоний баҳолаши ва ёритиши мумкин. Хусусан, француз шарқшуносларининг Амир Темур даврига бағишланган асарларида ана шундай ёндашув устун.

Мақолада муаллиф муаммонинг айрим қирраларини маълум даражада кескинлаштиради, ҳамкасбларини баҳсга ундаши эътиборга лойиқ. Зеро, илмий ҳақиқатга холисона фикр алмашув орқали эришилади. Қолаверса, Ислом Каримовнинг Олий Мажлис 14-сессиясидаги маърузасида баён қилинган эркинликка асосланган жамият қуриш стратегияси беғараз, томонларнинг ҳамиятига ҳурмат билан ёндашиб, ягона мақсад — ҳақиқатга қаратилган баҳс-мунозара юритиш маданиятини тақозо этади.

Таҳририят

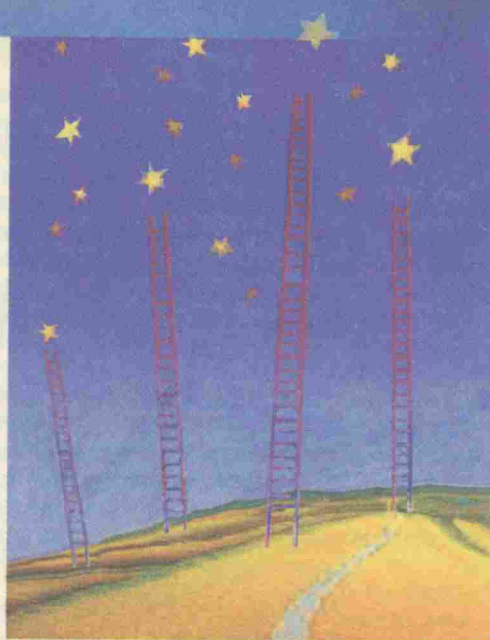
Исроил СУБҲОНИЙ

МИЛЛИЙ МАФКУРА ВА НАҚШБАНДИЯ

Миллий мафкура ва уни шакллантиришда ўтмиш меросимиз, жумладан, нақшбандия тариқати ғояларининг ҳам ўрни бор. Бу ҳақда сўз юритиш учун ана шу буюк маънавий-маърифий таълимнинг илдизлари, ўзига хос жиҳатлари, миллий тафаккур равнақиға таъсири, диний ва фалсафий моҳияти ҳақида етарлича тасаввурға эға бўлиш фойдали.

Нақшбандия шундай руҳий-маънавий, ижтимоий-сиёсий ҳодисаки, у асрлар мобайнида Туронзаминда яшаган халқларнинг миллий мафкураси даражасига кўтарилға олган. Мўғуллар асоратидан қутулиш, темурийлар ва шайбонийлар ҳукмронлиги, XV асрдаги маданий юксалиш даврларини эсға олайлик. Шуларнинг барида нақшбандия таълимнинг бевосита ё билвосита таъсири бор.

Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд яшаган даврнинг бошидаги ижтимоий-сиёсий аҳволға назар ташласак, Мовароуннаҳрда сиёсий бўҳрон, руҳий-маънавий таназул, мўғул истилочилари қолдирган ҳароботлар узра миллий тушкунлик манзарасига дуч келамиз. Халқ маънавий қадриятларини қайта тиклаш, бир неча минг йиллик маданият анъаналарини мавжуд ижтимоий тузум тартибларига риоға қилган ҳолда қарор топтириш учун катта зарурат сезмокда эди. Мафкура боши берк кўчаға кириб қолган, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом давридаги исломий хурлик ўрниға диний фанатизм, мутаассиблик авжига чиққан бир паллада тасаввуф кўмакка келди. Бир томонда Соҳибқирон Амир Темурнинг ижтимоий-сиёсий ва ҳарбий соҳадаги, иккинчи томонда Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг руҳият ва маънавият иклимидаги ислохотлари бошлаб юборилди.

Нақшбандия уч асосий манбадан озиқланган: аввало, Куръони карим ва ҳадиси шарифда келган шариат аҳкомлари, иккинчиси — ҳазрат Юсуф Ҳамадонийдан бошланган ва Хожа Абдуҳолиқ Ғиждувоний асос солган тариқатнинг кўп асрлик назарий ва амалий тажрибалари, учинчиси — Туронзамин халқларининг қадимги зардуштийлик маданиятидан мерос қолган ва кейинчалик футувват, яъни жавонмардлик номи билан сақланган ўзига хос, халқчил қадриятларидир.

Маълумки, инсоният тамаддуни уч маданий ўчоқдан таркиб топган ва бу учлик, шартли равишда, уч дарё номи билан аталади: биринчиси — Нил, яъни қадимги Сом, иккинчиси — Ганг, учинчиси — Аму, яъни кўҳна орий ва туркий халқлар маданияти. Охиргиси аввалги иккисига нисбатан қадимийроқ. Аму маданиятида зардуштийлик таълимоти орқали яккаудолик динига ўтилган эди. Бу эса шу дин таъсиридаги халқларнинг бошқаларға нисбатан бирмунча олдинроқ маданиялашувига, ўтроқ деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланувчи ҳаёт тарзига ўтишиға, ўзига хос миллий-маънавий заковатнинг шаклланишиға олиб келди. Ифодали қилиб айтганда, Абдуҳолиқ Ғиждувонийға қадар “Дил — ба ёр” бўлиб келган тасаввуфий қоидаға Мовароуннаҳрда “Даст — ба кор” тамойилининг қўшили-

ши, яъни соф руҳий-маънавий ҳодисанинг дунёвийлик билан уйғунлашувида Аму маданиятидан қолган қадриятларнинг таъсирини сезиш қийин эмас.

Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг маънавий ислоҳотлари тушкунликни ифодалаган қаландарлик, дарвешлик каби таркидунёчилик иллатлари авж олган давр тақозосига кўра майдонга келди. Бу ҳодиса ўша замон учун руҳий инқилоб даражасида эди. Шу боис ҳам мазкур таълимот Нақшбанд ҳаёт бўлган даврдаёқ амирликлар, хонликлар томонидан тез ўзлаштирилди. Нақшбандия Соҳибқирон Амир Темур барпо этган марказлашган давлат салоҳияти билан уйғунлашиб, Мовароуннаҳр ва Хуросон халқларининг ҳаётида Уйғониш даврини бошлаб берди. Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистонда маданиятнинг гуллаб-яшнаши, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур, Мирзо Бедил, Бобораҳим Машраб каби улғузотларнинг ҳаёти ва фаолиятида нақшбандиядаги тасавуфда туб бурилиш ясаган хур, демократик гоёларнинг кучли таъсири бор.

Президентимиз Ислоҳ Каримов “Тафаккур” журнали бош муҳаррири саволларига берган жавобларида жамият мафкурасига шундай ойдинлик киритди: “Одамларнинг минг йиллар давомида шаклланган дунёқараши ва менталитетига асосланган, айни вақтда шу халқ, шу миллатнинг келажagini кўзлаган ва унинг дунёдаги ўрнини аниқ-равшан белгилаб беришга хизмат қиладиган, кечаги ва эртанги кун ўртасида ўзига хос кўприк бўлишга қодир гоёни мен жамият мафкураси деб биламан”. Сухбатнинг бошқа бир ўрнида юртбошимиз “Табиатда ҳам, жамиятда ҳам вакуум — бўшлиқ бўлиши мумкин бўлмаганидек, мафкура соҳасида ҳам бўшлиқ вужудга келишига асло йўл қўйиб бўлмайди”, дейди.

Шўролар иттифоқи барҳам топиб, ўлкамиз истиқлол остонасига қадам қўйиши билан тамоман ғайриилмий коммунистик мафкурани ҳаёт итқитиб ташлади. Сираси, у биз учун миллий маданият ва руҳий-маънавий қадриятларимиздан ўсиб чиқмаган, унинг тадрижий тараққиёти ҳосиласи эмас эди. Соддароқ айтганда, у халқимиз бошига тушган

х а р б и й -
сиёсий кул-
ф а т н и н г
а я н ч л и
о қ и б а т и,
онгу шуури-
м и з г а
зўрлаб ти-
қиштирил-
ган гоё эди,
холос.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида жамиятда мафкуравий вакуум, яъни бўшлиқ пайдо бўлгани сезилиб қолди. Ўтиш даврининг қийинчиликлари шароитида, бошқа кўшни жумҳуриятларда бўлганидек, халқнинг айрим тоифаси учун моддий бойлик орттириш, қандай йўл билан бўлмасин бой бўлиш туйғуси асосий гоё, таъбир жоиз бўлса, “мафкура” даражасига бориб етди. Бу хатарли иллатнинг олдини олиш учун Президент Ислоҳ Каримов маънавият ва маърифатни давлат сиёсати даражасига олиб чиқди.

Асрлар давомида мутафаккирлар орасида моддий ва маънавият ўртасидаги муносабат баҳс-мунозарага сабаб бўлиб келади. Улардан қай бири устун, бирламчи? Бу саволга нақшбандиянинг жавоби ўзига хос. Бу таълимот ҳалол йўл билан мол-дунё орттириш, тадбиркорлик ва хунармандликка қарши эмас, чунки моддий бойликлар мазмунли ҳаёт кечирish учун зарурий эҳтиёж, улардан албатта баҳраманд бўлиш лозим. Аммо, муҳими — унга хирс қўймаслик. Ҳамма гап худди шунда: қалбда моддий, ўткинчи дунёга эмас, балки руҳиятимиз, маънавиятимиз асоси — илоҳий моҳиятга муҳаббат бўлиши лозим. Агар бунинг акси бўлса, одам шу дунёнинг ўзидаёқ катта фожиалар гирдобига тушади, дея уқтиради нақшбандия.

Ёхуд мазкур тариқатдаги ўн бир асосий рукндан бири — “Сафар дар ватан” тамойилини олайлик. Унинг тасаввуфий талқини бундай: инсон мавжуд зоҳирий оламда эмас, аввало, ўз табиати, тийнатида — ўз-ўзида сайр-саёҳат қилиши дар-

кор. Алишер Навоийнинг “Лисонут тайр” достонида бу рукнга шундай ажиб ишора бор:

*Ўз вужудингга
тафаккур айлагил,
Хар не истарсен —
ўзингдин истагил.*

Миллий мафкурамиз замиридаги Ватан туйғуси қадим Аму маданиятида ўтроқ деҳқончилик шароитига ўтиш давомида шаклланган, ерга муҳаббат ҳисси ҳам худди шу даврда ерга эътиқод даражасига кўтарилган.

Бундан уч минг йиллар муқаддам яратилган зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто”да шундай сатрларни ўқиймиз: “Дунёда энг севимли жой қаер? деб сўрасалар, айтинг: “Тақводор киши учун ўт-олови ва сут-қатиғи, ичида хотини ва болалари бўлган уй, чиндан ҳам, энг севимли жойдир”. Китобнинг бошқа бир жойида деҳқончилик маданиятига шундай таъриф берилади: “Дон эккан киши тақводорлик уруғини экади, у Ахура Маздага илосмандлик эътиқодини олға суради. Экин экиш ердаги ёвузликни йўқотишдир, чунки дон етилганда девларни тер босади, тегирмонга тушганда улар гангиб қолади, ун чиққанда саросимага тушади, нон ёпилганда кўрққанидан дод солади”.

Демак, ажодларимиз фалсафасида деҳқончиликка, умуман, ерга муносабат ишонч-эътиқодга сингиб кетган. Бу мўътабар туйғу исломий-тасаввуфий маданият тўла-тўкис қарор топган XIV асрга келиб янада сайқалланди. “Бузургвордин (Баҳоуддин Нақшбанддан — **И. С.**) нақл этар эрдиларким, — деб ёзади ҳазратнинг севимли халифаси Муҳаммад Порсо “Рисолаи Қудсия” асарида, — ибодат ўн жуз турур, ондин тўққизи талаби ҳалол этмак (ҳалол меҳнат билан шуғулланмоқ — **И. С.**) турур ва айтур эрдиларким, вужуди макосибдин (барча касблар ичида — **И. С.**) деҳқончилик ва боғбонлик ҳалолга яқинроқ турур”.

Шу сабаб бўлса керак, ота-боболаримиз айрим халқлардан фарқли ўлароқ, ҳар қандай қийин шароитда ҳам киндик қони томган ерни тарк этмаган, ўзи тугилиб ўсган гўшани муқаддас билиб,

тақдир синовларига сабр-матонат билан туриб берган. Коммунистик мафкура ҳукм сурган даврларда ҳам бу ҳис жон сақлаб қола олди. Ойбек айна шу ҳолатни шеърини сатрларда гўзал ифодалайди:

*Ватанни сев, тупроғини ўп,
Ҳар қаричи муқаддас бизга.
Чўлидаги ҳатто қуруқ чўп
Жондан яқин юрагимизга.*

Ҳазрат Баҳоуддин ҳам Қасри Орифонда муқим яшаб, деҳқончилик қилиб кун кечирган, мўъжазгина қишлоқдан туриб оламга маърифат тарқатган.

Нақшбандия таълимотидаги ватанни севиш, ўзаро аҳиллик, руҳий-маънавий камолотга интилиш, ҳалол касбу кор билан умргузаронлик қилиш, ўзни борлиқ зарраси деб билиш, мол-дунёга ружу қўйишдан тийилиш каби ақидалар халқнинг асрлар мобайнида сайқал топган ахлоқий қарашлари билан исломий ҳақиқатлар уйғунлашиб кетганини кўрсатади.

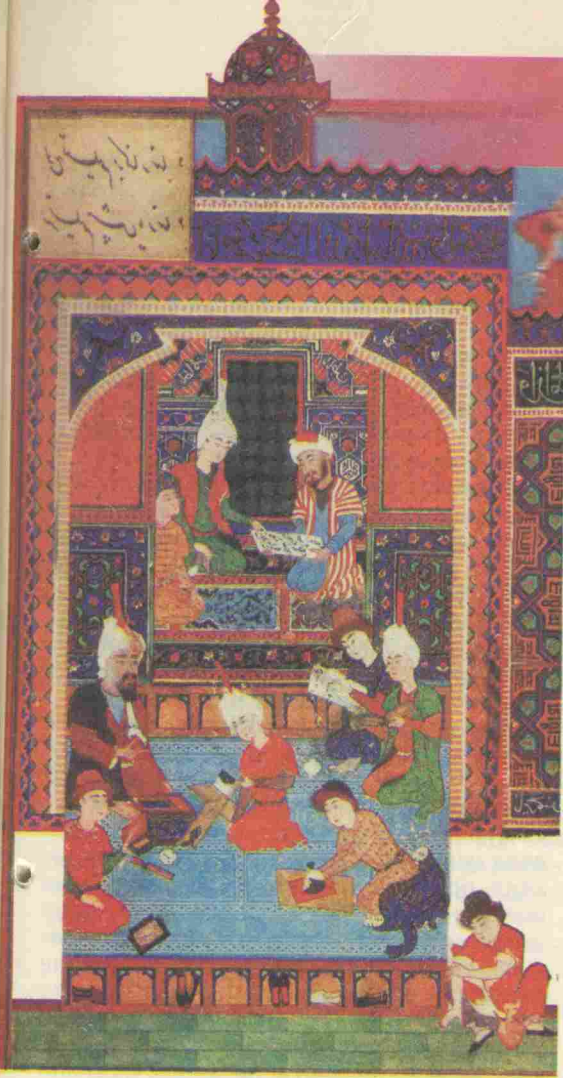
Бугун бизда миллий истиқлол мафкураси шаклланиб, такомиллашиб бораётган экан, нақшбандиянинг ҳаётий ғояларини четлаб ўтиш мумкин эмас. Ҳозир ер юзида шу таълимотга эътиқод қўйиб яшаётган кишилар сони миллиондан ошади. Шундай экан, ўзимиз бу бебаҳо меросимизни обдон ўзлаштириб, замонавий андозаларга солишимиз ҳамда ундан халқимизни қайта баҳраманд қилишимиз даркор.

Буюк мутасаввиф шоир Абдурахмон Жомий айтади: “Қуръони карим — барча илохий китобларнинг, Муҳаммад алайҳиссалом — барча пайғамбарларнинг, нақшбандия — барча тасаввуфий таълимотларнинг, Баҳоуддин Нақшбанд барча авлиёларнинг мукамал хулосасидир”.

Демак, нақшбандия Туронзамин халқларининг неча минг йиллик фалсафий изланишлари самараси, миллий-маънавий тафаккуримиз чўққисидир. Мазкур тариқатнинг миллий мафкурамизга асос бўладиган бисёр жиҳатлари борки, уларни ўрганиш ва истифодага киритиш илму фанимиз олдида турган муҳим вазифа ҳисобланади.

Юлдуз АМИРЖОНОВА

РУҲИЙ ТАРБИЯ ТАМОЙИЛЛАРИ

Буюк келажакни кўзлаган жамият янги-ланиш ва умуммаданий тараққиётга юз тутган даврда таълимнинг янги концепциясини яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Ҳозирги замон фанида бундай жараён янги таълим-тарбия парадигмаси деб талқин этиляпти. (“Парадигма” юнунча сўз бўлиб, “намуна”, “тимсол” маъносини англатади.) Унинг кун тартибига чиқиши янги методологик ёндашувларнинг амалга ошиши билан боғлиқ.

Ўзбекистонда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” қабул қилинишидан мақсад, унинг ўзида қайд этилганидек, “...таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб бе-

рувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишдан иборат”.

Бу вазифани муваффақият билан бажариш учун, аввало, унинг пухта илмий-фалсафий асосини яратиш лозим. Янги таълим-тарбия парадигмасини ишлаб чиқиш — бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони эса — шўро замонида тарихий, сиёсий, ижтимоий сабабларга кўра таълим тизимининг Шарқ фалсафаси, шарқона маънавият ва маданиятдан анча бегоналашиб қолганида. Зеро, педагогиканинг миллий тафаккурдан йироқлашуви бирёқлама ёндашувларни вужудга келтирди. Бу таълим тизимининг шакл ва мазмунига ҳам, шахснинг ижтимоийлашиш жараёнига ҳам салбий таъсирини кўрсатди. Педагогика назарияси ва амалиётида руҳий-ҳиссий, фикрий ва маънавий тарбияни миллий қадриятлар асосида амалга ошириш ҳукмрон материалистик фалсафага зид деб қаралар эди. Умуман, педагогикада шахснинг уйғун ривожланиши ҳақида кўп гапирилган бўлса-да, амалдаги таълим-тарбия жараёнида у ўз ифодасини топмади.

Шўро педагогикасида бош тамойил бўлган “кўпроқ билим бериш” ва шу усул билан “шахснинг ривожланиш жараёнини назорат қилиш” тажрибаси кўрсатдики, бу охир-оқибатда боланинг ҳаддан ортиқ зўриқишига сабаб бўлар экан. Зеро, мажбурлаб ўқитиш тизими ўқувчилар тафаккурининг чекланишига, муайян даражада уларнинг ўқишдан беизишига олиб келади.

Швециялик олим Валдорф “Қандай қилиб математикага қизиққан боланинг қобилиятини бўғиш мумкин?” деган са-

волга “Математикани кўп ўқитиш билан”, дея жавоб берган эди. Дарҳақиқат, биз боғчадан бошлаб болага иложи борича кўпроқ билим беришни ўйлаймиз-у, унинг фикрлаш доирасини кенгайтириш, ҳис-туйғуларини тарбиялашга етарли эътибор бермаймиз.

Бунинг сабаблари яна шўро даври педагогикасига бориб тақалади. Чунки шўро замонида болаларга назарий билим беришда уларнинг ёш хусусиятлари, ички имкониятлари, қизиқишлари ҳисобга олинмаган, асосий мақсад маълумот етказиш бўлган. Бундай ҳолатни болалар боғчасида ҳам кўриш мумкин эди. Машгулотларнинг аксариятида тарбиячи фақат маъруза қилар эди, холос. Ваҳоланки, бу даврда бола маъруза эшитиши эмас, балки хилма-хил фаолият билан шуғулланиб, ёшига монанд кўникма ва малакалар ҳосил қилиши муҳим.

Бола устидан ҳукмронлик ёхуд зўравонлик қилишга асосланган таълим мазмуни кўпчилик ўқитувчи ва тарбиячилар томонидан болага жисмоний куч ишлатиш, унинг эътироз билдиришига, ўй-фикрини эркин айтишига йўл қўймаслик, дўқ-пўписа билан қўрқитиб ўқитиш, бола шахсини ерга уриш каби ҳолатларга йўл очади. Масалан, бир оммавий журнал орқали бошланғич синф ўқитувчиси эълон қилган дастурда очикдан-очик болани уялтириш кўрсатмаси берилган. Ачинарлиси шундаки, бу дастурга ҳеч ким эътироз билдирмади.

Шўро педагогикасида устивор бўлган жамият манфаатларининг шахс манфаатларидан устунлиги ғояси жаҳон афкор омаси томонидан ғайриинсоний деб баҳоланган. Инчунин, инсон дунёқарошидаги индивидуаллик оммавийлик андозаларидан устун бўлиши керак, деган ғоя ривожланган давлатлар таълим-тарбия тизимининг таянчи ҳисобланади. (Қаран: “Социально-политический журнал”. М., 1994. №3.)

Таъкидлаш жоизки, шу вақтгача сақланиб келаётган авторитар педагогика кўплаб мамлакатларда боланинг шахс сифатида уйғун ривожланишига тўсқинлик қилиб, унинг ички кечинмаларию руҳиятига салбий таъсир кўрсатмоқда. Бу болага берилаётган билимда ҳам, дарслик ва услубий кўлланмаларда ҳам яққол сезилади.

Таълим-тарбия ҳақида сўз юритган копенгагенлик ўқитувчи бир мақоласида шун-

дай мисол келтиради: боғча тарбиячиси тажриба мақсадида болаларга турли хилдаги геометрик шакллар — доира, учбурчак, тўртбурчакни намойиш этади. Сўнгра тухумни кўрсатиб, “Бу қандай шакл?” деб сўрайди. Болалар ёппасига “Бу шакл эмас, тухум”, деб жавоб беришади. Тарбиячи қанча уринмасин, улар шу тахлитдаги жавобни такоррайверган. Ниҳоят, бир бола тарбиячи кутган жавобни айтганидан кейингина у болалар устидан зўравонлик қилиб келганини англаб этади.

“Болалар чет тилини ниҳоятда яхши, тез ўзлаштиришмоқда”, дейишади айрим муаллимлар. Ҳа, агар болага ракетани бошқаришни ўргатсангиз, тезда уни ҳам ўзлаштириб олади. Лекин тафаккур, фикр тарбияси-чи? Бола ўрганаверар экан деб, ҳар нарсани тиқиштиравериш қандай салбий оқибатларга олиб келиши юқоридаги мисоллардан кўринади.

Маълумки, инсон борлиқнинг ажралмас бир бўлагидир. Шунинг учун таълим жараёни инсоннинг табиий ва руҳий эҳтиёжларини мувофиқлаштириб турувчи табиат қонунларига уйғун бўлиши керак. Ёш болада нарса ва ҳодисаларни мавҳум мушоҳада орқали тушуниш қобилияти яхши шаклланмагани боис мавҳум тушунчалар унинг ҳиссий кечинмаларига шикаст етказиши мумкин. Бола аввал ҳис этиб, кейин фикрлаши керак. Эски таълим тизимида бола тафаккурининг шаклланиш жараёни унинг ҳиссийётларидан айри ҳолда кечар эди. Бу эса ҳақиқатга тескари бўлганини энди-энди англаб етмоқдамиз. Илло, улуг мутафаккир Абу Али ибн Сино ҳам руҳий-ҳиссий тарбия бирламчи эканини эътироф этган ва “Рух танга нисбатан созловчи ва зифасини ўтайди” деган хулосага келган.

Шўро мактабида билимнинг ўзига, яъни моҳиятга эмас, кўпроқ баҳога қизиқиш кучли эди. Бундан ташқари, “2” баҳо бола шахсини ерга урган бўлса, “5” баҳо бола руҳиятини кўтарган. Бу тизим бола қалбида манманлик, худбинлик каби иллатларнинг илдиз отишига сабаб бўлган. Баҳо асосий мезон ҳисобланган шароитда яхши билим олиш, ҳақиқий мутахассис бўлиш ҳеч кимни қизиқтирмаслиги табиий ҳолдир. Бундай таълим туфайли сохта баҳо олиш, алдов каби салбий ҳодисалар ижтимоий ҳаётимизнинг ҳар бир соҳасига муайян даражада сингди.

Ўқувчилик даврини эсга олган ҳар бир киши ўқитувчининг “Қим жавоб беради?” деган саволига не бир иштиёқ билан “Мен!” деб қўл кўтаришга, нима бўлса ҳам юқори баҳо олишга интилганини, мақтов эшитишга ошиққан пайтларини дарров кўз олдига келтиради. Лекин кўпчилик ана шу “зўр”лик ўзининг руҳиятига синггани ва кейинги фаолияти давомида ўзига ва жамиятга қандай зарар келтиргани ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайди.

Яна бир ҳолатни эсга олайлик. Олий ўқув юртларида талаба ҳеч қачон ўқитувчи билан баҳсга кириша олмас эди. Мабодо, мунозара қилса ёки эътироз билдиргудек бўлса, ўқитувчининг қаттиқ тазйиқига учрарди. Ҳолбуки, муаллим фикрловчи инсон камол топаётганидан қувониши, бор билими ва маҳоратини ишга солиб, унинг мустақил фикрлашга мойиллигини янада мустаҳкамлаши керак.

Айрим ўқитувчи ва тарбиячилар томонидан бола шахсининг ерга урилиши, инсон сифатида кадр-қиммати, ғурури поймол этилиши оқибатида кўпол, андишасиз, меҳр-оқибатсиз, аламзада, тажовузкор ёки қўлидан ҳеч иш келмайдиган фикрсиз, ҳиссиз, ташаббуссиз, келажакка умидсиз одамлар пайдо бўлди.

Хуллас, турмушимиздаги кўпгина иллатларнинг асл сабаблари бошланғич тарбия масканлари, мактабларда қўлланилаётган усулларнинг ночорлиги билан боғлиқ экани ҳақиқатдир.

Ҳўш, зўравонлик педагогикасини замонавий, инсоний педагогикага айлантириш учун нималар қилиш керак? Тараққий этган мамлакатларда бу борада қандай тажриба тўпланган?

Фалсафа фани нуқтаи назаридан табиат, жамият ҳамда шахс ҳаётидаги жараёнлар умумий диалектик қонунларга бўйсунди. Бинобарин, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳасида диалектик тафаккур тамойиллари устиворлик қилиши зарур. Ривожланган давлатларда таълим-тарбия шундай тамойиллар асосида амалга оширилади.

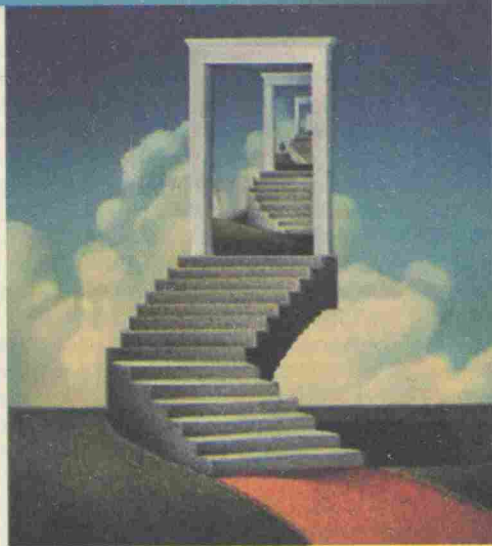
Валдорф педагогикаси бутун бир фалсафий тизим асосида дунёга келган. Унинг асл мақсади — болани ҳис-туйғулар орқали фикрлашга ундаш, руҳи ва жисмини уйғун ривожлантириб бориш. Бунда бола-

нинг ботиний имконият ва қобилиятини юзага чиқариш осонлашади. Валдорф педагогикасига мувофиқ бошланғич синфларданок болаларга тўқиш, тиқиш, темирчилик, этиқдўзлик, дурадгорлик, тасвирий санъат, мусиқа ўргатишга киришилади. Аниқроқ қилиб айтганда, бу тизимда болалар ўқув материалига эмас, балки ўқув материали болаларга хизмат қилади. Болага тайёр нарса “Мана, кўр, ол!” деб берилмайди, аксинча, шундай воситалар ўйлаб топиладики, у фикрлайди, тажриба ўтказди, керакли нарсани ўзи излаб топади. Валдорф педагогикаси инсоннинг шахс сифатида камолга етишини кўзлайди. Унда руҳий тарбияга алоҳида эътибор берилади, жумладан, фақат руҳ орқали ақл ривожига эришиш мумкин деб ҳисобланади. Бу ғоянинг Валдорф педагогикасида етакчи ўрин эгаллаши унинг тасаввуф таълимотидан озиқланганини кўрсатади. Зеро, тасаввуф фалсафасининг ҳам, Валдорф педагогикасининг ҳам асосий мақсади ҳар томонлама етук, баркамол инсон тарбиялашдир.

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”-ни муваффақият билан ҳаётга татбиқ этиш учун киши табиати ва салоҳиятига оқилона ёндаша оладиган ўқитувчи-мураббийлар тайёрлашни йўлга қўйишимиз зарур. Бунда, шубҳасиз, бой шарқона меросдан унумли фойдаланишимиз керак. Ана шунда замонавий ўзбек педагогикаси Шарқ ва Ғарб таълим мактабларининг илғор ютуқларини ўзида мужассамлаштиради. Чинакам миллий педагогикани шакллантириш ва такомиллаштириш учун, аввало, маънавиятимиз илдиэларига мурожаат этишимиз, аждодлар ўғитларини ўзлаштиришимиз, шу билан бирга, умумбашарий ютуқларга таянишимиз, тўпланган ижобий тажрибалардан фойдаланишимиз лозим. Ҳозирги кунда таълим-тарбия соҳасида мамлакатимизда ўтказилаётган ислохотларнинг моҳияти ҳам ана шундай эзгу мақсадларга қаратилган. Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, «Маънавий жиҳатдан мукамал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий уйғониш ғоясини рўёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади».

Абдулла АЪЗАМ

Фан ва дин: одамзоднинг пайдо бўлиши

“Фан ва дин: муносабатлар диалектикаси” мақоласида (“Тафаккур”, 1999 йил, 1-сон) фан билан диний илм ўзаро уйғун, бир-бирини тўлдирувчи ижтимоий онг соҳалари деган мазмунда мулоҳаза юритган эдик. Унда, асосан, масаланинг умумий жиҳатлари — фан ва диний илмнинг тарихий-тадрижий муносабатлари, ўрганиш объектлари ва услублари ҳамда жамият тараққиётидаги ўринлари қиёсланган. Яратувчи марҳамати билан энди фан ва диний илм одамзоднинг пайдо бўлиши муаммосида ҳам ўзаро уйғунлигини исботлаш ният қилинади.

Муаммо нимада?

Маълумки, фан ва дин бир неча минг йил давомида айрим масалалар юзасидан ихтилофда. Хусусан, Ернинг шакли ва ўрни, осмон нималиги, оламнинг яралиши, Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ва ҳоказо. Улардан энг мураккаби — одамзоднинг вужудга келиши ҳақидаги баҳски, ҳозиргача давом этиб келади. Бу борада фан ва дин ўртасида чуқур жарлик бор ва унинг ҳар икки соҳилини туташтирувчи бирон бир кўприк бўлиши мумкин эмасдай туюлади. Нуқтаи назарларнинг қарама-қаршилиги ҳатто масаланинг таърифида ҳам кўринади — фан “одамнинг пайдо бўлиши” иборасини қўлласа, дин “одамзоднинг яратилиши” ҳақида гап юритади. Фан ҳам, дин ҳам ўз позициясини ҳақ ҳисоблаб, исботлашга уриниши-ку тушунарли. Лекин томонлар ўзининг ҳақлигидан кўра ҳам кўпроқ мухолифнинг ноҳақлигини “исботлаш”да айни масалага энг кучли далил сифатида қарайди. Бунда тахминан қуйидагича мушоҳада қилинади: фанга кўра, “Одам биологик эволюция натижасида одамсимон маймундан келиб чиққани инкор қилиб бўлмас далиллар билан исботланган; демак, одамнинг яратилиши ҳақидаги диний таълимот янглиш; бундан келиб чиқадики, умуман, дин — ривоят (миф)”. Дин даъво қиладик, “Йўқ, инсон маймундан келиб чиқиши мумкин эмас, дарвинизм ва антропология далиллари етарли эмас, бори ҳам сунъий ва зўраки; одамзод муқаддас китобларда баён қилинганидек пайдо бўлганини шу китобларнинг ўзи тасдиқлайди,

демак, дарвинизм — сохта назария. Бундан келиб чиқадики, умуман, қаерда фан ва дин ўртасида ихтилоф бўлса, дин ҳақу фан ёлгон”. **Шундай қилиб, “Одам қандай вужудга келган?” деган савол фан ва диний илм муносабатида кулминацион характерга эга.**

Одамнинг вужудга келиши ҳақида илмий ва диний ёндашувлар бир-бирига зид бўлсин, деб турайлик. Бу ҳолда таълим масаласи нима бўлади? “Инсонни худо яратган” ва “Одам — эволюция маҳсули” деган нуқтаи назарлардан қайси бири ёшларга билим беришда асос қилиб олинishi лозим? Ҳозиргача тутиб келинган йўл — бирини қабул қилиб, иккинчисини соқит этиш. Равшанки, мутлақ кўпчилик “одамни худо яратган” деган ишончдан динга таъйиқ даврларида ҳам воз кечмаган. Унда, демак, биология курсидан дарвинизмни чиқариб ташлаш керакми? Биз бу йўлни ҳам тўғри дея олмаймиз. Зеро, илмий назарияни тақиқлаш динни тақиқлаш каби самарасиз, ҳатто зарарли экани тарихда кўп марта исботланган. Масалан, Т. Д. Лисенко даврида собиқ Иттифокда генетикани ўқитиш ҳам, илмий иш олиб бориш ҳам таъқиб этилган, атоқли биолог Н. И. Вавилов эса қатағон қилинган эди. Бунинг бевоситами ёки билвосита оқибати шу бўлдики, биология ва тиббиёт соҳасида бирон совет олими Нобель мукофотига эришмади. Зотан, фан ҳам дин каби бир бутун тизим ҳосил қилувчи соҳадир. Айниқса, XX асрда математика, физика, химия, биология ва медицина тутшиб, яхлит билимга айланиб кетганки, бирор “аъзо”си кўпорилса, бутун “организм”га заҳа етади. **Демак, жамият одамзоднинг яратилиши масаласида диний таълимотни ҳам, илмий таълимотни ҳам тарбия тизимидан соқит қилишдан манфаатдор эмас.**

Ҳозиргача деярли ҳамма демократик мамлакатларда қўллаб келинаётган иккинчи йўл — “одамнинг қандай вужудга келгани” ҳал қилиниши мумкин бўлмаган (трансцендент) масала деб қаралиб, ҳар икки нуқтаи назар, ўзаро зид бўлишига қарамай, ёнма-ён яшайверишига имкон бериш. Масалан, Буюк Британия коллежлари учун “Биология” дарслиги муаллифлари Н. Грин, У. Стаут, Д. Тейлор шу нуқтаи назарга амал қилган. Лекин бу ҳолда бир мактабда (масалан, ТошДУ қошидаги академик лицейда) илмий нуқтаи назарни, иккинчи мактабда (айтайлик, Ислон университетини қошидаги академик лицейда) диний нуқтаи назарни ўқитиш маъқулми? Ҳатто айна бир мактабда, айна бир синф ё гуруҳда униси ҳақида ҳам, буниси ҳақида ҳам таълим беришга тўғри келса-чи?

Бу билан муаммо чуқурлашса чуқурлашадими, енгиллашмайди. Ўзини диндор ҳисоблайдиган биология ўқитувчиси одамнинг пайдо бўлиши ҳақидаги мавзунини ўтишда ўқув дастурига амал қилмаслиги мумкинми? Замонавий фаннинг ҳозирги даражаси билан таниш бўлмаган илоҳиёт муаллими дарвинизмнинг мантикий кучини тўғри баҳоламай уни кўркўрона “ёлгон”га чиқарса, таълимга зарар, диннинг обрўсига эса путур етказмайдими? Умуман, айна бир жамиятда қарама-қарши икки нуқтаи назар баравар яшаши мантиқсизлик, тафаккурнинг ожизлиги эмасми? Бунинг маънавият учун хавфи ҳам йўқ эмас: жамиятда бўлиниш ва ҳатто кишилар ўртасида ўзаро нафрат вужудга келиши мумкин. Бунинг олдини олиш хайрли бўлса керак. Шунга кўра масалага учинчи ёндашувни баён қиламиз. Унинг моҳияти **одамнинг вужудга келиш борасидаги фан ва дин нуқтаи назарлари ўзаро зид эмас, аксинча, уйғун ва бир-бирини тўлдиради**, деган ғоядан иборат. Бунда “динда ҳам, фанда ҳам бош мақсад — ҳақиқат, ҳақиқат эса — битта” деган ишончга таянамиз.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, масала ўта мураккаб. Уни тадқиқ қилиш бир ёки бир неча мутахассис имконияти доирасига сиғмайди. Шу боис муаллиф мутлақ ҳақиқат даъвосидан йироқ. Мулоҳазаларимизга фан вакилларида “хусусий бир фараз” тарзида, диний илм вакилларида “Балки шундайдир, валлоҳи аълам” дея қарашларини сўраймиз. Ниятимиз эса ҳолис: илғор демократик ва юксак маънавиятли давлат қуриш учун интилаётган жамиятимизда ҳамжиҳатлик, маънавий уйғунлик қарор топишига ҳисса қўшиш.

Зиддиятга раддият

Одамзоднинг вужудга келишида фан ва дин таълимотлари ўртасида зиддият борми, йўқми, деган масаланинг муҳокамасини “Зиддият ўзи нима?” деган саволдан бошлаш жоиз. Мантиқ фанида “зиддият” деганда бири иккинчисини инкор қиладиган фикр, тасдиқларни (инглизча statement, proposition, русча высказывание, суждение) бир пайтда тўғри деб даъво қилиш тушунилади. Бунда зиддият ўзининг соф кўринишида бирор “А” тасдиқ билан унинг инкоридан иборат “А эмас” тасдиғининг “ва” мантиқий амали орқали қўшилиши — конъюнкциясидан ҳосил бўлади (мантиқ тилида $A \ \& \ A$). Масалан, “вирус — тирик мавжудот” ва “вирус — тирик мавжудот эмас”.

Амалда бу каби соф зиддият математикага хос бўлиб, ундан ташқарида кам учрайди. Кўпинча бири иккинчисининг инкори бўлмаса-да, ҳар иккиси бир пайтда чин бўлмайдиган фикрлар жуфтлиги мантиқий зиддият ҳосил қилади. Масалан, “Бу модда — суюқлик” ва “Бу модда — қаттиқ жисм” (у газ, плазма ёки аралашма бўлиши истисно эмас).

Мантиқ — тафаккур унсури. Ҳар бир онгли одам, маълумотидан қатъи назар, қай даражадир мантиқий мушоҳада қобилиятига эга. Лекин маҳсус тайёргарликсиз киши учун теран мантиқий мушоҳада юритиш енгил эмас ва Арасту замонидан яхши маълум хатолардан бирига тойиб кетиш мумкин. Бу ердаги ҳолат арифметикага ўхшаш: ҳар ким еттини саккизга кўпайтира олади, лекин арифметика ўқимаган одам учун 77,7777ни 888,888 га хатосиз кўпайтириши осон эмас.

Шу муносабат билан бир неча кенг тарқалган мантиқий хато турлари билан танишайлик.

Ноаниқ тушунчалар устида мушоҳада. Агар мушоҳада этилаётган тушунчалар аниқ бўлмаса, яъни сўз ва иборалар аниқ таърифланмаган бўлса, унинг тўғри ёки нотўғрилиги ҳақида фикр юритиш мантиққа мувофиқ бўлмайди. Бунинг энг ёрқин мисоли “Игнанинг учига нечта фаришта жойлашади?” деган савол. Жавоб қандай бўлишидан қатъи назар тўғри ҳам, нотўғри ҳам бўлолмайди. Чунки “фаришта” аниқ таърифланган тушунча эмас. (Аслида бу мушоҳадада “игнанинг учи, сиғади, нечта” сўзлари ҳам аниқлаштиришни талаб қилади. Масалан, “фаришта” доналаб (нафарлаб) саналса “нечта” дейишда маъно бор, лекин у “ёруғлик”, “эзгулик” каби хусусиятга эга бўлиши ҳам истисно эмаски, бу ҳолда “нечта” сўзи маъносини йўқотади.)

Иккинчи хил мантиқий хато — бир-бирига зид деб қаралаётган икки фикрдаги тушунчаларга нисбатан **айнийлик шартининг** бузилиши, яъни улар айни бир мазмунда, айни бир вақт ва бир хил шароитга оид эмаслигидир. Мисол тариқасида бир уйнинг даҳлиздаги икки кишининг гапларига қулоқ тутайлик. Улардан бири “Даҳлиз — иссиқ”, иккинчиси “Даҳлиз — совуқ”, деди. Зиддиятми? Агар зиддият бор дейилса,

камида биттасининг гапи нотўғри бўлиши шарт. Лекин ҳар икки тасдиқ ҳам чин бўлиши истисно эмас. Масалан, воқеа қишда бўлиб, “иссиқ” деган одам ташқаридан кирган, “совуқ” дегани эса ичкаридан чиққан бўлса, объект (даҳлиз ҳавоси) ҳам, жой ҳам, вақт ҳам айнийлик шартини қаноатлантиради-ю, лекин шароит ҳар хил ва шу туфайли айтилган фикрлар зиддият ҳосил қилмайди.

Мантикий хатолардан кўп тарқалгани ва нозикроғи **қисмий инкорни мутлақ инкорга айлантиришдир**. Мисол тариқасида шу йил ўтказилган илмий семинарлардан биридаги икки мушоҳадани келтирамиз. Профессор А (маъруза услубининг танқидчиси): “Менинг кузатувларим кўрсатадики, маъруза тарзида ўтилган дарс самараси — ўртача 5% атрофида (шу маънодаки, маърузада айтилган ҳар 100 тушунча ёки фактдан тингловчи ўртача 5 тасини эслаб қолади)”. Профессор В (маъруза услуби тарафдори): “Профессор А нинг бу тасдиғига қўшилолмайман. Менинг кузатувларим бўйича эътибор билан тинглайдиган талаба 15-20% гача эслаб қолади”. Бундай қараганда бу икки фикр ўзаро зид. Лекин фақат сиртдан. Аслида профессорларнинг тасдиқлари бир-бирини инкор қилмайди. Ҳақиқатан, фараз қилайлик, 100 та талабадан иборат гуруҳда маъруза ўқилиб, унда 100 та тушунча баён қилинди. Маърузадан сўнг талабалар эслаб қолган тушунчалар ҳисоблаб чиқилганда жами 500 атрофида (ёки умуман 500 тадан кам) бўлса, профессор А ҳақ бўлади. Энди шу гуруҳда бир неча талаба 15 тадан тушунчани ўзлаштирган бўлиши мумкин, профессор В ҳам ҳақ бўлади.

Хулоса: мушоҳадада зиддият борлигини даъво қилиш, хусусан, бирор фикрни инкор қилиш махсус мантикий таҳлил талаб этади. Мутлақ кўпчилик ҳолда зиддият англашилмовчилик оқибатидан иборат.

Бу хулоса муҳокама қилинаётган мавзуга нисбатан анча кенг амалий аҳамиятга молик. У ҳаётда — эр-хотин, қўшнилари, хизматдошлар, гуруҳлар, партиялар, давлатлар ўртасидаги зиддиятларнинг кўпчилиги сунъий табиатли эканини, эҳтиросларсиз, мантиқ билан таҳлил қилинса, ҳар доим мурося (консенсус) учун имконият мавжудлигини асослайди. АҚШ Конституцияси яратилиши пайтида шимолий ва жанубий штатлар ўртасидаги жиддий зиддиятлар шу тамойил асосида ечилган ва юз йил ичида АҚШ кучли давлатга, 200 йилдан сўнг эса супердавлатга айланишига пойдевор яратган. Зиддиятларни сунъий равишда кучайтириш асосига қурилган совет тузуми эса мушакдай ёндию сўнди.

Одамзоднинг вужудга келиши борасида фан ва диний илм ёндашувлари ўртасида зиддият бор, деган тасдиқда юқорида саналган ҳар уч тоифа хатони кузатамиз.

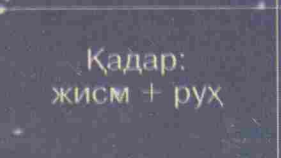
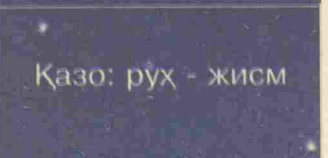

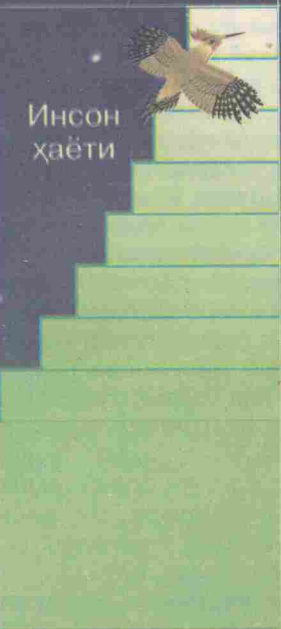
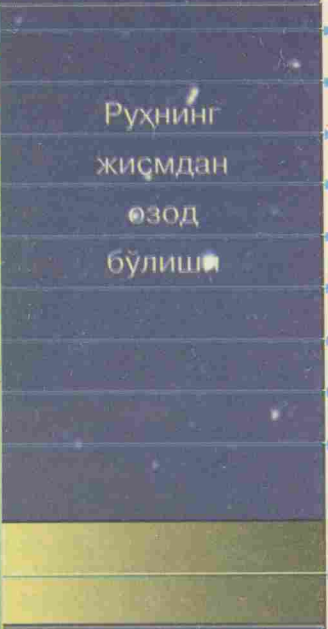

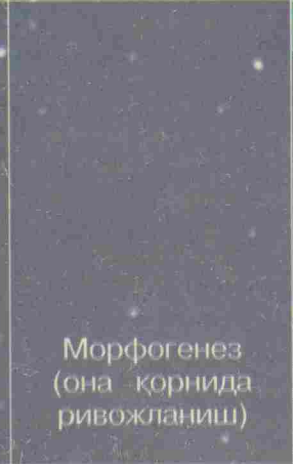

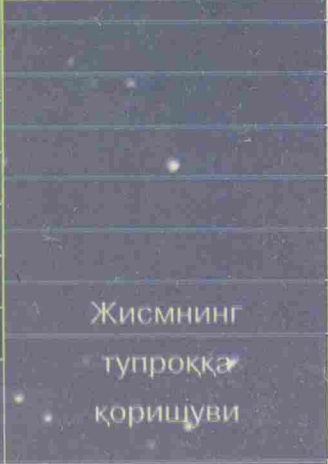

Одам алайҳиссалом, одам ва одамзод

“Одам” нима дегани? Аввало, фан нуқтаи назаридан қатъий ва аниқ жавоб бериб бўлмаслигини кўрайлик. Бугун конкрет жонзот ҳақида “Бу одамми ёки йўқми?” деб сўралса, аниқ жавоб бериш мумкин, албатта. Лекин фан конкрет одам билан иш кўрмайди — у биологик тур ҳақида фикр юритади. Ҳозирги биология тушунчасига мувофиқ жонли мавжудотларнинг одамгача бўлган турлари кетма-кетлик тарзида тасвирланса, унинг сўнггида *Ното жинси* келиб, *Австралопитек* жинсидан кейин жойлашади (*Д. Ламберт. Доисторический человек. Ленинград, “Недра”, 1991*).

Диний илм: Олам ва одамнинг яратилиши

1-кун	2-кун	3-кун	4-кун
Салсала (жаранг) даври	Тийн (лой) даври	Туроб (ер, тупрок) даври	Нуфта даври
Тўлқинлар ва зарралар пайдо бўлиши	Элементлар ва молекулалар пайдо бўлиши	Қоинот ва Ер пайдо бўлиши	Органик дунё вужудга келиши
<i>Рух</i>			
<i>Жисм эволюцияси</i>			
Квант-физик жараён	Физик-кимёвий жараён	Космогоник ва геологик жараён	Органик-хемотоник жараён
Секунднинг улушлари	Секунддан соатларгача	10 миллиард йил атрофида	Бир неча миллиард йил
Фан: моддий олам эволюцияси			

(Ҳамоқим маснун)

5-кун	6-кун		
<p>Алақ даври</p> 	<p>Музғат</p> 	<p>Қадар: жисм + руҳ</p> 	<p>Қазо: руҳ - жисм</p>
<p>Жонли мавжудот вужудга келиши</p> 	<p>Рухнинг жисмга иници</p> 	<p>Инсон ҳаёти</p> 	<p>Рухнинг жисмдан озод бўлиши</p>
<p>Биологик олюция даври (филогенез)</p> 	<p>Морфогенез (она қорнида ривожланиш)</p> 	<p>Онтогенез (шахсий ҳаёт)</p> 	<p>Жисмнинг тупроққа қоришуви</p>
<p>Миллиард йил</p> 	<p>9 ой</p>	<p>Юз йил</p>	<p>Қанча давом этиши номаълум</p>

Бунда ҳозирги одамлар *Homo* жинсининг *Homo sapiens* (Ақлли одам) турига мансуб. Бу тур *Homo Erectus* (Тик қоматли одам) туридан келиб чиққан деб ҳисобланади. Энди одамлиги ҳеч кимда шубҳа туғдирмайдиган тайин шахсни олайлик-да, унинг шажарасини (масалан, ота-ўғил чизиги бўйлаб) тасаввур қилайлик. Бу чизик вақт бўйича орқага қараб давом эттирилса, аввал *Homo erectus* турига, сўнг бора-бора *Австралопитек* (ёки бошқа бир мавжудот) жинсига, кейин ундан ҳам тубанроқ жинсларга ўтиб кетади. Ҳўш, бу кетма-кетликнинг қайси аъзосидан “одам” зоти бошланади? Фан бу саволга жавоб беришга қодир эмас, шунинг учун уни муҳокама қилиб ҳам ўтирмайди. Демак, биологияда “одам” аниқ тушунча эмас. Ҳозир бу каби тушунчалар “чайпалган” (размытое, fuzzy) деб аталади. Умуман, математика, физика, тилшунослик каби аниқ фанлардан ташқарида барча тушунчалар аслида шундай табиатли. (“Чайпалган” лиги учун уларни ўрганиб бўлмайди, деган хулоса чиқариш ярамайди. Ўрганиш мумкин, бунда муайян эҳтиёткорлик лозим. Айниқса, бирор фикрни рад этишда!)

“Одам” тушунчаси диний нуқтаи назардан ҳам турли талқинга эгадир. Биринчиси — Ер юзидаги дастлабки одам, одамзотнинг энг биринчи аждоди бўлмиш Одам алайҳиссалом. Иккинчи талқин — Одам Ота ва Момо Ҳавво ҳамда уларнинг барча авлоди мажмуаси, яъни одамзод. Учинчиси — шу мажмуага мансуб тайин одам (масалан, Чарльз Дарвин). “Одамни худо яратган” тасдиғида “одам” тушунчаси қайси маънода? Қолаверса, дин нуқтаи назаридан одам ёлғиз жисми билан аниқланмайди — у руҳга эга мавжудот. Шундай экан, “одам” тушунчасига таъриф бериш ўз-ўзидан “Руҳ нима деган?” саволга бориб тақалади. Лекин унга на дин, на фан маънили бир жавоб бера олади. Бу саволга жавоб инсон имкониятида эмаслиги оят ва ҳадисларда таъкидланган (*Зайниддин Муҳаммад Фаззолий. Кимёи саодат. «Камалак», 1994*).

Хулоса: “Одам — эволюция маҳсули” ва “Одам — худо яратган махлуқ” деган тасдиқлар орасида мантикий зиддият йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас!

Лекин ҳозиргача зиддият бор деб келинган-ку? Зиддият эътиқодда бўлган. Эътиқод эса мутлақ воқелик эмас, у илму фан таъсирида ривожланиши, ўзгариши мумкин. Бунга мисол қилиб яқингача ҳукмрон бўлган даҳрийлар эътиқоди ёки видеотехника ривожлангунга қадар ислом мутаассибларининг жонли нарсалар тасвирига муносабатини келтириш мумкин.

Энди “яратиш” (ёки “яратилиш”, Шарқ мумтоз фалсафасида — “офарииниш”) тушунчасини таҳлил қилайлик.

Диний таълимотга кўра, илк инсон — Одам Отани ҳам, яшаб ўтган, яшаётган ҳар бир одамни ҳам худо яратган, туғилажак одамлар ҳам худо иродаси билан дунёга келади. Муаллиф учун бу — шубҳадан холи ҳақиқат. Лекин “Яратишнинг тушунча сифатидаги таърифи нима, яъни Оллоҳ одамни қандай яратган?” деган саволни қўйиш осийликка кирмаса керак. Яратиш қанча вақт давом этган ва қандай тарзда кечган? Бу саволга диний илм жавоб бермайди. Куръони каримда бу ҳақда аниқ оят келтирилмаган. Одам яратилаётганда бошқа бир одам бу жараёни кузатиб ҳам турмаган. Демак, дин нуқтаи назаридан илоҳий калом ва саҳиҳ ҳадислар асосида, фан нуқтаи назаридан эса мавжуд тадқиқот услубларига таяниб мушоҳада юритилиши мумкин, холос.

Холис фикрловчи олимлар, дунёнинг қаерида бўлмасин, тан оладики, Куръон — мўъжизавий мукамал мантиққа эга китоб, у дунёвий фан объекти бўлган ҳодисалар ва қонуниятларни баён қилишга бағишланган маҳсул монография ёки қўлланма эмас. Лекин шу билан бирга фаннинг ҳозирги ривожланиш даражасидаги илмий фактлар Куръон мазмунига зид келмайди. Бунга муаллифнинг ишончи комил.

Диний илм нуқтаи назаридан, яратилиш — Оллоҳнинг сири, тилсими, уни баён қилиш муқаддас китоб вазифасига кирмайди. Куръон инсон руҳига йўналтирилган бўлиб, ҳар бир одамга қарата “Унутмагилки, сени Тангри яратган, йўқдан бор қилган ва сен яна унинг даргоҳига қайтажаксан. Шунинг учун ҳаётингни савоб ишларга бағишла, гуноҳдан ўзингни тий”, дея таълим беради.

Хулоса: Одамнинг моддий мавжудот сифатида пайдо бўлиш масаласи фан объектидир; одам бошқа жонзотлар каби шунчаки махлуқ эмаслиги, у жисмдан ташқари руҳга ҳам эгаллиги учун унинг руҳияти билан боғлиқ масалалар ҳақида фикр юритиш диний илм объектидир. Фан инсон руҳини ўрганишга ожиз, диний илм эса инсон жисмига оид муаммолар билан шуғуллана олмайди. Ҳар иккиси ҳам ўз тадқиқ объектидан четга чиққан тақдирда саёз мушоҳадалардан нарига ўта олмаган.

Фан: одамзоднинг пайдо бўлиши

Одамнинг яратилишига оид фан таълимоти билан танишайлик. Биринчи навбатда таъкидлаш лозимки, тайин одамнинг пайдо бўлиши — дастлабки уруғланган тухум (биология тилида зигота) тарзида бошланиб туғилишгача давом этадиган босқич биологиянинг физиология соҳаси ўрганиладиган жараёндир. Ҳар бир индивиднинг (жонзот) ўз ҳаёти давомида ўсиши, улғайиши, ўзгариши ҳам эволюция назариясининг объекти эмас, бу — кўриниб турган ҳодиса ва мунозара предмети бўлолмайди. Эволюция назарияси одамнинг биологик тур сифатида пайдо бўлиши ва ривожланиши билан шуғулланади. Бунда одамнинг пайдо бўлишига нисбатан фан ёндашуви айрим (икки оёқда юриш, миянинг катталашуви, меҳнат қуроллари яшаш ва фойдаланиш, нутқ, оловни ўзлаштириш каби) хусусиятлар эътиборга олинган ҳолда бошқа мавжудот турлари пайдо бўлиши қаторидаги ҳодиса деб қаралади.

Дарвинизм турларнинг пайдо бўлиши ва эволюцияси ҳақидаги таълимотдир. Дарвингача биологияда Ер юзида неча хил ўсимлик ва ҳайвон тури мавжуд бўлса, барчаси яратилгандан буён ўзгармаган (яъни от отлигича, эшак эшаклигича қолган) деган назария ҳукмрон эди. Инсон кўз ўнгида турлар, ҳатто жинслар қирилиб кетган ҳоллар бир талай (масалан, Стеллер сигири, Тасмания бўриси, Турон йўлбарси). Янги тур пайдо бўлиши эса бир инсон умри давомида содир бўладиган, демак, кўз билан кўриб ишонч ҳосил қиладиган ҳодиса эмас. (Бактерияларнинг янги турлари жуда қисқа муддат ичида пайдо бўлиши мумкин, лекин буни ҳам “қуроullanмаган” кўз билан кузатиш маҳол). **Чарльз Дарвиннинг буюк кашфиёти — бир тур бошқа турдан пайдо бўлиши, бир тур бир неча турга ажраб кетиши мумкин, демак, турлар хилма-хиллиги вақт ўтган сайин мураккаблашиб борган, деган хулосадан иборат.** Ўсимликлар ва ҳайвонлар оламидаги сон-саноксиз турлар миллиардлаб йил давомида бир ёки атиги бир неча турдан тарқгани, жумладан, одам (*Ното*

тури) ҳам бу занжирда бир бўғинни ташкил қилиши эса Дарвин назариясидан мантиқан келиб чиқадиغان натижа, холос (Э. Майр и др. *Эволюция*. Москва, "Мир", 1981).

Шуни таъкидлаш лозимки, тирик мавжудот оламининг ривожланиши ҳақидаги ғоя Дарвингача, хусусан, қадимги юнон ва ислом Шарқи олимлари томонидан ҳам илгари сурилган. Е. Э. Бертельснинг "Бедил ва унинг эволюция ҳақидаги таълимоти" мақоласи бундан далолат беради (*Избранные труды. История литературы и культуры Ирана*. Москва, "Наука", 1988). Унда муаллиф Форобий асарлари ва «Ихвонус-Сафо» қомуси таҳлили асосида куйидаги хулосага келади: **"Шу тариқа кўрамызки, сиртдан дарвинизмга жуда яқин концепция Х асрдаёқ тўлиқ ривожлантирилган"**.

Таъкидлаш зарурки, мазкур ғоялар асосан савқи табиий — интуиция маҳсули эди. Илмий назарияга яқин фараз Дарвиннинг салафи Ламарк томонидан баён қилинган. У тирик мавжудотлар (бир сўз билан — организмлар) ҳаёти давомида орттирган такомиллашувни жамлаб авлодларига ўтказади ва эволюция шу йўл билан амалга ошади, деган ғояни илгари сурган (ламаркизм). Дарвин назариясидан "ламаркизм — хато" деган хулоса чиқар эди. Биологиянинг кейинги тараққиёти бу мунозарада Дарвин ҳақ эканини тўлиқ исботлади (Ф. Айала. *Введение в популяционную и эволюционную генетику*. Москва, "Мир", 1984).

Дарвин назарияси, замонасидаги ижтимоий тафаккурга зид келишига қарамай, мутлақ кўпчилик фан аҳли томонидан жуда тез қабул қилинди. (У 70 дан ортиқ академия ва университетларга ҳақиқий ёки фахрий аъзо этиб сайланади.) Чунки дарвинизм шунчаки куруқ назария бўлмай, эволюция қандай содир бўлишини, яъни механизмини тушунтириб беради: 1) организмлар ўзидан кўпроқ авлод қолдиради (микроблар қисқа вақт ичида иккига бўлинади, бир лола икки йилда ўн тача пиёз ҳосил қилади, ҳар жуфт куш бир неча йил давомида бир-иккитадан жўжа очади, Ер қурасидаги аҳоли сўнгги бир неча аср давомида ҳар 40 йилда икки марта кўпайиб бораётгани маълум ва ҳ. к.); 2) авлодлар ажодларига жуда ўхшаса-да (ирсият), лекин айнан бир хил бўлмайди: нимаси биландир, қай даражададир фарқ қилади (ўзгарувчанлик); бу ҳодиса айниқса икки жинсли организмларда кучлироқ рўй беради; 3) ҳар бир жонивор яшаш ва ўзидан зурриёт қолдириш учун курашади, лекин авлодлар ҳар хиллиги туфайли ташқи муҳит ва унинг ўзгаришларига мослашуви турлича бўлади. Натижада кўпроқ мослашганининг яшаб кетиши, зурриёт қолдириши ва генидаги ўзгаришларни навбатдаги авлодга узатиш эҳтимоли (шанси) юқори бўлади (табиий танланиш); 4) ўзгаришлар авлоддан авлодга йиғилиб, кўпайиб боради ва янги турлар пайдо бўлишига олиб келади (генезис).

Чарльз Дарвиннинг эволюция таълимоти (қисқача — дарвинизм) ашаддий муҳолифларининг аёвсиз тафтиш ва танқидларига қарамай вақт синовидан ўтиб бўлган. Олимнинг ўзиёқ фанда янги назариянинг тўғрилиги синаладиган далил — илмий башорат намунасини берган: гулкосаси ғайритабиий даражада чуқур Африка гуллари мавжудлигидан уларни чанглайдиган тумшуғи айнан шу қадар узунликдаги жониворлар ҳам бўлиши лозим, деган хулоса чиқарган. Кейинроқ натуралистлар шундай хусусиятга эга капалакларни топишади. Дарвиндан сўнг биологияда нечта янгилик қилинган бўлса (хужайра назарияси, Мендель генетикаси, хро-

мосомалар, гормонал бошқарув, ферментлар очилиши, молекуляр биология, популяцион генетика ва ҳ. к.), бирортаси дарвинизмга зид чиққан йўқ, аксинча, уни тасдиқлаб, чуқурлаштириб келмоқда. Бугунга келиб Дарвин таълимоти ё биологиядан маълумоти йўқ кишилар, ёки сенсация ишқибозлари рад этмаса, илмий метод нималигини биладиган мутахассис инкор қилолмайди.

Шу билан бирга, дарвинизм эволюцияга оид барча саволларга жавоб беради, дейиш ҳам тўғри эмас. Бу соҳада ҳозирча ҳал этилмаган муаммолар бир талай (улардан бир нечтаси куйида баён қилинади). Лекин фанда ҳеч бир назария мутлақ бўлмайди. У ҳақиқатга яқинлашиш йўлидаги поғонаки, табиат ва организм, жамият ва онг билан боғлиқ ҳодисаларнинг муайян қиррасини, айрим жиҳатларини озми-кўпми даражада изоҳлайди. Вақт ўтиши билан назария, агар у тўғри бўлса, қисман ўзгариши, эволюцияга учраши мумкин. Бунинг ёрқин намунаси Коперник таълимотидир. У планеталар Куюш атрофида айлана (тўғрироғи, эпицикл) бўйлаб ҳаракатланади, деган бўлса, Кеплер орбиталар эллипс шаклида бўлишини очган, Ньютон эса планеталарнинг бир-бирига таъсири тўғри орбиталар эллипсдан ҳам фарқ қилиши мумкинлиги кўрсатган. Ана шу фарқни ҳисоблаш натижасида янги планеталар — Нептун ва Плутон кашф қилинган. Нисбийлик назарияси Ньютон механикасининг «кучи етмайдиган» ҳодисаларни (масалан, Меркурий орбитасидаги четланиш) тушунтиради. Бундан кўринадики, ҳатто осмон механикаси каби математикалашган аниқ фан ҳам мутлақ ҳақиқат томон жуда юксалиши мумкин эса-да, лекин ҳаммиша нисбийлигича қолади.

Бугун фаннинг ўрганиш объектига кириб бориши шу қадар чуқурлашиб кетганки, энди олимлар бошқа муаммо — ўта ихтисослашув «бало»-сига йўлиқяпти. Бу биология, айниқса, тиббиётда ташвишли ҳолатни келтириб чиқаряпти. Дарвин «Бигль» кемасида дунёни айланиб чиқар экан, сон-саноксиз кузатув материали йиғиш, геологик муаммолар бўйича тадқиқот ўтказиш билан бирга (масалан, маржон оролларида пайдо бўлиши назарияси Дарвинга мансуб), табиатнинг умумий қонуниятлари ҳақида бош қотирган. 28 ёшли йигитнинг фанда инқилоб ясаган хулосаларга келиши, шубҳасиз, мўъжизадир (турлар ўзгариши тўғрисидаги дастлабки фикрлари 1837 йил июнда ёзилган). Буни тинимсиз меҳнат билан илоҳий илҳом қўшилувининг натижаси дейиш мумкин.

Шу ўринда Чарльз Дарвин шахси ҳақида қисқача тўхталиш ўринли. Зеро, бу йил унинг туғилганига 190 йил, асосий илмий асари — «Турларнинг келиб чиқиши» китоби чоп этилганига 140 йил тўлди. Чарльз Роберт Дарвин инсоният тарихидаги Арасту, Беруний, Ньютон каби буюк олимлардан биридир. Биология аввал пассив кузатувчи, коллекция қилувчи, тавсифловчи ва таснифловчи билим соҳаси бўлган бўлса, Дарвин уни фанга айлантирган. «Эволюцион назария — ҳақиқатан биологиянинг бирлаштирувчи тамойили» (Л. Эрман, П. Парсонс. *Генетика поведения и эволюция. Москва, "Мир", 1984*). Олим ўта камтар, оилапарвар, садоқатли шахс бўлган. Умрининг асосий қисмини Лондондан четда, Даун деган қишлоқда яшаб, илмга бахшида этган. Унинг феъл-атвори ҳақида куйидаги икки мисол яхши тасаввур беради.

Дарвин эволюция назариясининг асосий ғояларини 1840 йиллардаёқ шакллантириб бўлган, 1857 йилда шу мавзудаги китобининг қўлёзмасини ёзиб битирган. Бундан устози — геолог Ч. Лайель, ботаник Ж. Гукер

каби олимлар суҳбат ва хатлар орқали яхши хабардор эди. Улар янги таълимотни эълон қилишни қайта-қайта тавсия этишади, лекин Дарвин аҳтиёткорлиги ва пухталики яхши кўргани туфайли бунга шошилмайди. 1858 йил июнда у Малайя архипелагида тадқиқот олиб бораётган натуралист А. Р. Уоллесдан хат олади. Хатга эволюция назариясининг асосий унсурлари баёнидан иборат мақола илова қилинган бўлиб, Дарвиндан йирик мутахассис сифатида фикр билдириш ва нашрга тавсия этиш сўралган эди. Дарвин бундан Лайелни хабардор қилади. У адолат юзасидан Дарвинга ўз назариясини эълон қилишни, Уоллес мақоласини эса унга илова тарзида чоп этишни маслаҳат беради. Аммо Дарвин бунга кўнмайди — эволюция назариясини кашф этишда биринчилик Уоллесга тегишли бўлиши лозим деб ҳисоблайди. Шундан сўнг ҳамкасблари ҳар икки муаллиф мақолаларини бирга нашр этишади. Бунгача Дарвин геология ва биологияга оид йирик илмий асарлари билан танилган олим эди. У Уоллесга нисбатан адолатсизлик қилдим деб кўп азият чекади. Лекин Уоллес ҳам олижанобликда Дарвиндан қолишмайди: бир умр “эволюция назариясининг муаллифи — Дарвин” деган фикрда туради. Ҳар икки олим, одамнинг пайдо бўлиши масаласида турли позицияда бўлишига қарамай, бир умр дўстона муносабатда қолгани ибратлидир. Ҳозир эволюция таълимоти асосчилари Дарвин ва Уоллес деб ҳисобланади.

Мақолага қайтсак, у илмий жамоатчилик эътиборини тортмайди. Шундан сўнг Дарвин ўзининг номини абадийлаштирган “Турларнинг пайдо бўлиши” (тўлиқ аталиши — “Табиий танланиш йўли билан турларнинг келиб чиқиши ҳақида ёки ҳаёт учун курашда муқобил зотларнинг сақланиши”) монографиясини битириб, 1859 йилда чоп этади. Китобни ёзиш давомида 3000 дан ортиқ (!) илмий ишни таҳлил қилади, мутахассислар билан 1000 дан ортиқ ёзишмалар олиб боради, эволюция таълимотини асослайдиган 10 дан ортиқ тамойил ва саноксиз далил келтиради. 600 бетдан зиёд ҳажмдаги суратлар билан изоҳланган китоб фанда улкан воқеага айланади. Дарвин ҳаётлигидаёқ Англияда у олти марта нашр қилинади, немис ва француз тилларига таржимаси ҳам бир неча мартадан босилади.

Асар илм аҳлида ҳам, жамоатчиликда ҳам икки хил акс садо уйғотади. Уни табиатшуносларнинг катта қисми фундаментал рисола, дея тан олиб ўз тадқиқотларида истифодага киритса, бир гуруҳ олимлар Дарвин назариясига қарши далиллар билан чиқа бошлайди.

Рухонийлар, журналистлар, умуман, фандан йироқ кўплаб арбоблар дарвинизмдан “Одам маймундан тарқаган” деган хулоса чиқариб, китобни инсониятга ҳақорат сифатида қабул қилади ва Дарвин назариясига қарши кампания бошлаб юборилади. Маркс каби ижтимоийётчилар эса, аксинча, дарвинизмда ўз ғояларига таянч кўриб, атеизмни тарғиб қилишда унинг номидан фойдалана бошлайди. Ҳолбуки, Дарвин “Турларнинг келиб чиқиши” асарида ҳали одамнинг пайдо бўлиши мавзусига деярли тегмаган эди. Унинг орадан 12 йил ўтгач чоп этилган “Одамнинг пайдо бўлиши ва жинсий танланиш” асарида ҳам “одам маймундан келиб чиққан” дейилмаган. (Бундай даъво “нок олмадан келиб чиққан” дейишга ўхшаш бўлиб, фанга алоқаси йўқ.) Масалан, мазкур асарнинг биринчи боби “Одамнинг қандайдир қуйироқ шаклдан пайдо бўлишининг исботи” деб аталган. (Бундаги *шакл* сўзига алоҳида эътибор қилинг!) “Одам маймундан тарқаган” деган “назария” дарвинист Т. Ҳакслига мансуб бир ибо-

ранинг газетадаги талқини оқибатидир. Дарвиннинг ўзи эволюция назарияси атрофидаги ғоявий кураш ва мунозараларда қатнашмаган. Уни бунга зўр бериб жалб этмоқчи бўлганларида ҳам ҳаммиша босиқлик билан “олим эканини, **кузатув ва тажриба воситасида текшириладиган илмий фактлар билангина шугулланиши, руҳга дахлдор масалаларга қизиқмаслигини**, бу ҳақда мунозара қилишга вақти ҳам, нияти ҳам йўқлиги”ни билдириш билан чекланган” (Ч. Дарвин. *Избранные письма. Москва, 1959*).

Шуни таъкидлаш лозимки, Дарвин одамнинг пайдо бўлиши масаласидаги ўз таълимотини яроқсиз деб тан олганда ҳам, ўша вақтда насроний черковининг мутаассиблари уни барибир тинч қўйишмас эди. Чунки черков “Барча турлар худо томонидан бир марта яратилган, шундан буён ўзгармаган ва қиёматгача ўзгармайди” деган ғояни маҳкам ушлаган эди. Эволюция назарияси эса буни инкор қилар, шу асно черков обрўсига қаттиқ зарба берар эди. Черков арбоблари дарвинизмни “динга қарши” дея талқин қилиб, шу йўл билан осонгина “ўз назариялари”ни ҳимоя қилмоқчи бўлган. Холбуки, эволюция таълимоти умуман динга эмас, уларнинг миясида мавжуд “назария”га зид бўлган, холос. (Ҳозир ҳам шундай.)

Бундан уч юз йил муқаддам “Ер Қуёш атрофида айланади” деган назария тарафдори Брунони ўтда ёққан черков “Ернинг барибир айланиши”ни тўхтата олмагач, бор аламини Дарвиндан олишга астойдил бел боғлайди. Аммо бу сафар ўтда ёқиб эмас (давр бошқа эди), “илмий асосда рад этиш” йўли билан курашмоқчи бўлади. Шу мақсадда диншунос олимлар ҳамда Дарвин таълимотини қабул қилмаган энг кучли биологлар, журналистлар, сиёсий ва жамоат арбоблари сафарбар қилинади. Дарвин китобининг бўёқлари “ҳали қуриб улгурмасидан” уни чилпарчин қилиши лозим бўлган далилу исбот изланади. Дарвин эса бу мунозараларга эътибор ҳам бермайди, қишлоғида янги илмий тадқиқотларини давом эттиради, худди басма-басига (аслида-чи ундай эмас) “Одамнинг пайдо бўлиши ва жинсий танланиш” китобини ёзади. Лекин дарвинизм тарафдорлари ичида ҳам жангарилари бор эди. Улардан бири — Томас Ҳаксли истеъдодли нотик бўлган. У фаолиятини дарвинизмни ҳимоя ва тарғиб қилишга бағишлайди. Мухолифлар билан мунозара ҳаётининг мазмунига айланиб, “Дарвиннинг тозиси” деган лақаб орттиради. Оммавий мунозаралардан бирида епископ С. Уилберфорс Ҳакслини мантиқий далиллар билан енга олмагач, “Катта бувингиз маймун бўлганми, келиб чиқишингизни бу қадар жон-жаҳд билан ҳимоя қияясиз?” дея хуруж қилади. Бунга жавобан Ҳаксли ҳам “Сиздай ақли ўткир, лекин тафаккурни менсимайдиган, ўзи билмайдиган соҳага бурун суқиб, илмий мунозарани сафсатабозликка айлантирадиган одам билан турдош бўлгандан маймун билан қариндош бўлган афзалроқ” дея жавоб беради. Бу гапни газетчилар “Дарвинистлар одам маймундан келиб чиққан деган даъвои тан олди” деб овоза қилади. Дарвиннинг бевосита алоқаси бўлмаган бу машаа одамлар онгида шу қадар мустаҳкам ўрнашадими, бугун энди фан ва дин гўё ошиб ўтиб бўлмас девор билан ажратилгану унинг номи “Дарвин девори”дай! Холбуки, Дарвин ҳаётлик пайтидаёқ унинг илмий заковати ва жасоратига ҳатто рақиблари ҳам тан берган, фандаги хизматлари юксак баҳоланиб, классикка айланган эди. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун қуйидаги фактни эслаш кифоя: Дарвин вафот этгач, Исаак Ньютон сингари Буюк Британиянинг энг олий диний муассасаси — Вестминстер аббатли-

гида номдор руҳоний арбоблар билан ёнма-ён дафн этилади!

Чарльз Дарвин каби буюк алломалар шахсияти миллати ёки шуғулланган соҳаси доираси билан чекланмайди, аксинча, уларнинг қилган ишлари умумбашарий қадриятга айланиб кетади. Ҳар бир халқ ана шундай зотларни қанча кўп етиштирса, шунча кўп бошқа халқлар тараққиётига ҳам ҳисса қўшган бўлади. Дунё халқларига ўнли санок системасини ўргатган, алгоритм тушунчасини берган ва алгебрани ҳаёда этган ал-Хоразмий каби Дарвин ҳам инсоният тараққиётига улкан ҳисса қўшган. Шу нуқтаи назардан Дарвин ҳаёти ва илмий фаолияти соқит қилиниши эмас, балки фанга қизиқувчи ёшлар, айниқса, академик лицейлар талаблари учун ўрнатилган бўлиши лозим.

Ҳўш, Дарвин таълимоти, хусусан, унинг “Одамзод — эволюция маҳсули, у ўзидан аввал мавжуд бўлган, ривожланишда қуйироқ поғонадаги (шартли равишда тўртқўлли махлуқ деб аталган) шаклдан келиб чиққан” деган хулосаси диний эътиқодга зидми? Бошқа динларда зид бўлса бордир, аммо бизнингча, исломга зид эмас (валлоҳи аълам). Ҳатто у ислом таълимотига муқобил ва мувофиқ. Бу мавзуга мақола ниҳоясида қайтамиз.

Табиий, Дарвин “Худо организмларнинг барча турини бирйўла яратган ва турлар ҳеч қачон ўзгармайди” деган фикрга қарши бўлган. Лекин бу ҳали Дарвин таълимоти худога, худонинг борлигига шак келтириш, унинг яратувчи эканлигига қарши дегани эмас. Аксинча, Дарвин кўздай мураккаб ва мукаммал аъзо фақат эволюция туфайли пайдо бўлишига ишонмаслигини баён этган! (Бу факт бир умр қилинган тоат-ибодат киёматда Оллоҳнинг биргина кўздан иборат неъматини тарозидда боса олмаслиги ҳақидаги ҳикматни ёдга туширади.) Шунингдек, Дарвиннинг “Мен асло атеист эмасман. Худо борлигини инкор қилмайман. Мен шунчаки агностик бўлсам керак” дегани оила аъзолари хотираларида сақланган (*И. Стоун. Происхождение. Москва, 1983*). Совет даврида нашр қилинган барча китобларда Дарвин “атеизмга буюк ҳисса қўшган олим” сифатида таърифланган. (“Насойимул муҳаббат”, “Арбаин”, “Муножот”, “Сирожул муслимин” каби асарлар ёзган Навоийни даҳрий шоирга чиқаришга уринган мафкурадан бошқа нимани ҳам кутиш мумкин эди?!) Шу ўринда диққатга сазовор бир фактни эслаш жоиз. Маркс обрўси кундан-кун юксалиб бораётган Дарвинга хат ёзиб, эволюция таълимоти ўзининг қарашлари учун жуда муҳимлигини таъкидлайди ва йирик асарини унга бағишлашга розилик беришни сўрайди. Дарвин бу таклифни рад этган! (*Ч. Дарвин. Избранные письма.*)

Қуръони карим: одамзоднинг яратилиши

Қуръони каримда инсонни Оллоҳ яратгани қатъий таъкидланади. Шу билан бирга, фикри ожизимизча, қандай яратилгани баён қилинмайди, нимадан яратилгани эса қайта-қайта айтилади: 1) “Ҳижр” сураси, 25-оятда — **салсал(а)**дан; бу сўз жаранглайдиган қорешма, кулол лойи, умуман жаранг деб талқин қилиниши мумкин; 2) шу сура 28-29-оятларида — **ҳамом-им-маснундан**; бу — Қуръоннинг тафсир қилиш мураккаб ибораларидан. Бизнингча, у қонунга бўйсунувчи, шакл берилувчи дея талқин қилиниши жоиз; 3) “Ал-Исро” сураси, 61-оятда — **тийндан**. Луғатда бу сўзнинг лой, тупроқ, балчиқ, ер, ер майдони, мазраъ (экинзор) деган таржималари берилади; 4) “Ҳажж” сураси, 6-оятда — **туробдан**; бу сўз чанг, чанг

зарраси, хок, кул, тупроқ, ер, руда ва қабр маъноларига эга; 5) шу оятда — **нуфтадан**; бу сўзнинг тоза сув, сув томчиси, умуман томчи, уруғ, маний маънолари бор; 6) шу оятда — **алак(а)дан**; бу сўз хослашган, муҳимлашган, муаллақ каби сўзлар билан ўзақдош бўлиб, ивиган қон, ивиш хусусиятига эга суюқлик, зулук ҳамда планктон (океанларнинг сатҳига яқин қатламда яшайдиган турли майдаликдаги организмлар) маъноларига эга бўла олади. 7) “Мўминун” сураси, 14-оятда — **музғатдан**; бу сўз маъносини бир бўлак эт, яралиб битиб-битмаган организм дейиш мумкин.

Илоҳий каломларнинг асл маъноси ёки маънолари ёлғиз Оллоҳга аён, инсон уларни фақат тафсир, талқин қилиши мумкин, холос. Бу айнан “Инсон табиат ҳодисаларини била олганича изоҳлайди, аслида энг кичик заррада ҳам олам-олам ҳикмат мавжудки, унинг мағзига тўлиқ етиб бориш учун тафаккур ожиз” деган Шарқ фалсафаси тамойилига мос. Бундан ташқари, матнга қараб сўзлар ўзига хос мазмун касб этиши яхши маълум. Айниқса, Куръони карим инсоннинг ақлидан ҳам кўпроқ руҳига қаратилгани учун “мана бу сўз айнан шундай таржима қилинади, уни фақат мана шундай тушуниш лозим” деган даъво мақбул эмас. Шунга кўра юқоридаги сўзларни фаннинг ҳозирги ривожланиши ҳақидаги адабиётлар асосида талқин қилишга уринамиз.

Салсал(а) — материянинг атомлар пайдо бўлишидан олдинги таркиби — тўлқинлар ва элементар зарралардан иборат ҳолати (*В. Аюста, К. Кован, Б. Грем. Основы современной физики. Москва, 1981*). Тийн — материянинг атомлар пайдо бўлганидан кейинги ҳолати. Туроб — моддаларнинг Ерни ҳосил қилган ва унда мавжуд ҳолати. Нутфа — ҳужайралар (демак, умуман ҳаёт) пайдо бўлиши билан боғлиқ органик моддаларнинг агрегатлари — макромолекулалар, микроструктуралар, коацерватлар, чалаҳужайра (протоклетка) ва ҳужайрали организмларга мувофиқ келади деб тушунамиз. Бунда унинг эркак манийси ва аёл тухуми дея талқин этилиши хусусий ҳолга айланади. Алақ — эркак уруғи билан аёл тухумининг қўшилиши натижасида ҳосил бўладиган эмбрион (зигота). Музғат — ундан ривожланадиган ҳомила. Ниҳоят, ҳамо'им-маснун — умуман яратилиш (офариниш), хусусан, эволюция (валлохи аълам).

Бу тушунчалар одам жисмининг (баданининг) яратилишига тааллуқлидир. Лекин “Аъроф” сурасининг 11-оятда Оллоҳ номидан одамларга қарата шундай дейилади: “Аниққи, биз сизларни яратдик, сўнг сизларга сурат бердик...” Бундан аниқ-равшан кўринадики, Оллоҳ аввал инсонлар руҳини яратган, сўнг ҳар бир руҳга сурат — жисм ато этган, яъни руҳ баданга инган. Демак, одам жисмининг яратилиши муайян вақт давом этадиган узлуксиз жараён, руҳнинг баданга иниши (эманацияси) эса ҳар бир шахс учун алоҳида (яъни, дискрет) ҳодиса. Лекин бу инсон нуқтаи назарида шундай. Вақт эса Оллоҳ қудратига бўйсунувчи нарса. Онийлик билан давомийлик, дискретлик билан узлуксизлик тушунчаларини Яратувчи номига кўр-кўрона нисбат бериш ақлнинг ноқислиги, тасаввурнинг ожизлигидандир. “Оллоҳ одамни қандай яратган?” деган саволга вақт, давомийлик нуқтаи назаридан мутлақ тўғри жавоб бериб бўлмади, жавоб ҳар кимнинг тушунчаси доирасида нисбийдир. (Шаксиз, ушбу мақоладаги фикр-мулоҳазалар ҳам худди шундай нисбий.)

“Ҳижр” сурасининг “Албатта, биз ўзимиз (барча жонзотга) ҳаёт берурмиз ва ўлим берурмиз” оятида феъллар ҳозирги-келгуси замонда бўли-

ши (араб тили граматикасида ҳам шундай) яратилиш ҳамон давом этаётганини ва давом этажагини ифодалайди. Инсон зотининг тақдири аввалдан ва бирйўла битиб қўйилгани билан яратилиш давом этаётгани — Оллоҳ қудратининг кўринишидан бири. Бу мавзудаги мушоҳадаларимиз “Муножотнома” китобчасида (Наманган, 1996) ҳамда юқорида зикр қилинган фан ва дин муносабатлари ҳақидаги мақолада баён этилган. Шу боис бу ерда айтилганлар билан чекланамиз.

“Аъроф” сурасининг 54-оятда таъкидланадики, “Албатта, парвардигорингиз — Оллоҳ шундай зотдирки, осмонлар ва ерни олти кунда яратиб, сўнгра Ўз аршига ўрнашди”. Бу оят билан фаннинг “Олам 10-15 миллиард йилдан бери, одамзод эса бир неча миллион йилдан бери мавжуд” деган хулосаси ўртасида зиддият борми? Юзаки қараганда бордек, аслида эса зиддият йўқ. Зеро, Қуръони каримдаги вақт билан боғлиқ кун, ой, йил, аср каби тушунчаларни астрономик маънода тушуниш ҳар доим ҳам тўғри бўлмайди. Буни “аср” мисолида кўрайлик. “ал-Аср” сурасининг номини мавлоно Аълоуддин Мансур таржимасиз қолдиради, йирик арабшунос олим И. Ю. Крачковский “Предвечернее время” — кун оққандан кейинги палла деб ўгиради. Бизнингча, мазмунан афзалроқ таржима (“Знак времени”) мисрлик исломшунос Валерия Порохова-Рушд томонидан таклиф этилган. Булардан кўринадики, аср куннинг қуёш ботишидан олдинги пайти, юз йиллик, муайян давр ҳамда умуман вақт тимсоли, дея талқин қилиниши мумкин. Худди шу сингари юқоридаги оятда “кун” сўзини 24 соатлик сутка ёки қуёш чиқишидан ботишигача бўлган оралиқ деб тушуниш ўта тор бўлади. Зеро, ҳар икки ҳолда ҳам бу тушунча Ернинг Қуёшга нисбатан ҳаракати билан боғланиб қолади. Мантиқан ҳали Ер ҳам, Қуёш ҳам яратилмаган, энди яратила бошлаган замонда “кун” тушунчасини астрономик маънода англаш мантиққа тўғри келмайди. (Айталик, бу ҳолда олти кундан биринчиси қачон бошланган бўлади?) “Аср” каби “кун” ҳам Қуръони каримда рамзий — давр маъносида талқин қилиниши илоҳий китоб услубияти ва мантиғига мутаносиб («Сажда» сураси, 5-оят ва «Маориж» сураси, 4-оят). Оллоҳ замон ва макон категорияларидан юқори зотдир, вақт ҳам, фазо ҳам Оллоҳга тобедир. Миллиард йил Оллоҳ учун бир сониячалик бўлиши мумкин. Бу ҳақда ҳазрат Навоий “Муножот” асарида “Юз бу оламча мавжуд этай десанг, “кунфаякун” иборати анга кофий ва минг ончани маъдум этай десанг, “хабоан мансуро” ишораси анга вофий” дея шаҳодат беради. **Биз мазкур оятдаги “олти кун” иборасини офаринишнинг олти босқичи дея талқин қиламиз.** Бу моддий олам эволюциясининг бугунги фан берадиган манзарасига мувофиқ келади. Бу ҳақда мақолаамизга илова этилаётган тасвир муайян бир тушунча беради деб умид қиламиз.

Хулоса: яратилиш бу — жаранглайдиган лой (тўлқин ва элементар заррачалар) ҳолатидан одамнинг шакли (*Homo sapiens*) пайдо бўлишигача яхлит жараён дейилса, “Одамнинг жисмини Оллоҳ лойдан яратган” ва “Одам — эволюция маҳсули” тасдиқлари айна бир мазмунга эга бўлади. Бунда Одам алайҳиссаломнинг, одамзоднинг ва ҳар бир одамнинг яратилиши шу жараённинг турли кўринишидан иборат бўлади. Хусусан, жисмига руҳ инган *Homo erectus* биринчи *Homo sapiens* — Одам алайҳиссалом бўлиши керак (валлоҳи аълам). Ўзини инсон деб ҳисоблаган бу илк жонзот ўзига шундай — руҳга эга жуфт излаган ва у Момо Ҳавводир. Уларнинг авлоди руҳга эгалиги туфайли бошқа ҳайвонларга нисбатан устун-

ликка эришган, жадал суръатда кўпая бошлаган ва бугунга келиб дунёга хукмрон бўлди.

Одамнинг жисмини фан тадқиқ қила олгани ҳолда, инсон руҳ ато этилган мавжудот экани ҳисобга олинмаса, унинг руҳий дунёсини тушуниш ҳам, тушунтириш ҳам мумкин эмас, бу борадаги уринишлар эса муваффақиятсизликка маҳкум. Бу марксча-ленинча таълимот тарафдорлари томонидан ўтказилган етмиш йиллик “тажриба”да исботини топди.

Одам = жисм + руҳ

Биз ҳозирча, асосан, одамнинг моддий эволюцияси ҳақида сўзладик. Хусусан, яратилиш масаласида одамни моддий унсур билиб, унинг жисми ҳақидагина фикр юритдик. Биологик эволюциянинг эса руҳга алоқаси йўқ. Бинобарин, Оллоҳ томонидан аввал одамнинг руҳи яратилгани, сўнг бу руҳга моддий сурат — жисм ато этилгани, “Руҳ нима?” деган саволга на илмий, на диний нуқтаи назардан жавоб бериб бўлмаслиги юқорида таъкидланган эди. Аслида “Материя нима?” деган саволга ҳам мантиқан қатъий таъриф бериш мумкин эмас. Улар — таърифсиз қабул қилинадиган бирламчи тушунчалар. Таъриф берилган тақдирда ҳам у тавтология ёки демагогиядан иборат бўлади.

Марксистик фалсафа ўз эътиқодини асослаш мақсадида руҳни онг билан, мавжудлик ҳақидаги масалани эса “Онг бирламчими, материями?” деган савол билан алмаштирган. Ҳолбуки, онг мия фаолияти билан боғлиқлиги равшан. Онг одамдан бошқа жонзотларда ҳам кузатилади ва у инсон ҳаётининг мақсадини белгилашда ҳал қилувчи омил эмас. Фалсафа учун бундай омил — руҳ тушунчаси ва унинг материя, хусусан, одамнинг моддий ҳаёти билан муносабати масаласидир.

Фалсафа бу жиҳатдан йирик оқимларга бўлинади. Мантиқан тўрт имконият бўлиб, биринчиси — “Материя ҳам, руҳ ҳам мавжуд эмас” деган тезис барча фалсафий ва диний оқимларда рад қилинади. “Руҳ мавжуд, материя мавжуд эмас” тамойили субъектив идеализм нуқтаи назарини акс эттиради. Ҳозир бу оқимнинг фалсафада сезиларли таъсири йўқ. Соф материалистик “Материя мавжуд, руҳ мавжуд эмас” деган гоё собиқ социалистик мамлакатларда зўр бериб тарғиб қилинган ва афкор омма онгига қай даражададир сингдирилган. Бу нуқтаи назарга кўра, охиrqоқибат одам ривожланганроқ (масалан, онги бор, нутқга эга) махлуқ деган хулоса келиб чиқади.

Субъектив идеалистлар “материя йўқ” дегани билан овқат ейишдан воз кечмагани каби материалистлар ҳам “руҳ йўқ” деб даъво қилгани билан руҳий ҳаётдан, хусусан, фалсафа билан шуғулланишдан воз кечмайди. Файласуфлар-ку исталганча мушоҳада қилавериши мумкин. Лекин оддий турмушга нисбатан материализм зарарли, айрим ҳолларда хавфли таълимотдир. Чунки у одамни моддиюнчиликка ўргатади: “Барибир ўласан, ўлимдан сўнг йўқ бўласан; шундай экан, бу тўрт кунлик дунёда ўйнаб-кулиб қол; е, ич, шаҳвоний ҳиссингни қондир; на ота-онанг, на фарзандларинг ҳақида қайғуриш шарт эмас; бошқа одамлар нафи тегсагина сенга керак; виждон, инсоф, имон, савоб деган гаплар тўқиб чиқарилган; жамият, миллат, халқ — мавҳум тушунчалар, улардан ўз манфаатинг йўлида фойдалансанг, бас; ахлоқ бир тийинлик қийматга эга эмас; ҳаё, номус, виждон — йўқ нарсалар; қўлга тушмасанг, ўғри эмассан, қонун ожизлар ва аҳмоқлар учун ёзилган; то ҳаёт экансан, фақат ўзингни ўйла, ўлганингдан сўнг дунёни сув босса, сенга нима!” дегандек эътиқодга ундайди.

“Инсон руҳга эга” деган ойин (принцип) эса ҳар бир одамдан бу руҳ

хақида қайғуришни, “Рух қаердан келган? Кейин нима бўлади?” каби саволларга жавоб ахтаришни талаб қилади. Шу билан одам ўзининг ҳайвон эмаслигини, руҳга эғалигини англайди, бу руҳни ато этган Яратувчисини танийди, шайтоннинг ҳийлаларини идрок қила бошлайди. Буюк мутафаккирлар Ибн Сино ва Ибн Туфайл “Яқзон ибн Ҳайй ҳақида”ги қиссаларида одам, биров ўргатмаса ҳам, табиатни кузатиб, аввал руҳ борлигини, сўнг шу орқали Тангри мавжудлигини била олишини баён қилган.

Биз ҳам мушоҳадани шу масалага қаратайлик — инсон табиатига доир, унинг руҳи билан боғлиқ саволларни кўриб чиқайлик:

1. Барча турдаги жонзот ичида фақат одам ўз турдошининг жонига тажовуз қилади. Ҳашаротлар орасида ҳам бундай ҳодиса учраса-да, у фақат инстинкт туфайли қилинади. Одамзод тарихидаги қирғинбарот урушларни ва турфа қотилликларни эса инстинкт орқали изоҳлаб бўлмайди.

2. Инсон одатда ахлоқий чегараларга амал қилади. Масалан, кийим билан уят жойларини тўсади. (Илк бор бунини тушуниб етган *Homo erectus* дастлабки *Homo sapiens*га айланган мавжудот бўлиши мумкинки, бу Қуръон таълимотига мувофиқ келади.) Ҳолбуки, нима учун одам жазирма иссиқда ҳам кийимда юришини материалистик нуқтаи назар билан изоҳлаб бўлмайди.

3. Эволюция таълимотига мувофиқ барча жонзот ўзидан зурриёт қолдириш учун курашади. Лекин одамзотга нисбатан бу қонун мутлақ кучга эга эмас. Зурриёт қолдириш учун барча имкониятга эга кишилар бошқа фаолият тақозоси билан бунга уринмайдиган, ҳатто умуман жинсий ҳаётдан воз кечган ҳоллар кўп.

4. Энг олий ривожланган ҳайвонлар ҳам фақат ҳаётий эҳтиёжларини қондириш учун яшайди, биргина одамзод ўлимидан сўнг эслашлари учун фаолият кўрсатиши мумкин. (Ёрқин мисол — кексайган кишиларнинг ўзидан боғ қолдиришга уринишлари.)

5. Фақат одамзод онгли равишда ўз жонига қасд қилади. Бу ҳодисани эволюция таълимоти нуқтаи назаридан, масалан, мутациялар орқали изоҳлаш мумкин эмас.

6. Ҳайвонлар орасида боласининг ҳаётини сақлаб қолиш учун ўз ҳаётини хавфга солиш, ҳатто қурбон қилиш ҳоллари учрайди ва бу дарвинизмга мос келади. Лекин одамзод умуман мантиққа хилоф ҳолларда ҳам ўзини ҳалок қилиши мумкин: Сукрот, Жордано Бруно, Ян Гус каби. Жангда, фалокат пайтида ўлимга тик боқадиган кишилар хатти-ҳаракатини ҳам, руҳ тушунчаси жалб қилинмаса, илмий асослаб бўлмайди.

7. Материализмда имон тушунчаси тан олинмайди, лекин энг ашаддий материалист файласуф ҳам виждон тушунчасидан воз кечмайди. Шу билан бирга инсон нима учун, инстинктига хилоф бўлишига қарамай, виждонга бўйсунини қатъий асослаб беролмайди.

8. Ҳайвонот дунёсида гоё деган куч амал қилмайди. Инсоният тарихидан эса у нақадар даҳшатли кучга айланиши, ҳар қандай материалистик қонунларни мажақлаб ташлаши мумкинлиги маълум. Масалан, тарихий материализмга кўра, шахс тарихда ҳал қилувчи роль ўйнамайди. Тарихий амалиёт эса ҳар доим бунинг аксини исботлаб келган. Албатта, моддий мавжудот сифатида бир киши миллион кишига нисбатан ожиз, аммо бир кишининг руҳи миллион кишининг руҳига ҳам, жисмига ҳам таъсир ўтказиши мумкин.

9. Ҳайвонлар ўртасида руҳий касалга чалиниш кузатилмайди. Руҳий касалга чалинган одамни моддий воситалар билан даволаш қийинлиги,

лекин у баъзан “руҳий силкиниш” туфайли соғайиб кетиши маълум. Шунингдек, ҳайвонлар ўртасида наркотик моддаларга ўрганиш ҳодисаси йўқ. Одам нафақат гиёҳвандликка гирифтор бўлиши, бошқаларни ҳам унга тортишга интилиши мумкинки, бу — ўзига хос аксдарвинизм.

10. Икки жинсли ҳайвонлар ўртасида жинсий бузқулик ҳодисаси йўқ.

11. Фан, адабиёт, санъат, сиёсат, ҳарбий ишда инсон гайритабиий мўъжизалар намоён қилади. Масалан, математикада Канторнинг чексизлик хоссаларини ўрганишга оид ишлари ва бундан ўзининг руҳий касалликка чалиниши, Оппенгеймер атом бомбасини, Сахаров водород бомбасини яратиши ва бу иш уларга улкан моддий манфаат ва обрў келтиргани ҳолда ҳамма нарсадан воз кечишлари, Чўлпоннинг миллат эрки мавзусидаги шеърлари ва қатағон машинасига тик боргани, Жаллолиддин Мангубердиннинг Синд дарёси соҳилидаги жангдан кейинги ҳаракати. Бу ҳодисаларни инсон миясининг шунчаки фаолияти билан изоҳлаб бўлмайди.

Булардан ташқари, эволюция фақат соф тасодифий ўзгарувчанлик (генлар мутацияси) оқибатида рўй беришига шубҳа билдирувчи биологлар бор. Уларнинг фикрича, мутациялар соф тасодиф билан содир бўлмай, мақсадга мувофиқ йўналишда рўй беради. Акс ҳолда турларнинг бу қадар хилма-хиллашуви ва такомиллашуви (масалан, мия ва асаб системаси пайдо бўлиши, кўриш, эшитиш ва вестибуляр аппаратлари вужудга келиши) учун бир неча миллиард йил етарли эмас. Агар тадқиқотлар бу нуқтаи назарни тасдиқласа, у одамзодни худо томонидан яратилганининг илмий исботи бўлиши мумкин. Зеро, эволюция ўз-ўзидан эмас, балки ташқи куч, майдон таъсирида юз бериши маълум бўлади.

Шунингдек, ҳужайранинг ичига жойлашган генетик механизм томонидан оқсил ва бошқа биологик актив моддаларни синтез қилиш жараёни мунозара уйғотмайди, аммо у қандай қилиб ҳужайраларо жараёнларни бошқариши, масалан, айнан бир хил тузилишдаги организмлар вужудга келишини тушунтира олмайди. Тасаввур қилайлик, миллионлаб турли шаклдаги космик кема ичида (ҳужайра ўрнида) биттадан космонавт (ДНК молекуласи ўрнида) бор ва улар кемаларни бир-бирига улаб станция қуришлари лозим бўлсин. Агар космонавтлар ўзаро алоқада бўлмаса, монтаж ишлари неча марта такрорланмасин, деярли бир хил станция ҳосил бўлаверишига ақл бовар қилмайди.

Ниҳоят, эволюция назарияси ривожланишни жонли организмлар (кўпайиш, ирсият ва ўзгарувчанлик) пайдо бўлган даврдан бошлаб асослайди. Лекин ундан олдин — табиий танланиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин бўлмаган даврда ривожланиш сабаби номаълум, бу борада ҳозиргача қониқарли илмий назария тақлиф этилган эмас. Опарин ва Холдейннинг ҳаёт пайдо бўлиши ҳақидаги, Г.Тиборнинг хемотон назариялари тасодифийликка асосланган фаразлардан иборат. Бу фикр Буюк Британия олимларининг “Биология” дарслигида шундай изоҳланади: “...молекуларнинг тасодифий ўзаро таъсири натижасида тирик мавжудот (ҳужайра — А. А.) пайдо бўлиши темир-терсак устидан ўтган бўрон туфайли «Боинг-747» тайёраси йиғилиб қолиши мумкин, деган гап сингари бемаъни ва ақлга сиғмас ҳодисадир”.

Юқорида баён қилинганларга асосланиб, материя ҳам мавжуд, руҳ ҳам мавжуд деган тўртинчи йўналиш — дуализм энг мукамал фалсафий оқим деган хулосага келамиз. У айнан диний эътиқодга муқобил. Инсоният тарихидаги кўплаб буюк олимлар (Арасту, Ибн Сино,

Ибн Рушд, Декарт, Лейбниц ва бошқалар) шу нуқтаи назарни ҳимоя қилган. Бугун у фалсафада етакчи йўналишни ташкил этади.

Одам = руҳ — жисм

Жисм — бир шакл, у ўткинчи. Шундай экан, ҳақиқий имон соҳиби учун инсон нимадан яралган, қандай яралган, деган саволлар эмас, ким яратган ва нима учун яратган, деган саволлар муҳим: ўзимни Оллоҳнинг кули деб билар эканман, у мени нимадан ва қандай яратганининг нима аҳамияти бор? Жисмим яратилиш жараёнида лой — тупроқ — нуфта — ивиган қон — битиб-битмаган эт каби босқичларни босиб ўтгани билан эволюция таълимотига мувофиқ миллиардлаб йил давомида пайдо бўлгани бор-йўғи бир жараёнга икки томондан қарашнинг ўзи эмасми? Агар тафаккур илмий ҳақиқатга интилиш йўлида эволюция таълимотига олиб келса, бундан кўз юмиш — ожизлик, ҳатто шу тафаккурни инъом этган Оллоҳга нисбатан исён бўлиши мумкин. Ҳолбуки, исломда жисмга хиёнат — ўз жонига тажовуз кечирилмас гуноҳ. Демак, тафаккурга хиёнат ҳам шу қадар гуноҳ бўлиши керак.

Бир вақтлар Ер япалоқ деб ўйлаганлар, кейин Ер оламнинг маркази деб билганлар, бугун ҳам мовий осмонни шишадан деб ҳисоблайдиганлар учрайди. Илм тараққиёти бу тасаввурлар нотўғри эканини кўрсатди. Лекин бу билан имонга путур етгани йўқ. Шу каби эволюция таълимоти объектив қонуниятни экс эттирар экан, инсон имонини фақат мустаҳкамлаши лозим, холос. **Зеро, материяни Тангри яратган ва у Яратувчисининг қонунларига бўйсунди. Борлиқнинг қонунларга бўйсуниши эса Яратувчининг иродасига бўйсунуш демак. Бу қонунларнинг гўзал ва мукамаллиги динга қарши далил эмас, балки Оллоҳ борлиги, бирлиги ва буюклигига далилдир. Шундай қонунлар тирик мавжудотлар дунёсида ҳам амал қилади. Улардан бири Дарвин очишга муваффақ бўлган эволюция назариясидир.**

“Одамнинг қуйироқ ривожланган шаклдан келиб чиқиши” ҳақидаги Дарвин хулосаси билан аввал одамнинг руҳи яратилиб, сўнг унга сурат берилгани ҳақидаги оят ўртасида фарқ эмас, балки мутаносиблик кўрамизки, ҳар иккисида ҳам одамнинг жисми шаклиги қайд этилмоқда. Ҳақиқатан ҳам, “одам” тушунчасининг мазмуни — руҳ.

Одамзоднинг лой, яъни кимёвий элементлардан яратилиши — эволюция жараёнида йўл-йўлакай турли шаклларни, жумладан, қуйироқ махлуқот қиёфасини босиб ўтиши илмий ҳақиқат экан, демак, бу Оллоҳнинг иродаси ва қудрати деб тан олиниши лозим.

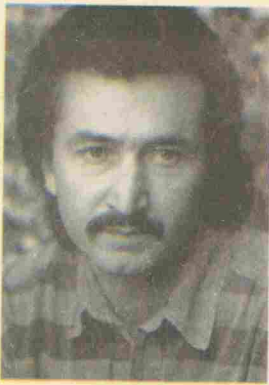
Муҳим бўлмаса-да, яна бир баҳсли нуқта — одам хокдан кулол кўза ясаганидай эмас, балки эволюция орқали яратилгани уни таҳқирлаши ҳақидаги масала. Бу соф эҳтирос туйғуси билан боғлиқ бўлгани учун жавоб ҳам шу йўсинда бўлиши жоиз. Шундай қилиб, Мирзо Абдулқодир Бедил айтганидек «одам маймундан келиб чиққан» ҳам бўлсин. Бу инсониятни ҳақоратлайдими? Маймун ҳам Оллоҳнинг махлуқи, насибасига яраша ризқини териб юрган жонивор. Масалан, горилла ўт-ўланлар ва ҳашаротлар билан тирикчилик қилади. Бўйи 2 метр, ўзини шердан ҳимоя қилишга кучи етади. Лекин тажовузкорликдан йироқ, бировга тўхмат қилмайди, ёлғон сўзламайди, умуман, гуноҳдан фориг. Ислом дунёси олимлари ўртасида жонли ва жонсиз материянинг ҳаракати Оллоҳга тасбиҳ ва ташаккур айтишдан иборат деган гоё мавжуд. (“Даҳр гулшанида ҳар гиёҳу япроқ — сенинг ҳамдингга зокир ва сипеҳр анжуманида ҳар ҳарфу авроқ — сенинг

неъматингга шокир”, дейди ҳазрат Навоий бу ҳақда “Муножот”ида.) Бу қонуниятдан фақат одамзод мустасно (маймун эмас!) — инсонга онг ва тафаккур берилганки, у ҳаёт Оллоҳ неъматини эканини фаҳмлаши ва хайрли ишлар билан руҳини тарбиялаши лозим. Акс ҳолда одам шу қадар тубан кетиши мумкинки, маймун-ку — маймун, уни чаёндан келиб чиққан деса — чаён зоти, итдан деса — ит зоти ўзини ҳақоратланган ҳисоблашга ҳақли бўлади. Далил тарзида бир мисол: “Айримлардан... терисини шилиб олишар, таналарини эса итларга ташлашар эди. Бошқаларнинг қўл ва оёқларини чопиб, ўзларини катта кўчага иргитишарди, типирчилаган жасадлар арава гилдираклари ва от туёқлари остида қоларди. Кўпларини тириклайин кўмишарди. Бир қисм гўдакларни она кўкрагида ўлдиришар, бошқаларини балиқдай йириб ташлашарди. Ҳомиладор аёлларнинг қорнини ёриб, ҳали туғилмаган болаларини суғуриб олишар ва юзларига улоқтиришар эди. Баъзиларнинг қорнини тилиб ичига мушук тикишар, уни олиб ташлаёлмаслиги учун қўлларини чопишар эди...” Бу — XVII асрда Европадаги юртлардан бирида бўлган қирғинбаротни ўз кўзи билан кўрган кишининг ёзиб қолдиргани (“Новый мир”, 1999 йил, 5-сон). Ишонмайин десангиз, бу каби ваҳшийлик намуналари бошқа қитъаларда, бошқа асрларда, айниқса, XX асрда ҳам бўлгани яхши маълум. Худога ҳамдлар бўлсинки, ўз ҳаётини эзгулик учун фидо қилган ва қилаётган инсонлар бор ва бу одам жинсига мансуб эканлигинга юпанч беради.

Демак, нимадан келиб чиққани, қандай яратилгани эмас, одамни руҳ одамга айлантиради. Яратилиш онда руҳга илоҳийлик хос бўлган. Тарих давомида навбати билан унинг жисми яратилади, она қорнида ўсиш даврида шаклига мазмун — руҳ инади ва вақти-соати келиб жисм-руҳ мажмуидан иборат ОДАМ туғилади. (Ҳали руҳи тоза қоғоздай чақалоққа боқиб, илоҳий нурни илғаш мумкин.) Инсон яшай бошлайди. Жисм тупроқдан яратилгани учун нафсга муҳтож. Иккинчи томондан, худди шу сабаб — тупроқдан яратилгани учун одам шайтоннинг Оллоҳга муҳолифати объектига айланган. Яъни, одам оҳанрабоининг икки кутби орасидаги зарра каби синов майдонига тушади. Ато этилган умр мобайнида у руҳини юксалтириш имкониятига эга. Бунинг учун нафсни енгиши, шайтон васвасасига қарши курашмоғи лозим. Лекин шайтон ҳам анойи эмас, ўз мақсадига эришиш — инсон руҳини тубанликка тортиш учун унинг энг ожиз жиҳати — нафси орқали ҳаракат қилади. Умр тугаган пайтда руҳ муайян эволюцияни босиб ўтган — юксалган ёки тубанлашган бўлади. Ўлим онига келиб руҳ жисмдан ажралади. Кейин жисм тупроққа айланади (мўмиёланган жасад ҳам барибир тупроқ), руҳ эса Яратувчи ҳукмига ҳавола бўлади (“Ёсин” сурасининг сўнгги оятлари). Шу билан бирга, одамнинг руҳи ҳали ҳаёт бўлган қариндош ва танишларига, кўп ҳолда жамиятга, айрим ҳолларда эса бутун инсониятга таъсир этишда давом этади.

Тарихга нисбатан бир сониячалик ҳам бўлмаган умр мобайнида руҳ эришиши мумкин бўлган имкониятлар борки, булар — мутлақ ҳақиқат, яъни Оллоҳга етишув (масалан, Мансур Халлож каби) ёки шайтон хизматига ўтиш (Фауст каби). Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом инсониятга биринчи йўлга чорловчи таълимотни ҳадя этган. Бунинг англаб етган машхур тасаввуф шайхлари Алишер Навоийнинг “Қуш тили” достонидаги Худхуд сингари руҳни ҳақиқат сари етаклаш намуналарини кўрсатган.

Лекин ким қайси йўлдан юради, қандай йўлни босиб ўтади? Инсониятнинг асл тарихи — мана шу.

Akmal

НУР

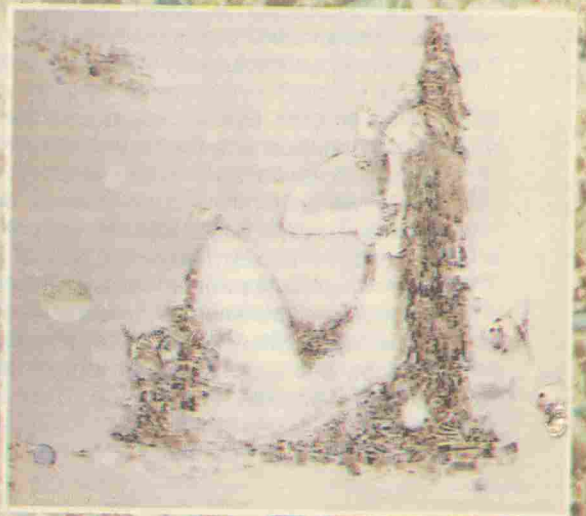
Асрларки, инсон яратиш йўлида тер тўкади: ижод орқали олам моҳиятини англашга, илоҳий гўзаллик сирларидан воқиф бўлишга интилади... Мусаввир Акмал Нур асарларини кўздан кечирган киши қалбида шунга монанд ўй-хаёллар кечиши табиий. Зотан, мажозий образларга сингдирилган маъно инсон қалбининг қай бир пучмоқларида ҳайрат туйғусини уйғотади. Ҳайрат оғушига чулганган кўнгил гоҳ фараҳ сурурига тўлади, гоҳ эса чексиз ғаму изтироб чекади.

Рассомнинг «Вақт узра парвоз» (1), «Наво» (2), «Фикр парвози» (3), «Муҳаббат ороли» (4), «Оқ шеър» (5), «Муҳаббат дарёси» (6), «Тавҳид» (7) каби асарларига жо бўлган туйғулар руҳий покланишга ва олам ҳайратини теран ҳис этишга ундайди. Бинобарин, ҳақиқий санъатнинг фалсафий асоси ҳам, аҳамияти ҳам шу каби хислатларда жамулжамдир. Акмал Нур ижоди Азал ва Абад қоидаларига уйғун ва чамбарчас. Шу маънода рассом асарларини ҳайрат мевалари дейиш мумкин. Зеро, ҳайрат ҳар доим гўзалликдан туғилади.

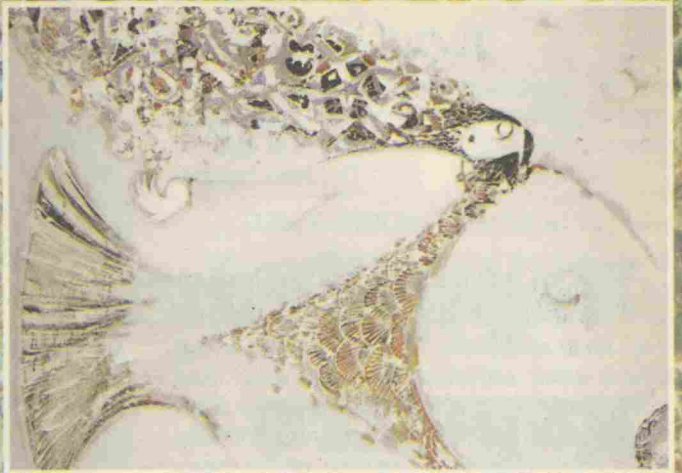
1

2

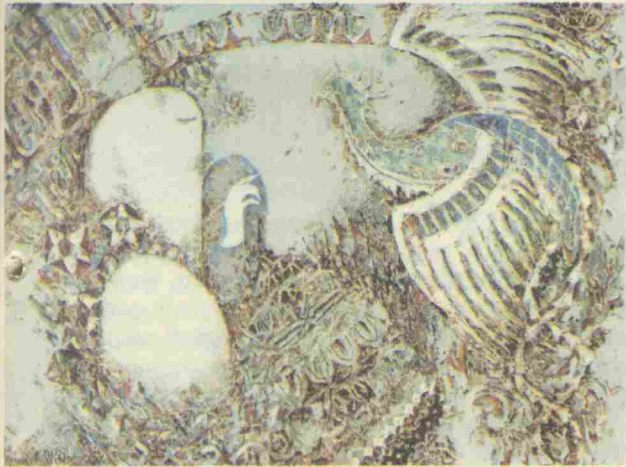
7

ЗАЙРАМ
ҚАДЫРАҒА ДАРА

3

5

4

6

Эркин САМАНДАР

Баржаётлик дарахти

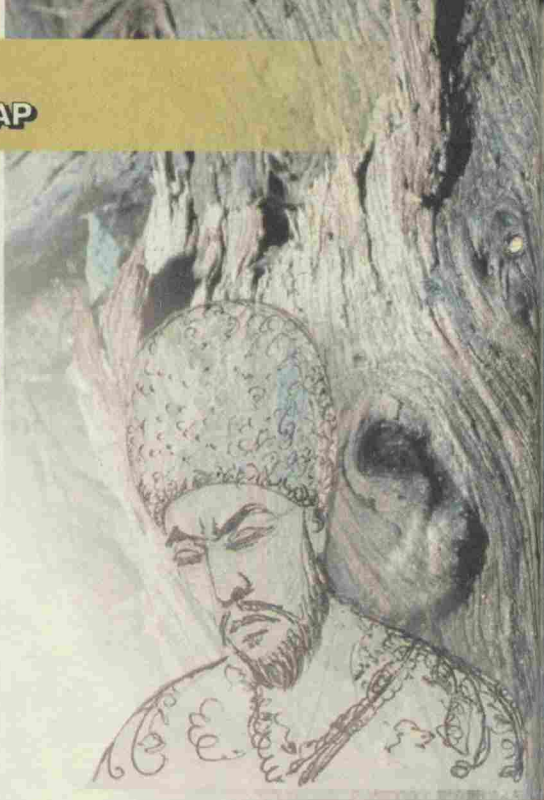
Эссе

ҚИЁТНИНГ ЁРУФ КУНЛАРИ

Урганч — Хева — Қиёт йўли. То Хевагача манзара деярли бир хил. Йўл бўйларига сийрак тол ва гужум, тут дарахтлари, бир қаватли мўъжаз ҳовли-уйлар, дўконлар, тамаддиҳоналар, уларнинг ёнларида қовун-тарвуз, мева-чева бозорчалари... Уларга экинзорлар, боғлар туташиб кетган. Далаларнинг адоғи эса қишлоқ ўрамлари, дарвозали, олди тандир-ўчоқли, боғли-боғчали уйлар. Йўлнинг ўнг томони ҳам, чап томони ҳам айна шундай: дала — далага, том — томга, боғ — боққа туташиб кетган; уйғун бир кўриниш, ахлит бир сурат.

Хева шахрига етиб-етмай ўнг қўлга бурилиб, икки чақиримча юрганингиздан сўнг, айниқса, шу ердан бошланадиган Огаҳий жамоа хўжалиги ерларига, Қиёт қишлоғига борганингиздан кейин манзара буткул ўзгарганини кўрасиз. Юз йиллик гужумлар, мажнунтоллар, нақшинкор дарвозалару устунлар, боғ-роғларга бой муқаддас замин ҳавоси сизга олис мозий нафасини етказгандай бўлади.

Бу қишлоқда буюклар таваллуд топган. 1247 йил... Урганждан (ҳозирги кўҳна Урганч) Хевага келаётиб, Қиётга етганда шайх Пирёрвалий ота завжасини тўлғоқ тутиб, кўзи шу ерда ёриган. Болага Маҳмуд деб исм берганлар. Орадан йиллар ўтиб, у Пахлавон Маҳмуд Пирёрвалий бўлиб доврүф қозонди, тенгсиз пахлавон, пири комил номи оламга ёйилди.

1778 йил... Қиётда яна бир фарзанд дунёга келди. Унга Шермуҳаммад деб исм бердилар. Ҳам якто шоир, ҳам зукко муаррих бўлиб етишган Мунис саройда юқори маснадга — бош мироб мартабасига кўтарилди.

XIX асрда Қиётда яна бир улүф зот таваллуд топди. У Муҳаммад Юсуф Баёний бўлиб, боллари — кўнғирот хонлари ва вазирларининг юқори маснадига мос тарзда нурли қалам соҳиби, муаррих сифатида тарихда ўчмас из қолдирди.

Ва ниҳоят... 1809 йил 17 декабрь куни тангри таоло элда ардоқли боғбон Эрнийезбекка фарзанд ато қилди. Бу ҳақда “Фирдавсул-иқбол” асарида Мунис бундай ёзади: “Муҳаммад Раҳимхон ҳукуматининг тўртланчи йили зулқаданинг ўнида шанба куни Эрнийезбеккаким, фақирнинг инисидур, ҳазрати воҳибул-атоийёт бир фарзанди аржуманду валади саодат пайванд ато қилди ва ул нури ҳадаҳаи жалол ва нури ҳадиқаи камол Муҳаммад Ризобекка мавсум бўлди”.

Ака-ука Шермуҳаммад ва Эрнийезбек амирзодалар авлодидан эдилар. Улар мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий, ижти-

дош-уруғлар, хешу ақраболар билан тўла, ўчоқларда гуриллаб олов ёнган, дастурхонлар ноз-неъматга сероб, барча шод-хуррам эди.

ИЛМУ ҲИКМАТ МАСКАНИ

Муҳаммад Ризо Хевага биринчи марта борганида ҳали бола эди. Отаси Эрнийезбек уни кийинтириб-ясантириб ҳайитга бошлаб борган. Майдонлар ва кўчалар гавжум, бир томонда созандалар наво тузган, бир томонда полвонлар беллашган, кўллари хиноли қизалоқлар чеккада кўбиз чалган, ҳалвофурушлар, нишолдапазларнинг кўли кўлига тегмас; кимларни дорбозлар ўзларига қаратган, кимларни масхарабозлар кулдирган...

Ногаҳон майдонга жимлик чўкдию жарчининг овози эшитилди: “Хон ҳазратлари ташриф буюрмоқдалар!..”

Одамлар икки тарафга саф бўлиб тизилдилар. Отаси Муҳаммад Ризонинг кўлидан маҳкам ушлаб олган, “Қара, ўғлим, онҳазрат келмоқдалар, ана, яхшилаб кўриб ол”, дерди. Салобатли куй чалиниб, дарвозадан бир тўп отлиқ чиқиб келганида одамлар эҳтиром билан таъзимга эгилдилар. Олдиндаги оқ от минган ҳашаматли одамга анграйиб қолган ўғлини Эрнийезбек аста тавозега ундади: «Эгил, ўғлим, эгил». Муҳаммад Ризо отасига тақлидан кўлини кўксига қўйиб, оҳиста бошини эгди.

Кейинчалик, Қиётдаги мактабни битказиб, илм истаб Хевага келганида, мадрасада ўқий бошлаганида билдики, ҳайит куни халқ хурмат-эҳтиром билан қаршилаган Муҳаммад Раҳимхон Биринчи — мамлакатда осойишталик ва фаровонликни қарор топтирган, қудратли салтанат тузиб, илк бор Олий Мажлисни таъсис этган, бошқарув тизимини оқилона ислоҳ этиб, элда адолат ўрнатган, илм-фанни ривожлантирган буюк сиймо экан. Ва яна билдики, адабий ҳаёт айни шу пайтдан камолот босқичига кўтарилди бошлаган, буюк хоразмшоҳлар давридаги юксак ижодий муҳит аъъаналари қайта юз кўрсатган, Берунийдан бошланиб, Абулғози Баҳодирхон томонидан давом этти-

мой ҳаётида муҳим ўрин тутган ва нуфузли мавқега эга бўлганлар.

Ана шундай пири бадавлат, маърифатли хонадонда фарзанд дунёга келган кун қишнинг фараҳли дамларидан бўлгани сабабиданми ёки Қиётга Оллоҳнинг марҳамат нури ёғилдими, беғубор осмонда офтоб чарақлаб, оппоқ қорли далалар, боғлар чиройига чирой кўшилди, дилларни равшан этгучи оҳанграбо наволарга наволар уланиб кетди.

Эрнийезбекнинг ҳовлиси қишлоқнинг қибла-кунботарида жойлашган бўлиб, олдиндан арава йўли ўтар, орқаси чорбоғ, боғнинг адоғидаги ариқда лойка сув тошиб оқар, ер обод ва файзиёб эди. Ўрамдаги кўпгина бошқа уйлар қатори Эрнийезбекнинг ҳовлиси ҳам нақшин дарвозали, кунгурали, олди ҳовузли, тошқудуқли эди. Дарвоза эшигидан кенг долонга кирилар, унинг ўнг ва сўлида иккита хужра, долондан усти очиқ оромгоҳга ўтилар, унинг ҳар иккала томони эса эркаклар ва аёлларга мўлжалланган хужралар ва меҳмонхонадан иборат эди.

Ўша, янги меҳмон дунёга келган кунда ҳовлининг ичкарасию ташқариси қарин-

рилган тарихнавислик илми тикланган. Бу ишнинг бошида Шермухаммад Мунис турган, қисқа муддатда қатор ўлмас асарлар яратилган.

Ўша ҳайит куни отаси Муҳаммад Ризони Паҳлавон Маҳмуднинг қурилайтган мақбара — қадамжосига ҳам олиб борган ва деган эдики, “Бу ерга Полвон пиримиз дафн қилинганлар, бу гумбази олийни хон ҳазратлари бунёд эттирмақдалар”. Ўша пайтда бу гапларнинг маъини чақолмаган Муҳаммад Ризо мадрасага келиб англадики, Муҳаммад Раҳимхон Биринчи буюк мутафаккир шоир, пири аъзам, жавонмардийлик тариқатининг пешволаридан бўлмиш Паҳлавон Маҳмуд ҳазратларининг хоки поки ётган муқаддас тупроқни олий саждагоҳга айлантириш орқали мангуликка дахлдор қадриятларни элда қарор топтириш, кишиларда эътиқод ва диёнат туйғуларини камолга етказишни ният қилган. (Мақбара қурилишини хони аъзамнинг ўғли Оллоқули Муҳаммад Баҳодирхон ниҳоясига етказган.)

Ўз қишлоғида, мактабда шеър машқ қила бошлаган Муҳаммад Ризо мадрасага келгач тушундики, ижод йўлига кирган киши, аввало, ўзидан олдин ўтган буюклар меросини чуқур ўрганмоғи, замондош устодлардан тинмай сабоқ олмоғи, ижод боғининг бутун сеҳри, сиру асроридан огоҳ бўлмоғи зарур. Бу боққа Огаҳий қайноқ завқ-шавқ билан кирди, амакиси ва устоди Мунис даъвати ва мададидан қувват олди.

Шундай серсамар ва қизгин кунларнинг бирида унинг бошига мусибат тушди.

ЖУДОЛИК

Узоқ майдалаб ёққан ёмғир қорга айланди. Қиётликлар жанозага тўпланди. Муҳаммад Ризонинг онаси, опалари хунибийрон йиғлашади. Муниснинг кўзларида андух, унинг ёнида турган Муҳаммад Ризонинг ёшлари юзини ювади — падали бузруквори Эрнийезбек мироб оламдан ўтган.

Жаноза ўқилади. Маросим охирида имом тиловат қилади. Юзларга фотиҳа

тортилгач, у Мунисга ҳамдардлик билдириб дейди:

— Ўлим ҳамманинг бошида бор, Мунис иним, ётган жойлари, илоё, ёруғ бўлгай, кўп яхши одам эдилар инингиз, кўп сара мироб ва боғбон эдилар.

Одамлар унга кўшилиб дейди: ҳимматли одам эдилар, мўмин одам эдилар, заҳматкаш, доно эдилар.

Азага келганлар бирин-кетин тарқаб, Мунис ва Огаҳий ёнма-ён қолдилар.

— Йиғлама, иним Муҳаммад Ризо, отаси ўлмаган ким бор, онаси ўлмаган ким бор. Йиғлама...

— Бошимиздаги соябонимиздан жудо бўлдик, — деди Огаҳий ўзини йиғидан тўхтатолмай, — энди не қилурмиз...

Мунис унга далда берди:

— Биргина сен, сенинг онанг эмас, ҳаммамиз ҳам жигаримиздан айрилдик. Аммо, жиян, кетганларни йиғи била қайтариб бўлмас. Худонинг хоҳлагани шу.

Мунис Муҳаммад Ризога тасалли берарди-ю, аммо томоғига тикилган йиғини аранг тўхтатиб турарди. Эрнийезбек унга суюкли ва елкадош ини эди, шодликларига ҳам, ғам-аламларига ҳам бирдек шерик эди. Ёшлари орасидаги фарқ катта бўлмагани учун болаликдан бирга ўйнаб ўсиб-улғайдилар, вақтики келиб, ака саройга, улуғ мартабага мушарраф бўлди, ука эса қишлоқда, ўз гўшасида қолди, экин экди, боғ яратди, мироблиги билан ҳамқишлоқларининг оғирини енгил қилишга баҳолиқудрат улуш қўшди. Бу ҳам улуғ мартаба. Аммо... афсус, ҳаётдан эрта кўз юмди, болалари ҳали ёш, суяги қотмаган, каттаси шу — Муҳаммад Ризо. Энди рўзғор юмушлари унинг елкасига тушадиган бўлди. Уни суюмоқ, унга ёрдам бермоқ даркор.

Мунис шуларни ўйларкан, Огаҳийга деди:

— Отангнинг маъракаларини ўтказганимиздан сўнг мен била Хевага, саройга борурсен. Гап бор, жиян...

Ёғаётган қор янада кучайди, далаларга, томларга қалин оқ чойшабини ёйди. Эрнийезбек мироб дафн этилган шайх Мавлон бобо қабристонни қор уюмлари билан қопланди...

ОФИР ЮК

Мунис жиянига “Хевага борурсен, гап бор” деганида уни бирор ишга жойлаштириб кўйишни кўзда тутган эди. Шундай бўлди ҳам. Муҳаммад Ризо кўп ўтмай сипоҳдорлик хизматиغا қабул қилинди.

Ҳаёт мактабидан ўтмаган бир ўспирин учун бу офир иш эди, албатта. Сипоҳдорлар ясовулбоши раҳбарлигида мамлакатда тартиб-интизом ва осойишталикни сақлаш юмушлари, шунингдек, хон ва сарой муҳофазаси билан шуғулланишар, фавкулудда туғилиб турадиган мураккаб вазифаларни адо этишар эди. Мунис Муҳаммад Ризонинг сипоҳдорлик хизматиға киришида икки жиҳатни эътиборга олган бўлса ажаб эмас. Биринчиси, бўлажак шоир ҳаётнинг паст-баландини вақтида кўрсин ва чиниқсин, деган ният бўлса, иккинчиси, жияни феъл-атворидаги адолатпарварлик, инсонпарварлик куртаклари, шунингдек, унга хос бўлган қатъият, жўшқинлик, ҳиммат, эрксеварлик туйғуларининг тезроқ камолга етишидан умидворликдир, деб ўйлаймиз. Оилани тебратиш (ишга яроқли бир Муҳаммад Ризо эди) илинжи ҳам назарда тутилган бўлиши табиий.

“...Рўзғор андуҳи шиддатининг офир юки, — деб ёзади кейинчалик Огаҳий, — тоғ янглиғ бошим устига тушди ва сипоҳгарлик яроғин тузмак ташвишиға дучор ва сипоҳдорлиғ мансабининг туғли занжириға гирифтор бўлдим”.

Шоирнинг куйидаги мисралари унинг ўша даврдаги ҳолати ва кайфиятини ёрқин акс эттиради:

*Кичикликдин тушуб бошимға кулфат,
Замони бўлмадим беранжу меҳнат.*

*Қолиб ёлғиз туман андуҳ ичида,
Миҳанди лашкари анбуҳ ичида.*

*Кўнгулда ер тутуб юз нав қайғу,
Бўлуб кўзга ёруғ олам қоронғу.*

Қишлоқдан мадрасаға, ундан тўғри ҳаёт пўртаналарига келиб тушган ёш шоир офир ва мураккаб дунё ташвишларини осонгина бошдан кечиролмаслиги

турган гап. Огаҳийнинг ўзи бу ҳақда шундай ёзади: “Гоҳо сипоҳдорлиғ олотининг таҳияси қайғуси била кўзимга жаҳон қоронғу ва гоҳо подшоҳ хизматининг таррадуди била кўнглумда минг ғам ва гоҳо вазир мулозаматининг тажассуси била жонимда юз алам”.

Шундай қийин шароитда ҳам шоир кўнгили уйини ёритувчи зиё — буюқлар ётган муқаддас қадамжоларни тавоф этиб, мисқон юракка далда бериш, олимлар, донишлар суҳбатига мустаманд бўлиш иштиёқидан баҳра олади, ижоднинг сермашаққат йўлиға дадил кира бошлайди. Бу ҳақда Огаҳий ўзи дейди: “Аммо рўзғор ташвишотидин ва тааллуқ тасдиотидин андақ фориг бўлғон ва фурсат топғон вақтларда камоли шавқ ва ихлос била гоҳо уламои изом хизматларига рағбат била бориб нуктадонлиғлари шарбати лаззатидин ширинком бўлуб, баҳраи тамом олур эрдим ва гоҳо шуарои илтизом суҳбатларини суръат била охториб, китобхонлиқлари вақтидин ҳаззивофир олиб, руҳафзо иборатларига қулоқ солур эрдим ва гоҳо ҳаққоний обидалар савмааси зиёратига ихлос била юз уруб, муборак суҳбатлари жаннатининг гулларидан файзу футуҳ роиҳасин топар эрдим ва гоҳи зоҳидлар хонақоҳи бозориға кархан ўзумни еткуруб, мажлислари кудуратининг ғуборидин ихлос ва эътиқодим чеҳрасига шак ва райб пардасин ёпар эрдим”.

Бу ва юқориди келтирилган бошқа тафсилотлар унинг “Таъвизул ошиқин” девонига ёзган “Дебоча” сидан олинганини зукко китобхон сезган бўлса керак; зеро, шоирнинг ўзи тўғрисида ҳеч ким унинг ўзидан яхшироқ қилиб айтолмайди.

“Дебоча” да яна бир таъкид борки, уни ҳам келтириб, шу борада бир оз мулоҳаза юритиб ўтмоқ жоиздир. “Ва гоҳи мажнунвор ошиқлар мажмаиғақим, фано майхонаси ондин иборатдур, майли рағбат била дохил бўлуб, — дейди Огаҳий, — зебо машраблари нашъасидин ишқ жомининг бодаси кайфиятин ҳосил қилур эрдим. Ва гоҳо парирухсор маъшуқлар базми висолиғақим, жаннатул маъво ондин ишоратдур, шавқи муҳаббат била

восил бўлуб, дилкушо суҳбатлари гулшанидин ком ва ишрат гулларин териб кўнгул комича маҳфуз ва масрур бўлур эрдим. Маснавий:

*Этак сончиб белимга чусту чолок,
Қадам ҳар йўл сори урдим тарабнок.*

*Қўлумдин шавқ олиб ихтиёрим,
Тамоми кўй аро тушти гузорим.*

*Етурдим ҳар жамоатга ўзумни,
Очиб ибрат била ҳар ён кўзумни.*

*Борининг ҳолидин бўлдим хабардор,
Аён кўнглумга бўлди барча асрор”.*

Огаҳий сўзида давом этиб, ушбу сайр ва мулоқотлар асносида “гуногун иборатлар била рангин назмлар” битганини, газаллари, рубоий ва маснавийлари, қасида ва мухаммаслари “халойиқнинг тиллари азкорида мазкур, кўнгуллари авроқида мастур бўлиб, олам атрофи ва фалак ақторида куёш янглиғ шуҳрат тутиб, акобир мажолисида рутбул нисон ва асоғир маҳофилида вирди забон” бўлганини айтади.

Шоирнинг сўзларидан (“Ва гоҳо руҳсор маъшуклар базми висолига етгани”), шавқангиз (ўз иборалари) шеърятидан худди ана шу даврда унинг кўнглида чин инсоний муҳаббат пайдо бўлганини англаб олиш қийин эмас. Унинг ёри ниҳоятда гўзал ва ниҳоятда чуқур илм соҳибаси (“Ул малак сиймоки, барча илм бўлмиш ёд анго, Рўзу шаб дарсу сабоқ такроридур муътод анго”), уни Оллоҳ барча гўзаллардан баркамол қилиб яратган (“Ҳаддин афзунроқ берибдур тангри истеъдод анго”).

Афсуски, бизда шоирларнинг шахсий ҳаёти, жумладан, муҳаббат тарихлари ҳақида бир нима ёзиб қолдириш расм бўлмаган. Огаҳий ҳам бундан мустасно эмас. Аммо шоирнинг “Дебоча” даги сўзлари ва лирикаси чуқурроқ ўрганилса, у бир паричехрани қаттиқ севиб қолгани, лекин бу муҳаббат муроди ҳосил бўлмаганини илғаб олиш мумкин. Оиласи ҳақида гап кетганида эса, хотини оламдан барвақт кўз юмгани, ўғли бўлмаганигина қайд этилади. Шоирнинг ўзи суюкли шогирди Муҳаммад Якубхожа

вафоти муносабати билан ёзган марсиюсида кейинги фикрни таъкидлаб,

*“Билинтурмас эрди ўғулсизлиқим,
Ўғулсизлиқ ичра кўнгулсизлиқим...”*

байтини битгани маълум.

Насл-насаби ҳақида эса шоирнинг ўзи куйидагиларни ёзиб қолдирган: “Фақир абан анжад Хоразм мамлакати султонларининг давлатхоҳ умароси зубдаларидин ва Ўзбекия тавоифидин юз дамони умдаларидин мироблиғ мансаби олийсиға мансуб ва садрнишинлик мартабаи мутаолосиға мансубдурман”. Бошқача қилиб айтганда, шоирнинг аждодлари Хоразм султонларининг мартабали умароларидан бўлган, келиб чиқиши ўзбекнинг юз уруғидан, мансаби олийси мироблик, насаб илдизлари улуғлик уруғларидан унгандир.

ЁШ ЙИГИРМАГА ЕТГАНДА

Милодий 1825 йилда Муҳаммад Раҳимхон Биринчи оламдан ўтиб, ўрнига ўғли Оллоқули Муҳаммад Баҳодирхон тахтга ўтирди. Муҳаммад Раҳимхон Биринчи қурган ҳашаматли салтанат ва яхлит мамлакатни бутун сақлаш, забардаст ҳукмдорнинг ўлимидан сўнг қиличини қиндан чиқарган ёғийлар таййиқига дош бериш осон эмас эди. Аммо Оллоқулихон отаўғил, мард ва жасур султон бўлгани боис душманлар дағдағаси ва пўписасидан тап тортмай мамлакат бойлигига бойлик, шуҳратига шуҳрат кўшишга бел боғлаб, унинг иқтисодий ва ҳарбий қувватини тагин-да оширди, ёғийларга зарба устига зарба бера бошлади.

Хуросонга юришлардан бирида кўшин ичида вабо тарқалиб, кўп сарбозлар, навкарлар нобуд бўлди. Хевага яқин келиб қолганларида хони аъзамга ҳамроҳ бўлган мавлоно Мунис ҳам шу касаллик домига тушиб, оламдан ўтди. Мунис баракали ижод қилаётган, Муҳаммад Раҳимхон Биринчи даъвати билан бошлаган “Фирдавсул иқбол” тарихий асарини битишда давом этаётган эди. Воқеалар тавсифи 1812 йилга келганда муаррих қалами қўлидан тушди.

Мавлоно Мунис мамлакатнинг бош мироби сифатида суғориш ва қазув ишларини муваффақиятли бошқараётган, бу борада улкан ишларни амалга оширишни режалаштириб қизгин меҳнат қилаётган эди. Шу боис буюк шоир ва муаррих, улкан давлат арбобини сўнги йўлга кузатишга чиққан Хева ва Қиёт аҳлининг, узоқ-яқиндан келган хеш-акрабо, уламою шуаро, муридлару мухлисларнинг алам-армонлари чек билмас эди.

Уни Қиётдаги Шайх Мавлон бобо қабристонига, иниси Эрнийезбек ёнига дафн этдилар.

Бош мироб лавозимига Мунисининг жияни ва издоши Огаҳий тайинланди. Бу воқеа милодий 1829 йилда содир бўлган, мавлоно Огаҳийнинг ёши энди йигирмага етган эди.

АМУ СОҲИЛИДА НАВБАҲОРИЙ

ҲАШАР

Хоразмда канални “арна”, ариқни “ёб”, ариқча, жилгани “солма” дейдилар. Ўзанининг сув куйиладиган бош қисми “соқа” дейилади. Дарё суви лойқали бўлганидан ҳар йили кеч кузга бориб арна ва ёбларни лой босади, айниқса, соқалар сув ўтмайдиган ҳолга бориб қолади. Шу боисдан ҳосил йиғиштириб олиниши биланоқ сув йўллари лойқадан тозалаш ишлари қизгин бошланиб кетади.

Арналар сувни тўғри Амударёдан олади. Бош соқа мамлакатнинг жанубий дарвозаси — Ҳазорасп ёнбағри, Туямўйинда бўлгани сабаб асосий тозалаш ишлари ана шу ердан бошланади. Бу жараён қазув дейилади.

Қазув йилда бир марта умумхалқ ҳашари сифатида ўтказилади. Барча туманлар аҳолиси хонадон ҳисобидан битта кишини ҳашарчи қилиб соқага юборади. У ўз капчаси (бели-кетмони), бир неча кунга етадиган емиши билан белгиланган вақтда Туямўйинга етиб боради. Бу ишни туман ва қишлоқ мироблари ташкил этадилар. Қазувга мамлакатнинг бош мироби раҳбарлик қилади. Йилнинг келишига қараб қазув бир ой,

баъзан икки ой давом қилади. У жуда тантанали бошланади.

Қиш қаттиқ келиб, ер музлагани сабаб Огаҳий бош миробликка кўтарилганидан кейинги биринчи қазув қиш охири — эрта баҳорга тўғри келди. Барча тайёргарлик ишлари ўз вақтида ўтказилди. Кўп аждодлари, отаси мироб ўтгани, тоғаси Мунисдан ўрганганлари, болаликдан қазуварни кўриб кўзи пишгани Огаҳийга ишни ташкил этиш ва амалга оширишда қўл келди.

...Соҳилдаги ясси жойга қатор-қатор ўтовлар тикилган. Қиш охири бўлишига қарамай кун ҳали исимаган. Кўк беғубор, қуёш чиқиб турган бўлса ҳам шуъласи ерни ва тани иситишга ожиз. Аммо ернинг музи эриган, соқанинг лойи бўш. Ўзанининг ҳар ер-ҳар ерига бошдан-охир арқонлар тортилган. Ҳар арқон оралиги битта туманинг чекига тушган, ўз навбатида у ҳам қишлоқларга бўлиб берилган.

Ўтовлар олдидаги майдонга катта гулхан ёқилган. Йўғон-йўғон саксовуллар чарс-чарс ёнади, гулхан борган сари кўкка ўрлайди. Баъзи ўтовларнинг олдига ҳам олов ёқилган. Уларнинг атрофларида одамлар доира-доира бўлиб, гурунглашиб, чой ичиб ўтиришибди. Майдон марказига қурилган супада созандалар шўх-шўх куй чалмоқда. Ҳамма хони аъзамнинг ташрифини кутмоқда. Одат бўйича хон ҳазратлари биринчи капчани ўзанга уриб, лойни рошга — қирғоқ тепасига отмоқлари даркор. Бу ҳар кимнинг ҳам кўлидан келаверадиган осон иш эмас, сабабки, рош ўзандан анча баланд, лойни унга отиб, белгиланган жойга етказиб тушириш талаб этилади. Бу, умуман, гўч йигитларнинг иши. Аммо Оллоқули Баҳодирхоннинг ҳам айна кучга тўлган гўч пайти. Шундай бўлса-да...

Ҳаммада хон не қилар экан, деган хаёл бор. Бировлар (асосан аъёнлар, хонга яқин амалдорлар) бир кор-ҳол юз бермаса эди, деган ташвишда, бошқа бировларга хоннинг ўзанга тушиб рошга лой отиши эриш туюлади, баъзиларга эса текин томоша керак...

Жарчи тахт соҳиби келаётганидан ха-

бар берди, ҳамма оёққа қалқди. Сал ўтмай Ҳазорасп томондан отларнинг ду-пури эшитилди. Ҳамма шу томонга тикилди. Бир тўп суворийлари билан Оллоқулихон соҳилга етиб келганида вазмин куй чалиниб, саф-саф одамлар бошларини хиёл эгганча олий ҳазратга эҳтиром бажо этиб турдилар.

Жиловдорлар безатилган отнинг олтин юганидан оҳиста ушлар эканлар, хони муаззам шиддат билан эгардан тушиб, ерга қадам қўйиши ҳаммоно унинг шаънига олқишлар янгради.

Оллоқулихон аъёнларига яқин бориб, уларнинг саломини олди, сўнгра қазувчилар томон юзланди. Унинг чеҳраси очиқ, вақти чоғ; худди кураш майдонига чиқаётган полвонлардек фикри-зикри бир жойга тўплангани жиддий ва зийрак кўзларидан аниқ кўриниб турар эди. Одамлар уни хайрихоҳлик билан қарши олдилар.

Аъёнлар билан бўлган қисқа суҳбатдан сўнг давлатпаноҳ ўз чодирига йўл олди. Қазувчилар гулханлар ёнига тўшалган дастурхонлар атрофига йиғилди. Ҳаммага ош тортилди. Куйларга кўшиқлар уланди.

Пешин намозидан сўнг барча ўзанга тушиб, ўнг ва сўл томонга жойлашиб, соқанинг олд тарафига — хон ўзанга капча урадиган нуқтага кўз тикиб турди.

Тепада хони аъзам кўринди, унинг ўнг ёнида девонбеги, сўл томонида бош мироб Огаҳий, орқада аркони давлат, барчаси шахдам юриб ўзанга келарди. Пас-тга тушганларидан сўнг Оллоқулихон бош миробга юзланиб, мулойимлик билан сўради:

— Қазувни не муҳлатда тугатмоқликни режа қилурсизлар?

— Туманларки бор, ўн беш-йигирма кун ичинда ишни адо қилмоқликка аҳд этмишлар, бошқалар-да алардин орқада қолмоқликка орланиб турурлар, — деди Огаҳий очиқ чеҳра билан. — Ўзингиз, аълоҳазрат, бошлаган иш, иншооллоҳ, тезора шодумонлик ила якун топғай.

Аҳли уламо дуога қўл очди: Омин!

Ишорат бўлди, мулозим Оллоқули Ба-

ҳодирхон устидаги заррин тўнни аста ечиб олди. Шу маросимга деб махсус тикилган қамарий камзулни кийгизиб, тилло камарини ечиб, ўрнига заррин рўмолни маҳкам қилиб ўради. Бошқа мулозим келтирган капчани “бисмиллоҳ” деб қўлига олган хони аъзам ўзаннинг ўзи учун белгилаб қўйилган жойига бориб пича турди-да, тепага — рошга кўз ташлади. Баландликни ўзича чамалади, шекилли, шундай бўлса-да, бош миробнинг фикрини билишни истаб ундан сўради:

— Рошнинг баландлиги қанча келур, мавлоно?

— Ўзингиз яқинда қурдирган мадраса томича келур, аълоҳазрат.

Хони муаззам мийғида кулиб қўйди. У Огаҳийнинг топқирлигига тан берган эди. Шоир сўзида икки маъно яширинган — ҳам хони аъзамнинг маърифатпарварлигига, ҳам мадрасанинг юксаклигига ишорат қилинган эди.

Оллоқулихон хуш кайфият билан “бисмиллоҳ” деб ўзанга капча урди. Лойни унга тўлиқ мингазиб олди-да, шиддат билан тепага отди. Лой коптоқдек учиб рош устига оҳиста қўнди.

— Тасанно! — деди шайхулислом ва дуога қўл очди: — Илоҳо, хони аъзам, давлатпаноҳи муаззамнинг умрларини узун, толеларини афзун қилғил, аълоҳазрат ўз муборак қўллари ила бошлаб берган мукриматга битмас-туганмас барокат ато айлагил, арналаримизда сувни сероб, экинзорларимизда ҳосилни беҳисоб, элимизни файзиёб, қайғу-ғамдан ижтиноб айлагил, омин!

Оллоқулихон қазувчиларга омад тилаб орқасига қайтди.

Қазувчилар ҳаммаси бирдек ишга берилди. Улар орасида Огаҳий бир ойча қолиб кетди.

ДАВЛАТ ИШЛАРИ

Ўз вақтида Абулғози Баҳодирхон бошлаган иш — ер ва сувдан оқилона фойдаланиш, уруғ-элатлар ўртасидаги низоларга барҳам бериб, улар куч-ғайрати-

ни қуриш, яратишга йўналтириш масалалари Оллоқули Баҳодирхон даврида изчил ва самарали давом эттирилди. Эски арна ва ёблар кенгайтирилди, янгилари қурилиб ишга туширилди.

Бу ишларнинг тепасида бош мироб сифатида Огаҳий тургани табиий ҳол. Унинг саъй-ҳаракатлари туфайли туманлар ва элатлар ўртасида сув тўғри тақсимлангани, шу боис ўзаро адоват ва ғавғо-жанжаллар барҳам топганини қайд этмоқ жоиз.

Бир вақтлар Хоразмда амалдорларга ёқмаган кишиларни сув йўлининг адоғига жойлаштиришдек хунук одат жорий қилинган. Бу эрксевар одамларни жазолашнинг ўзига хос усули эди, албатта. Уларнинг бир парча ерлари ҳам сувсизликдан қақраб ётар, юқорида шарқираб оқиб ётган сув уларнинг ерларига бориб-бормай тугаб қолар, шундан чорночор кун кечиришар эди.

Ёб бўйлари ва унга яқин ерларда жойлашган хонадонларга қиз сўраб келишса, совчилардан куёвболанинг ҳовлиси қаерда, деб сўралар, мабодо куёв томон сув оёғидаги ерлардан бўлса, уларга асло қиз берилмас эди.

Оллоқули Баҳодирхон даврида ёблар ўша ночор одамларнинг ўрамларигача олиб борилгани, оқар сув билан таъминлашнинг иложи бўлмаган ерлардаги хонадонлар ёбли жойларга кўчирилгани ҳақидаги ҳикоятлар оғиздан-оғизга ўтиб, ҳамон яшаб келади ва бу савоб ишлар мавлоно Огаҳийга нисбат берилади. Ҳа, хайрли ишлар ҳеч қачон унутилмайди.

1830 йиллардан бошлаб қарийб ўн йил ичида Хева шаҳри асосан қайта қурилди. Ҳозирги кунларда шаҳар кўркига кўрк қўшиб турган обидаларнинг кўпчилиги ўша даврда қуриб битказилган. Шаҳарда сувдан фойдаланишнинг ўзига хос йўллари ишлаб чиқилган ва оқилона жорий этилган. Бу, аввало, қувурларнинг ер остидан ўтказилгани билан изоҳланади. Шаҳарда бир неча ҳовуз бўлиб, ичимлик суви улар орқали аҳолига етказиб берилган. Шаҳар ташқарисидаги ёбдан келган сув биринчи ҳовузга, ундан ерсти қувури — гулбадав орқали иккин-

чи, учинчи ва бошқа ҳовузларга ўтган. Канализация иши ҳам худди шу йўсинда доимий йўлга қўйилган.

Сувдан фойдаланиш ишларининг кўлами Дишон қалъанинг қурилиши муносабати билан чандон ошгани аён. Дишон қалъанинг девори қарийб бир ярим ойда қуриб битказилган. Оллоқулихоннинг ўзи деворнинг бундай тез кўтарилганидан мамнун бўлиб, ҳиммат кучини олдиндан билганимда эди, уни (деворни) Фовук кўлидан (Хевадан икки чақиримча нарида) айлантирган бўлардим, дегани рост.

Дишон қалъанинг қурилиши мавжуд сув йўллари тубдан ўзгартиришни тақозо этарди. Огаҳий ва унинг атрофидаги билимдон мироблар бошчилигида қисқа муддатда баъзи ёблар бошқа ўзанларга ўтказилди ва кўпгина янги сув йўллари қуриб ишга туширилди.

Тигиз кунларнинг бирида Амударёда сув сатҳи кўтарилиб, тошқин хавфи туғилди. Халқда танти ва телба деб ном олган дарё кутилмаганда ё йўлини ўзгартириб қолар, ё тошиб кетар, кўпда дегиш (қирғоқнинг таг-тагидан ўпирилиши) рўй бериб, экинзор ва боғларни ютиб юборар эди. Мироблар бу офатларга ҳамиша тайёр туришар, тошқиннинг олдини олиш чораларини кўриб, дарёнинг у ер-бу ерига дамба кўтариб, шох-шаббаларни ғамлаб қўйишарди.

Бу галги тошқин аввалгиларидан ўтиб тушди. Жунбушга келган дарё бирданига ўнг соҳилга — Шўрохон ва Шоббоз қалъаларига чанг сола бошлади. Бирпасда ўн беш-йигирма чоғлиқ уй-иморатларни ювиб, одамларни гирдоб қаърига тортиб кетди.

Тошқин билан олишувда мироблар икки синалган усулни ишга солишди. Минг-минглаган шағал ва қум тўлдирилган кўзалар ҳамда қопларни тошқин йўлига босишди ва арава-арава тўронги шохлари, чот-шаббалардан мустаҳкам тўсиқ барпо этишди. Уч кеча-кундуз давом этган олишувдан сўнг дарё чекинди. Шу воқеадан кейин Огаҳий яна икки ҳафтача Шўрохонда қолиб, офат оқибатларини тугатиш ишларига бошчилик қилди.

Хевага қайтиб келгач, уни хони аъзам қабул қилди. Тошқин ва унинг оқибатларини тугатиш ишларидан қониқиш ҳосил қилганини билдиргач, гапни тарих мавзуга буриб, деди:

— Биродарзода ва дастпарварингиз Мунис вафотидан сўнг онинг ишин давом эттирмоқлик сизнинг зиммангизга тушмишдир. Мироблиғ ва шуаролиғдин бўлак муаррихлик ишин-да адо айламоқлик шарафи ёлғиз сизга мансубдир. “Фирдавсул иқбол”ни келган жойидин давом эттиргайсиз.

Огаҳийнинг ўзи ҳам тарихни рақам этиб қолдириш истагида юрар, аммо давлат юмушларидан қўли бўшамас, бир оз имкон топилган чоғларда эса ғазаллар ва мухаммаслар битиш лаззатидан кўнглида қувонч ҳосил қилар эди. Оллоқули Баҳодирхон даъватидан сўнг у “Фирдавсул иқбол”ни ёзиб давом эттиришга киришди.

1842 йилда Оллоқули Муҳаммад Баҳодирхон бақо оламига рихлат этди. Ўлими олдидан васият қилиб, падари бузрукворим хоки пойига — Паҳлавон Маҳмуд Пирёрвалий мақбараси йўлагига дафн айланг, токи устимдин ўтгувчилар қадами узилмагай, дея ўқтирган эди, шундоқ қилдилар, уни Муҳаммад Раҳимхон Биринчи қабри эшиги олдидаги ерга бердилар.

Огаҳий унинг даври ҳақида “Риёзуд-давла” асарини битди.

ЎН ЙИЛ ЎТГАЧ...

Бу пайтда Оллоқули Баҳодирхоннинг ўғли Муҳаммад Амин тождор эди. У акаси Раҳимқулихон вафотидан сўнг унинг ўрнига тахтга ўтирган, умри жанг-жадалларда кечмоқда эди.

Огаҳий анчадан бери мироблик мансабидан воз кечишни дилига тугиб, уни хонга билдиришга қулай пайт пойлаб юрарди. Унинг бундай қарорга келишининг бир неча сабаблари бор эди: шоирлик ва мироблик обрўси ошгани сайин ҳасадгўйлар сафи кенгайиб борар, истеъдодсиз қаламкашлар ва укувсиз амалдорлар анчадан бери иғво отини қамчиламоқда эдилар.

Огаҳий бундан анча аввал хизмат бурчини адо этаётганида ногаҳон отдан йиқилиб, бир оёғи лат еган, шундан бери зарур пайтларда ҳассага суяниб юрадиган бўлиб қолган эди. Иғвогарлар бундан қора мақсадлари йўлида фойдаланиш ниятида “Бош миробни қазувчилар отдан йиқитиб, оёғини чўлоқ этган”, дея миш-миш тарқатдилар. Саройдаги фаразгўй баъзи шоирлар эса тирноқ остидан кир ахтариб, уни тарихни чала кўрсатишда, айрим хону амалдорларни зolim қилиб тасвирлашда айблаб, чекка-чеккадан тош ота бошладилар.

Шоир аллақачон бу сассиқ муҳитдан безган, саройдан бадар кетиб, қолган умрини ижодга бағишлашга аҳд айлаган эди.

Ниҳоят, ўрни келди: Муҳаммад Аминхон ўзи бунёд эттираётган улкан минора қурилишидан мамнуният ҳосил қилиб саройга қайтган пайтда Огаҳий унинг ҳузурига кирди, аҳдини ошкор этди. Муҳаммад Аминхон аввалига унинг илтимосини рад қилди. Бош мироб оёғининг “шакарланг” (мадорсиз) бўлиб қолганини қаттиқ туриб рўқач этгач, ниҳоят, аризасини қабул қилди.

Огаҳий Арқдан энгил тортиб чиқди. Ҳассасини қўлтиғига қистириб, шахдам-шахдам одимлаб кетди...

Шоир Қиётдаги ҳовлисига муқим кўчиб келди, бемисл завқ-шавқ билан ижодга берилди. Бўш вақтларида отасидан қолган катта боғнинг парвариши билан машғул бўлди. Боғнинг хушманзара жойига оқ тут ниҳолини ўтқазди, уни бамисли фарзанддек асраб-авайлаб ўстира бошлади...

Аммо умрининг сўнги дамларигача мамлакатнинг сиёсий-ижтимоий ҳаётидан четлашгани йўқ. Муҳаммад Аминхондан кейин тахтга ўтирган Саид Муҳаммадхон бўлсин, унинг ўғли Феруз замонида бўлсин, мамлакат равнақига оид ишларда фаол иштирок этди, тождорлар уни ўзларига маънавий ота деб билиб, маслаҳатларига қулоқ тутдилар. Фаразгўйлар ва ҳасадгўйларнинг кўпчилиги эса йўқ бўлиб кетди, қолганлари ҳам хор-зорликка гирифтор бўлди.

Огаҳий милодий 1874 йилда Қиётда вафот этди. Шайх Мавлон бобо қабристонига дафн қилинди.

ШОИР ЭККАН ТУТ ТАРИХИ

Боғнинг хушманзара жойига Огаҳий ўз қўли билан эккан оқ тут ҳали шоир ҳаётлигидаёқ мевага кирган, ҳар йил тут пишгида ундан лоақал бир марта тотинмаган қиётлик топилмас эди. У ўша вақтнинг ўзидаёқ табаррук дарахтга айланган эди.

Шоир вафотидан сўнг қиётликлар унга нодир рамз — буюк алломадан қолган муқаддас ёдгорлик деб қараб, улуг элдошлари таваллуд толган ва вафот этган кунларда, ҳайит ва байрамларда боққа оқиб келадиган, тут тагида мулоқотлар, мушоиралар ўтказадиган бўлдилар.

Тутнинг таърифи аста-секин узоқ-яқинларга тарқай бошлади. Тутни тавоф этгали Хоразмнинг турли-туман буржларидан адабиёт ихлосмандлари, мухлислар тинмай келадиган бўлдилар. Дарахт элда “Огаҳий тути” номини олди.

XX аср бошларига келиб Огаҳий боғи умумхалқ зиёратгоҳига айланди. Аммо рус чоризмининг Хева хонлигида ўлтирган арбоблари буюк шоирга халқнинг бундай катта эҳтиромини хушламаас эди. Сабаби, 1873 йили руслар Хоразмни забт этганларида баъзи тилёғлама шоирлар авж олдирган маддоҳликка Огаҳий кўшилмаган, боз устига, босқинчиларга бўлган нафратини яширмаган ҳам эди. Бу унинг сукут сақлашида яққол намоён бўлган эди.

Огаҳий ўша пайтда Ферузнинг хонлик даври ҳақида “Шоҳиди иқбол” асарини ёзаётган эди. Хева босиб олинган ондан бошлаб унга лоақал битта сатр ҳам битгани йўқ. Табиийки, рус генераллари Огаҳийни тарихий асарни давом эттиришга, ўз “шон-шухратлари”ни рақам қилишга ундаб кўрдилар. Аммо элининг чин фарзанди бўлган шоир уни туткун этганларнинг даъватларига кўнмади, билъакс, ватанга бўлган садоқатини шеърлари орқали тагин-да ёрқинроқ изҳор эта бошлади.

Рус зобитлари бундан ниҳоятда ғазабланган бўлсалар-да, унга шикаст етказишга ботинолмадилар, халқнинг

нафрати ва қаҳридан чўчидилар.

Шоир вафотидан сўнг улар энди халқнинг маънавий отасидан қутулдик, дея енгил тортган эдилар, аммо эл-юртнинг буюк сиймога бўлган меҳр-эҳтиромни аввалгисидан-да ошганини кўриб талвасага тушдилар, бу муҳаббатни сўндиришга қаратилган разил усуллари ишга сола бошладилар. Биринчи навбатда халқ зиёратгоҳи бўлмиш шоир боғи ва ҳовлисини йўқотиб, унинг ўрнига пахта экишни режалаштирдилар. Бу билан гўё Хоразм иқтисодини ўйлаган, гўё халқнинг устини бутун, қорнини тўқ қилиш гамини еган бўлдилар.

Лекин улар коса тагида нимкоса ётганини халқ илғаб олишини, бу разолатга йўл қўймаслигини эътибордан қочирган эдилар. Боғни бузишга келганлар қиётликларнинг ғазабига учраб орқага қайтдилар.

Орқага қайтмаган шўролар бўлди. “Инқилоб” тўлқинида улар аввал хон ва вазирларнинг боғини, ортидан Огаҳийнинг гулшанини топтаб-бузиб, уй-ҳовлисини йиқиб, ўрнига пахта эктирдилар.

Қиётликларнинг бир кўрсатган жасорати шу бўлдики, болта тиғидан тутни ҳимоя этиб, сақлаб қолишга муваффақ бўлдилар. Шўролар битта дарахт нима, дала ўртасида қолса қолибди-да, деган ҳаёлда уни четлаб ўтдилар. Бир кун келиб тут яна назарга тушишини билмадилар.

Огаҳий тутини биз илк бора 1982 йилда, катта пахта даласи ичида кўрган, кўриб ҳайратга тушган эдик. Гўё мўъжизага дуч келган эдик. Бир қараганда тулпорга ўхшайди. Худди боши, думи бордай. Олд оёқларини зарб билан кўтариб кишнаб тургандай. Бир қараганда ҳайкалга ўхшайди. Кекса, бетоб, қариб-қақшаб бораётган, лекин жон-жаҳди билан яшашга уринаётган одам ҳайкалига. Тутнинг битта шохидагина ҳаёт асари — яшил япроқлар кўринади, қолганлари тамом қуриган. Энг юқори шохига қушлар уя қурган. Чуғур-чуғур суҳбат қуришади.

Кўнглимизда бир шеър нияти туғилди. Мисралар ўз-ўзидан оқиб кела бош-

лади. Дала чеккасида шийпон бор эди. Бирпас дам олиш баҳонасида ўшанга кириб мисраларни қоғозга тушира бошладик. Шеър жуда ҳам тез ёзилди. Мана, ўша шеър:

ҚУШ ТИЛИ

*Нималар бўлмайди, дейсиз, ҳаётда,
Огаҳий тут экди боғи Қиётда.*

*Уни ихлос билан этди тарбият,
Бир оқ тут емоқлик дилдаги ният.*

*Тут топди кун-бакун, ойма-ой ривож,
Белига шу тахлит етмади қулоч.*

*Бирам мўл бўлдики оқ тут дегани,
Бутун Қиёт келди ҳосил тергани.*

*Ҳар йил тут пишиғи — сайли аломат,
Тутмисан тут эди, азим, валломат.*

*Огаҳий оламдан ўтар чоғида
Тутдан тотиб кетди Қиёт боғида.*

*Тинмай эсаберди йиллар шамоли,
Аста сўнаберди тутнинг жамоли.*

*Бора-бора толдай кичрайиб қолди,
Шашти қайтган чолдай бужмайиб қолди.*

*Юз эллик баҳорни кўрди ўша тут,
Бари офатга дош берди ўша тут.*

*Кўрсангиз, ҳали ҳам бутман, деб турар,
Огаҳийдан қолган тутман, деб турар.*

*Ҳамон ҳосил берар битта шохаси,
Ёзда роҳатижон ҳамон сояси.*

*Ҳаётда нималар бўлмайди, дейсиз,
Не-не дарахтлар сўлмайди, дейсиз.*

*Огаҳий тути ҳам пўлатмас, дарахт,
Шамолда тебраниб турибди карахт.*

*Кумрилар йўлини тутга бурибди,
Шип-шийдам шохига уя қурибди.*

*Сира бир-бирига бермайин навбат,
Нималар ҳақдадир қуришар суҳбат.*

*Ширин каломларин тинглаб толмайман,
Аммо қуш тилини англай олмайман.*

*Қулай ошён экан, дейишар балки,
Жиҳоз қўйсақмикан, дейишар балки.*

*Бошқа кумриларни чорлашмоқчидир,
Кўни-қўшни бўлиб яшашмоқчидир.*

*Нималар бўлмайди, дейсиз, ҳаётда,
Кумрилар кўпайди, хуллас, Қиётда.*

*Аммо мен яшартмоқ истайман тутни,
Дарддан халос этмоқ истайман тутни.*

*Чугурлаб ўтирмас кумрилар чакки,
Улар ҳам сўйлашар шу ҳақда балки...*

Ўша куни кўнглимизда тутнинг атрофини обод қилиш, бу ерга йўл олиб келиш, ёнига янги ниҳоллар ўтқазиб нияти туғилди.

Ниятни раис қўллади-ю, райкомда бошқа гап бўлди: “Огаҳий битта тут эмагандир. Йўл бўйидаги яхшироқ бир тутга “Огаҳий эккан” деб ёзиб қўяқолайлик...”

Бу фақат кулгили гапгина эмас, балки кўзбўямачилик фожиасининг мафкурадаги бир кўриниши бўлгани учун, унга қарши курашмасликнинг иложи йўқ эди.

Кўпгина катта-катта идоралардаги баҳс ва тортишувлардан сўнг Огаҳий тути пахтазордан чегириб-ўраб олинадиган, обод қилинадиган бўлди. Огаҳий боғи шу тариқа қайта бунёд бўла бошладди.

Эллик гектардан зиёд пахта даласи шовуллаган боққа айлантирилди. Меваши ширин ва мўл бўлди. Тут янги шохалар чиқарди. Бошқатдан мевага кирди. Унинг ёнида Огаҳийга ҳайкал ўрнатилди. Шоирнинг асл уй-музейи қурилди.

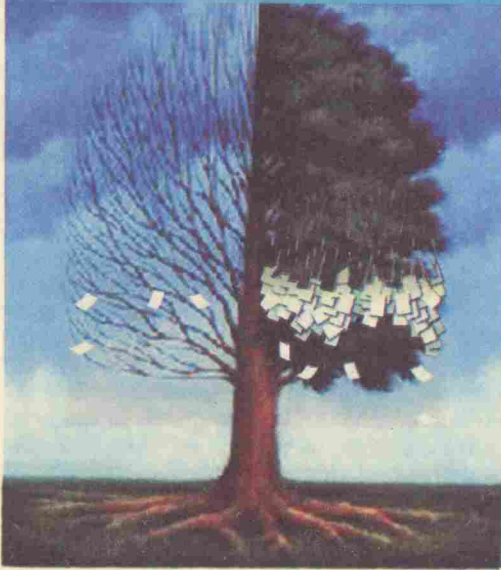
Яхши ниятдан ният туғилади, деганлари рост. Огаҳий боғи яратилгач, шоирнинг қабрини обод этишга киришилди.

* * *

...Бир гуруҳ қувноқ ёш-яланглар қуршовада келин-куёв Огаҳий боғи томон келаётир. Келин-куёв давраси ҳазрат ҳайкали пойига яқинлашаркан, бари ёшлар сипо тортиб, ҳурмат-эҳтиром билан саф-саф туришди. Келин эгилиб-эгилиб ҳазратга салом бергач, куёв авайлаб-авайлаб бир даста гулни ҳайкал пойига қўйди. Ундан сўнг бошқа йигит-қизлар шоирга гул тута бошладилар...

Холли НОРБОЙ

КАШФ ҚИЛМОҚ САОДАТИ

1

Асримиз бошида улуғ миллатпарвар шоир Чўлпон “Адабиёт надур?” деган саволни ўртага ташлаган ва сўзнинг илохий ўзгартирувчанлик қудратига ишонган ҳолда, “Инсон яшаши учун сув-ҳаво нақадар зарур бўлса, адабиёт ҳам шу қадар зарурдир”, дея хулосага келган эди.

Дарҳақиқат, адабиёт нима? Бу саволга ҳеч ким, ҳатто манаман деган олим ҳам, ёзувчи ҳам бир сўз билан жавоб беролмайди. Чунки бунинг иложи йўқ. Шу боис жавобларнинг хилма-хил бўлиши табиий. Сўзни ҳис қилиш қобилияти ва савиясига кўра одамларнинг адабиётга ёндашуви нисбий бўлиб, бутун ҳақиқатнинг муайян бир қиррасинигина акс эттиради, холос. Шу маънода адабиёт ҳақида тугал фикр айтиш ёки ҳукм чиқаришнинг имкони йўқ. Зеро, бу тафаккурни турғунлаштиради. Фикр тўхтаган жой қабристон бўлса, фикрламаётган одам тирик мурдадир.

Санъат, хусусан, адабиёт руҳ қўшиғи ҳисобланади. Сўз қатида мавжланган ҳаёт муждалари — дард ва изтироб, қувонч ва бахт — бари-бари борлиқ мадҳиясини куйлайди. Фақат, кимдир бор овози билан жўшса, аллақим пастроқ оҳангда унга жўр бўлади, яна биров эса ич-ичида хир-

2

гойи қилиб завқ олади. Улар қаторида баъзи кимсалар чийилдоқ овозда шу қўшиқни куйламоқ бўлиб чиранадилар, аммо уларнинг пешоналарига “сўзфуруш” тамғаси босилган.

Кўпчилик адабиёт ҳаётий воқелик билан айнан бир хил бўлиши керак, деб ўйлайди. Бу собиқ шўро замонидан қолган иллат. “Соцреализм” деб аталган сунъий метод ижодқордан фақат бир нарсани — шўро воқелигини ёритишни талаб қилган шароитда мафкура адабиётни бамисоли ҳайдовчининг йўл варақасига айлантирди. Адабий қаҳрамон “борди, келади, кулади” каби олдиндан белгиланган йўриқ бўйича ҳаракат қилишга маҳкум эди. Ваҳоланки, адабиётга “ҳаётнинг нусхаси” деб қараш ва унга бирон бир мафкуравий вазифа юклаш ноўрин. Адабиёт ҳаётдан нусха кўчирмайди, аксинча, ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга ҳаёл ва тафаккур кўзи билан назар солиб, таъбир жоиз бўлса, янги бир ҳаёт яратади. Бу ҳаёт инсоннинг руҳий дунёси билан боғлиқ бўлиб, у билан реал воқелик ўртасига қатъий чегара тортиш раво эмас. Бу икки оламнинг илохий мутаносиблигини бор бўйи билан кўрсатиб бериш — адабиётнинг бош мақсади. Адабиётсиз ҳаёт тузсиз таом бўлганидек, ҳаёт ҳақиқатларига таянмаган адабиёт қуруқ чўпчакдир.

Оскар Уайльд “Дориан Грей суврати” романининг сўзбошида “Ижодкор ниманидир исботлашга интилмайди. Зеро,

якқол ҳақиқатларни ҳам исботлайвериш мумкин. Ҳолбуки, ижодкор насихатгүй эмас. Бунга мойиллик кечирилмас сунъий услубга олиб келади”, деб ёзган эди. Шунингдек, адабиёт фақат кўтаринки руҳда бўлиши лозим деган ёндашув ҳам хато. Бинобарин, адабиётга шодлик ҳам, қайғу ҳам бегона эмас. Вазифаси фақат эзгуликни куйлаш бўлганида, эҳтимол, адабиётнинг инсониятга нафи бўлмас эди. Гап эзгуликни инкор қилиш ёки ёвузликни тарғиб этиш ҳақида кетаётгани йўқ. Адабиётдан ягона талаб шуки, у инсон руҳий оламини бадиий тадқиқ этиб, инсондаги “мен”ни гавдалантирсин. Шу боис адабиёт белгилаб қўйилган муайян қонунқоидалар асосида яратилмайди. Адабиёт яралади ва мана шу яралиш ўзига хос қонун-қоидаларни вужудга келтиради. Улар адабиётни тарғиб-ташвиқ воситасига айлантиришга эмас, балки уни шарҳлашга — тушунишга, ҳис қилишга хизмат қилади. Бу адабиётшунослик илмидир.

Адабиётшуносликнинг вазифаси одамларга сўзнинг мағзини чақиш ва ундаги моҳиятни англашга ёрдам беришдан иборат. Фақат у оммабопликка ружу қўймаса, бас. Чунки бундай ҳаракат адабиётни сийқалаштириб, адабиётга ҳам, ўқувчига ҳам зиён келтиради. Бунга яқин ўтмишдаги шўро адабиётшунослиги тажрибаси якқол мисолдир.

3

Табиатга теран назар ташлаган киши дунёнинг илоҳий бир бутунлигини кўради. Бу — нарса ва ҳодисаларнинг уйғунлигида тажассум топган: саратон дошқозонида пишган мевани куз йиғиб олади, қишнинг қаҳратонида қақшаган илдизга баҳор жон ато этади. Ҳазонрезги, қишқи уйқу, куртак чикариш, гуллаш, мева бериш ҳолатлари адабиётда ҳам такрорланади.

Айтиш мумкинки, 30-йилларда куртак ёзган XX аср ўзбек адабиёти 60-йилларнинг бошида гуллади, 70-йилларда шигил мева берди. Юз йилликнинг якунига келганда эса адабиётимизда турғунлик ҳолати пайдо бўлди. Албатта, уни қотиб қолган деб бўлмайди: у кутяпти гўё деган фикр билдириляпти. Аммо нимани ёхуд кимни кутяпти, деган савол жумбоқлигича қолмоқда. Шунга қарамасдан, баъзи

бир тахминлар ҳам йўқ эмас. Узоқ мушоҳадалардан сўнг “XX аср ўзбек шеърияти айтадиганини айтиб бўлди, наср эса янги парвозга шайланмоқда” деган умумийроқ хулосага келдик. Лекин бу хулоса ҳали тўла тасдиғини топмаган бўлса-да, ана шу фикрларда жон бор. Ҳақиқатан ҳам, аср поёнида шеърият пасайишга юз тутди. Бу ҳолни адабиётшунослар турлича изоҳламоқда. Менимча, мазкур ҳодисанинг бош сабаби шеъриятда ижтимоий “мен”нинг ғойиб бўлиши билан боғлиқ. Зеро, жамият ҳаётида рўй берган ўзгаришлар бевосита инсон руҳиятига таъсир ўтказиши, яъни туйғуларни ўзига хос “қўзғатувчи” вазифасини бажаради. Туйғунинг қўзғалиши эса бадиий асарнинг дояси демакдир.

Назаримда, бу ўринда ижодкор шахсига ижтимоий-адабий муҳитнинг таъсирини назардан соқит қилмаган ҳолда, ижодда бирламчи ҳисобланган ички муҳит ҳақида сўз юритиш мақбул.

Маълумки, шахснинг ўзлиги ижтимоий ҳодиса ва муносабатларда намоён бўлиб, унинг ижодида акс этади. Бу эса шахснинг ижтимоий ҳаётга таъсир ўтказиши учун замин яратади. Аммо таъкидлаш лозимки, индивидуал ғоя ижтимоий ғояга айлангандагина таъсир кучига эга бўлади. Хўш, унга қандай эришилади? Бунинг учун шахс интим кечинмаларининг бадиий ифодаси ижтимоий борлиқ талаблари даражасида заковат касб этиши лозим. Бу мураккаб жараённинг илк босқичи шахснинг ички муҳитидир. Юқорида таъкидланганидек, ижтимоий борлиқнинг шахс ўзлигига таъсири ички ижодий майдон яратади. Бу майдон ташқи таъсирларни қабул қилиши жараёнида реактор вазифасини бажаради. Соддароқ қилиб айтганда, шахснинг ижтимоий борлиққа исёни ижоднинг негизини ташкил этади. Альбер Камю бу ҳолни шундай изоҳлайди: “Ижод — ваҳдатул вужудга интилиш, шу билан бирга мавжуд оламдан қочиш, уни инкор қилиш ҳамдир. Лекин шахс бу оламда ўзлигини тополмагани, бу олам унинг ўзлигига мос келмагани учунгина инкор қилмайди. Инкор моҳиятан ибтидога, тарих занжирининг илк ҳалқаларига, олам эзгулик ва ёвузликка бўлинаётган паллаларга қаратилади. Исён эса ана шу инкордан бошланган. Шу сабабли санъат исённинг моҳиятини очиб бера

олувчи восита бўлиши ҳам мумкин”.

Бадиий тафаккур ҳақида гап кетганда, калаванинг бир учи шахс муаммосига бориб туташади. Шу сабабли адабий идрокда вужудга келган турғунлик ҳолатининг илдизини шахс муаммосидан, шахс ғоясининг бор-йўқлигидан қидириш лозим. Ички ижодий муҳитдан маҳрум ижодкор роботга ўхшайди. Бундай ижодкорлар учун сўз қисматга айланмаган, билъакс, маддоҳлик либосига бурканган. Айрим кишилар “Бугунги ижодкор туртки берувчи куч — ижтимоий омил йўқлиги боис ижод қилолмай қолди”, дейишмоқда. Бу — хато фикр, чунки ижод ижтимоийликка эмас, аксинча, индивидуалликка таянади. Бинобарин, мустаҳкам ички эътиқодга эга бўлган ва шу эътиқодни бош ғояга айлантирилган шоиргина “Кишан кийма, бўйин эгма, ки сен ҳам хур туғилгонсен” (Чўлпон) деб ҳайқиради, “Сени англадимۇ билдим дунёни, мана мен тайёрман энди ўлимга” (Рауф Парфи) деб табиий айта олади. Ижтимоий шахс даражасига етмаган “шойир” эса, “Кўп эди ушбу оламда орзу-армоним менинг, етди давримни сурай, дўстларки, давроним менинг” дея мадҳиябозлик қилади. Алқисса, ҳамиша ўзгаришга маҳкум бўлган адабиётга интим туйғуларни жамият миқёсидаги ғоя даражасига кўтарадиган ШАХС керак. Бу жуда муҳим!

4

“Сафари қариётган” юз йиллик ўзбек адабиёти учун хайрли кечди, десак хато қилмаймиз. Чунки худди шу даврда дунёдаги бешинчи романчилик мактаби — ўзбек романчилиги туғилди. “Ўткан кунлар”, “Кеча ва кундуз”, “Улуғбек хазинаси”, “Лолазор” каби насрда ҳодиса бўлган асарлар яратилди. Аммо мустабид тузумнинг қаттол қайчиси тўхтовсиз ишлаб тургани оқибатида энг истеъдодли ёзувчилар тазйику чекланишларга дучор бўлди. Бу бошқа соҳалар каби адабиётнинг ривожига ҳам тўсқинлик қилди. Бир тарафлама ёндашув оқибатида том маънодаги санъат асарларининг яралиши қийин кечди. Бу ҳол, айниқса, насрда яққол сезилди. Романчиликда “бир тажриба” бўлган “Ўткан кунлар”дан ўтадиган биронта асар ёзилмаганининг ўзиёқ ўзбек насрида аҳволнинг қандайлигидан дарак беради. Лекин ҳикоя жанрида қўлга киритилган

ютуқларни эътироф этмаслик адолатдан эмас. Зеро, ҳикоячиликда жаҳон адабиётининг етук намуналари билан беллаша оладиган асарлар пайдо бўлди. Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўғри”, Асқад Мухторнинг “Чодирхаёл”, Шукур Холмирзаевнинг “Чўлоқ турна”, “Қадимда бўлган экан”, Мурод Муҳаммад Дўстнинг “Дашту далаларда”, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Жажман”, Назар Эшонқулнинг “Маймун етаклаган одам”, “Ажр” ҳикоялари ана шундай асарлар сирасига қиради.

Насримизда содир бўлаётган силжишларнинг кўпчилиги айнан ҳикоячиликдаги ютуқлар туфайли юзага келмоқда. Анъанавий андозаларни бузиш, жаҳон адабиёти тажрибаларини дадиллик билан жорий этиш, “бир маъноли”ликни тарк этиб, “кўп маънолик”ка интилиш каби тамойиллар ҳикоячиликнинг бош хусусиятига айланди.

Шаклдагина эмас, тасвир ва ғояда ҳам янгилик қила олган “Жажман” ҳикоясида Хуршид Дўстмуҳаммад ёвузликнинг қўли қиёматга қадар чўзилишини рамзлар орқали кўрсатиб берди. Асарнинг бош ғояси одамларнинг фикрсизлиги бўлиб, ёзувчи “жажман”га бўлган муносабатда уни ёрқин тасвирлайди. Айрим адабиётчилар “жажман”ни босқинчилар тимсоли деб талқин қилди. Бу — асарнинг юзаки қатламида ифодаланган маъно. Фикри ожизимизча, фикрсизлик мустабидликка нисбатан ҳам оғирроқ фожиадир. Зеро, тарихий зарурат пайтида фикрлай олмаслик “кўзлари кўм-кўк очофат жажман”ларга қарам бўлишга олиб келади. Фикрда энгилиш энг улкан мағлубиятдир. Фикрда қарамлик ижтимоий-сиёсий қарамликдан даҳшатлироқ эканини ва эзгуликнинг

кучи фақат фикрлашда бўлишини ёзувчи ҳикояда теран ифодалай олган. Илло, тафаккур комилликка интилишнинг асосий шартидир. “Жажман” — фикрсизлик ва нафс тимсоли. Уни енгиш, маъв этиш осон эмас. Зардушт бободан тортиб ёнғоқфурушга ўхшаш минглаб одамларни туташтирадиган кўприк эзгулик ва ёвузликнинг ўртасида жойлашган. Бамисоли тарозининг икки палласи: бирида савоб, икинчисида гуноҳ турибди.

Эрнест Хемингуэй ўз ижодини ёвузликка нисбатан исён дея таърифлаб, ёзувчининг масъулияти ва вазифаси ҳақида куйидагича фикр билдирган: “Агар чинакам адабиётни яратиш учун сендан олдин яхши ёритилган мавзуларни янгича ёзишгина кифоя қилганида, бу қанчалар осон иш бўлар эди. Ўтмишда буюк санъаткорлар бўлгани учун ҳам замонавий ёзувчи шунчалик узоқ изланишга, ҳатто ўзининг кўзи етмаган сарҳадлардан ҳам ўтиб, ҳеч ким ёрдам беролмайдиган ижод сўқмоқларидан юришга мажбур”. Демак, ёвузликка таслим бўлмаслик учун инсон ўзига чора излайди. Бу чора — Ижоддир!

5

Гоҳида “Адабиёт нимадан бошланади?” қабилдаги саволларни эшитиб қоламиз. Мабодо мендан шундай деб сўрашса, “Адабиёт тангри кудратини ҳис қилишдан бошланади”, дея жавоб берган бўлур эдим. Негаки, сўз илоҳийликка мансуб. Ислом динида “Қалб Оллоҳга мансубдир”, дейилади. Шу боис сўз санъати инсон қалбини тадқиқ этиши лозим. Бу эса бизни руҳоният илмидан сабоқ чиқаришга ундайди. Лев Толстой айтади: “Инсон ҳаёти диний тафаккурни чуқур ўзлаштириб олгагина камол топиши мумкин. Илоҳий эътиқод эса одамларни ўзаро мустаҳкам боғлайдиган ягона ибтидодир. Уни ўзлаштириш инсон маънавий фаолиятининг ҳамма қирралари воситасида амалга оширилади. Бундай қирралардан бири санъатдир”. Инчунин, илоҳий тафаккур сарчашмасидан махрум бўлган адабиёт ўткинчи нарсага айланиши мумкин. Собиқ шўрочиларнинг динни афъон деб эълон қилишлари натижасида диний илм тақиқланди. Пировардида дин соҳасидаги чаласаводлик мафкурадаги каби адабиётда ҳам ўзимизга панд берди. Диний

илмдан беҳабарлик мумтоз адабиётимизни ўрганишда асосий тўсиқ бўлиб қолмоқда. Айнан шу нуқсон кейинги пайтлар ёзилган кўпчилик шеърларда ўз аксини топди. Натижада ҳадиснамо ёки диний баённома шаклидаги “шигир” намуналари кўпайиб, тақлид балоси урчиб бормоқда.

XX аср ўзбек шеърлятида ўзига хос хусусиятларга эга бўлган бир неча адабий мактаблар вужудга келган эди. Кўплаб ёш шоирлар шу мактаблар ичида “эшик” тополмай юришибди. Чучмал, тузсиз шеърларнинг пайдо бўлишига ижодкор ёшларнинг бир-икки маҳаллий “шоири замон”нинг тайинсиз “ижодий мактаб”ига тобе бўлиб қолгани ҳам сабаб бўлмоқда. Шу ўринда Франц Кафканинг “Энг ёмон ёзувчилар маҳаллий асарга тақлиддан пайдо бўлади” деган ҳикматли гапини эсга олсак, бу ҳолат адабиётимиз ривожига нечоғлик халал бериши ойдинлашади.

6

Асримиз охирида яна бир муҳим хулосага келдик: мутахассислар шу даврда адабиётда кечган ҳодисаларни тўлиқ ўрганиб, ўқувчиларга етарлича шарҳлаб беролмади. Шўро даври-ку маълум, аммо у тарихга айланиб кетгандан сўнг ҳам адабиётшуносликда сезиларли силжиш кузатилмаяпти. Эски моҳият янги кўринишда ҳукм сурмоқда. Янгилик оғизда эмас, амалда бўлиши кераклигини ҳали тўлиқ англаб етмадик, шекилли. Ҳолбуки, аср поёнига келиб ўзбек адабиётида сўз инфляцияси рўй берди. Бунинг натижаси ўлароқ адабий танқидда ахборотчи ва рекламачи “олим”лар гуруҳи пайдо бўлди. Улар моҳиятни бузиб талқин қилиш билан чекланмай адабий жамоатчилик орасида сўз воситасидаги “порахўрлик” ва офаринбозликни авж олдириб юборди. “Анча батафсил иқтибос, мақтов ва жиндай танқид” шаклидаги услубга ёпишиб олган танқидчилик сўнгги кезларда ўзининг лаёқатсизлигини ошкор қилди. Бу ҳолни кўпчилик мунаққидлар эътироф этди, ҳатто айрим мард инсонлар ошкора тан олди ҳам.

Адабий танқид — адабиётнинг тарғибот куролигина эмас. У адабиётнинг ютуқ ва камчиликларини теран таҳлил қилиб бериши лозим. Биз шунга эҳтиёжмандимиз. “Мени ром этмайди денгиз кўпиклари, фақат денгиз теранлиги тортади ди-

лим”, деб ёзган эди Поль Валери. Афсуски, деярли қаровсиз қолган адабий жабҳада ёлғон ва сохталик чуқур илдиз отиб бормоқда. Бу ҳолнинг умри қисқа деб умид қиламиз. Чунки, Толстой таъбири билан айтганда, “Гипноз йўли билан авраб сингдирилган нарса ҳамиша ёлғондир, ҳар қандай ёлғон эса ҳамиша ёвузликдир”.

7

“Ўзгариш билмаган кийим кафандир, ўзгариш билмаган макон — гўрхона”, дейди Мирзо Бедил. Дарҳақиқат, дунё ҳар лаҳзада ўзгариб туради. Инсон руҳияти ҳам шунга монанд яралган. Қалбнинг турфа товланишларини мужассамлантирган адабиёт ибодат қилаётган кишига ўхшайди. Битта фарқи бор: диний ибодатда оятлар ёрдамида гуноҳлардан фориг бўлинса, асар мутолааси жараёнида сўз билан ифодаланган эзгулик руҳни поклайди. Покланиш эса ҳар доим тараққиётни талаб қилади. Бу ҳаракат қиёматгача тўхтамайди. Шу боис бутун адабиёт миқёсида батафсил сўз юритишнинг иложи йўқ. Ҳаттоки, биргина замондош ижодкорнинг ижоди ҳақида ҳам тугал хулоса чиқариш имконсиз. Чунки у ҳали изланаётган бўлади, ҳали адабиётда янгилик яратиши мумкин. Зеро, адабиётда ҳатто ўлим ҳам ҳаётбахш илҳом манбаи бўла олади.

Рух ўлимдан кейин ҳақиқий озодликка эришгани сингари сўз ҳам вақт ўтган сайин ўз табиатини намоён қилади. Рауф Парфи ижоди ана шундай ғаройиб ҳодиса намунасидир. “Сувга чўкиб кетган болам, ёшлигим”, дейди шоир бир шеърда. Ўз боласини ўлим чангалига топширган ота ёки онанинг ҳолатини тасаввур қилинг! Бу — нақадар даҳшатли. Энди ёшлигидан айрилган одамнинг ҳолатини кўз олдингизга келтирсангиз, шеърдаги фожиа янада зўраяди — бахтсизлик бор бўйи билан воқелик қаршисида қўшин тортади. Лирик қахрамон бахтсизми? Бағоят. Воқеликнинг зарбаларидан омон қолиш учун хаёл ва тафаккур сарҳадларига беркинамиз. Манзара ўзгаради: бола қисмат туфайли сувга ғарқ бўлди. Сув — мангу тириклик рамзи; чўкиш, яъни ўлим — моҳият. Ёшлик эса ўткинчи. Лекин лирик қахрамоннинг ёшлиги шунчаки ўтма-

ди. У бола қисматиға шерик. Демак, шоирни мутлақо бахтсиз деб бўлмайди. Шеърни ўқишда давом этамиз: “Видо табассумли олам, ёшлигим...” Юракда нимадир узилади. Ҳайратдан донг қотасиз. Шоир бахтлими, деб сўрайсиз ўзингиздан. Ҳа, деб жавоб берасиз. Шундай. Адабиётдан бахтсизлар бахт ахтаради, бахтлилар эса — ҳис ва ҳаяжон. Улар сўз бағрида уйғун яшайди.

Уильям Фолкнер бундай деб ёзади: “Бизнинг ҳозирги фожиамиз қалбимизни кўпдан буён ҳар томонлама қамраб олган умумий кўркув ҳиссиётидирки, биз ҳатто унинг ўзимиз билан бирга юришига кўникиб қолганмиз. Ҳозирги кунда руҳият муаммолари унутилган. “Менинг жисму таним қачон қисмларга бўлиниб кетади?” деган биргина муаммо қолган. Шунинг учун ҳам ҳозирги ёш ёзувчилар ўз-ўзи билан кураш — ихтилофда бўладиган инсон қалби муаммоларидан юз ўгирганлар; ваҳоланки, фақат ана шу қалбнинг муттасил ғалаёнлари яхши асарларни дунёга келтириши мумкин. Бошқа ҳеч қандай нарса ёзишга, изтироб чекишга ва тер тўкишга арзимайди”.

Айтишларича, Қуддус шаҳрида “Йиғи девори” деб аталадиган ибодатхона мавжуд бўлиб, унинг девори ёриқларига одамлар орзу-ниятлари ва қилган гуноҳлари битилган қоғозларни қистириб кетишар экан. Гўё шу билан кимлардир гуноҳдан покланишни истаса, бошқа бировлар орзуси ижобат бўлишини ният қиларкан. Адабиётни ана шу ибодатхонага менгзаш мумкин. Лекин “Йиғи девори”даги битикларни ҳеч ким ўқимайди, адабиётни эса бутун дунё ўқийди. У битиклар биргина одамни жаннати қилишга аталса, адабиёт бутун инсониятни эзгуликка йўллайди. Яъни, адабиёт бани башар гиря қиладиган илоҳий ибодатхонадир. Йўлдан адашган Одам болалари бу муқаддас хилқатда Парвардигорга тавалло қилиб, руҳан покланадилар. Ибодат эса Ҳақ жамолини кўрсатгунча давом этади. Зеро, ўз ижоди — олам ичра бошқа бир оламни яратиш билан инсон Ҳақ ва ҳақиқатга қадам-бақадам яқинлашиб бораверади. Инсон умрининг маъно ва моҳияти ҳам шундан иборат бўлса, ажаб эмас...

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

МАЪРИФАТ-ЛА БОҚИЙ СЎЗ

*Ҳақ бир кўнгул берди бана,
“ҳо” демасдин ҳайрон бўлур,
Бир дам келур шоде ўлур,
бир дам келур гирён бўлур.*

Юнус ЭМРО

I

Адабиёт — кенг даргоҳ. Даҳоларнинг ўрни ва хизмати унда нечоғлиқ белгили бўлмасин, ўртамиёна ёки истеъдоди сушт қаламкашларнинг ҳам ўзларига яраша уриниш ва улушлари бўлади. Бундан адабиётга балки унча катта нафетмас, лекин катта зарари ҳам тегмайди. Зеро, у бамисоли ортиқча ва кераксиз “ашё”лардан осонлик билан фориг бўла оладиган сайёҳга ўхшайди. Адабиётда фақат гоё, мавзу, нуқтаи назар ва муносабатгина эмас, балки рамз, тимсол ва ташбеҳлар ҳам эскиради. Ана шунда янгилик ва янгилиниш адабиёт учун биринчи даражали заруриятга айланади. Буни эса фақат улкан истеъдод эгалари теран англайдилар. Ва бадий ижодда янги йўллар очадилар. Адабиёт янги ҳаёт, янги фаолият босқичига кўтарилади. Кўпчиликнинг кўлидан келмаган ва келмайдиган иш кўпинча биргина санъаткор томонидан амалга оширилиши ниҳоятда ҳайратланарли. “Франсуа Рабле — яккаю ягона, — дейди Густав Флобер. — Зеро, унинг бир ўзи бутун бошли бир аср ва даврни ифодалайди. Унинг мавқеи ҳам адабий, ҳам сиёсий, ҳам ахлоқий, ҳам диний аҳамиятга эга. Янги адабиёт яра-

тади -
ган ёки
адабиёт-
ни янги-
лайдиган бун-

дай даҳолар камдан-кам дунёга келади ва улардан ҳар бири ўзининг ва замонасининг сўзини ифодалаб кетади”.

Ҳофиз, Румий, Жомий, Яссавий, Навоий, Насимий, Бобур Шарқнинг худди шундай улғу санъаткорларидир. Ана шу буюклар даврасидан ўрин олган яна бир беназир шоир бу — туркий шеърят даҳоларидан бири, озарбойжон халқининг доврўғдор фарзанди Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий.

II

У 1498 йилда она тупроғидан йироқда — Ироқнинг Карбало шаҳрида таваллуд топган. “Фузулий ватандан узоқда дунёга келди. Ватанни ватаннинг сўзларидан топди. Тилда ватан топиб, бутун умри бўйи ватандан ватанга боқа-боқа кун кечирди”, дейди озарбойжонлик

олим Комил Валиев. Бу оғир қисмат, эҳтимолки, Фузулийнинг шоир бўлиб туғилиши ва сўнги нафасигача шоир бўлиб яшашини таъминлаган дард ва ҳасратдир. Лекин ватан фарзандини қандай суйса ва камолига эрк берса, Фузулийни ҳам она тили худди шундай суйган ва истеъдодини тарбиялаган. Фузулий учун ватан севгиси ва тил ишқи айни бир ҳақиқат эди. У она тилига яқинлашган сайин ватанининг қалби, тарихи, маънавияти ва қадриятларига яқинлашаётганига қатъий ишонарди. Фузулий бегона юртларда ақлига, кўнглига, энг асосийси, руҳига жондош сўзларга боғланган ва сўздан кўп умидвор эди. Чунки сўз уни ноумид айламас, аксинча, шахсни парчалаб ташлайдиган ноумидликлардан халос этарди. Шунинг учун у ғазалларидан бирида *“Эй Фузулий, шони ғам анжомина йўқдур умид, Бир тасаллидир сана ул Сўзки, дерлар бор субҳ”* деб ёзган.

Шоир фироқу жудолик “шом”ларини сўз ила мунаввар этган. У тилидан ажралмаган одам она юртидан, халқидан, эътиқод ва садоқатидан ажралмаслигини амалда исботлай олган. Албатта, Низомийсиз, Насимийсиз, Навоийсиз Фузулийнинг Фузулий бўлиши қийин эди. Ижод қийинчиликларини енгиш, шеърият сирларини теран ўзлаштиришда ҳам бу шоирлар Фузулийнинг йўлбошчилари ва устозлари бўлди. Зеро, Фузулий Шарқда шеър ёзиш, шоирликнинг энг баланд довларидан ошиш “анъана тилида сўзлашиш” эканини биларди.

Агар Насимийнинг *“Бевафодур чун бу олам, кимдан истарсан вафо, Бевафо оламда сен ёри вафодор истама”*, деган шеърий ўгитлари Фузулийнинг кўнглидан чуқур ўрин топмаганида, балки у *“Вафо ҳар кимсаданким истадим, ондин жафо кўрдим, Кими ким бевафо дунёда кўрдим, бевафо кўрдим”* деб ёзмаган бўлурмиди?! Ёки мана бу байтлар ўртасидаги фикр, ифода ва поэтик таъкид яқинлигига эътибор қилинг: На-

симий *“Чун Насимий оламнинг султони-дур, Давр анинг, даврон анинг даврони-дур”* деб айтган бўлса, Фузулий *“Ул паривашким, малоҳат мулкининг султони-дур, Хукм анинг хукми-дур, фармон анинг фармони-дур”* деб ёзади.

Лутфий, Навоий, Бобур шеърлари таъсирида ҳам Фузулий шакл, тасвир, маъно, туйғу яқинлиги яққол кўзга ташланиб турувчи байтлар яратган. Шоир туркий девонининг дебочасида *“Илмсиз шеър асоси йўқ девор ўлур ва асоссиз девор ғоятда безътибор ўлур”*, дейди. Фузулий шеъриятининг тамали — тафаккур ва илм. Унинг фикрича, шоирлик эҳтироси олимлик истеъдоди билан бирлашмагунча ҳақиқий шеър дунёга келмайди. Шеърнинг мукамаллиги учун унинг илму маърифат билан уйғунлиги зарур. Фузулийшунос Собир Алиев шу масалада баҳс юритаркан, *“Шоир Фузулий шеъриятида олимдир, олим Фузулий илмий мулоҳазаларида шоирдир”*, деган хулосага келади. Бу жуда тўғри хулосаки, тадқиқотчининг ҳақлигини шоир шеърлари ва *“Лайли ва Мажнун”* дostonигина эмас, *“Бангу бода”*, *“Сухбатул асмор”*, *“Хафт жом”*, *“Ринду зоҳид”* каби асарлари ҳам тўла тасдиқлайди.

Академик Ҳамид Арасли шоирнинг беш жилдлик асарлари охириги жилдига ёзган сўзбошисида *“Фузулий сўфий тариқатларнинг ҳеч бирига мансуб эмас эди”*, дейди. Лекин Шарқда Фузулий қадар тасаввуф илмидан яхши хабардор ва тасаввуфий шеърият тажрибаларини мукамал ўрганган шоир кам учрайди. Масалан, унинг уч юз йигирма етти байтлик *“Хафт жом”* деб номланган форсча маснавийси тамомила сўфиёна моҳиятга эгадир. Тасаввуфни билмасдан мазкур асарни тушуниш ҳам, талқин қилиш ҳам мумкин эмас.

Фузулийнинг илми ва илм ҳақидаги қарашлари, бизнинг назаримизда, энг аввало инсон моҳиятини ҳар жиҳатдан теран англашга — инсоншуносликка

асосланади. Фузулий инсоннинг фақат ақли, ахлоқи ва дунёқараши билан эмас, руҳи, қалби, ҳиссиёт олами билан ҳам кенг миқёсда қизиққан. Шу маънода шоир динлар, мазҳаблар, тариқатлар, фалсафий таълимотлардаги умумий ва хусусий томонларни фавқулудда билимдонлик билан фарқлайди ва талқин қилади. Фузулий эътиқод маҳдудлигига доимо ҳушёр ва сезгир нигоҳ билан қараган, ўзини бу ноқисликдан доимо муҳофаза эта олган. Унинг эътироф айлашига кўра, “Эътиқодлар мух-талифдур ва масалаларнинг ҳақиқати кўпинча ақлнинг назаридан яширин қолур. Шу боис ҳар қайси бир эътиқод соҳиби масаланинг моҳиятини билмасдан ўз эътиқоди ила маҳдудлашур”. Эътиқод маҳдудлашаркан, тафаккур қаноти қирқилади, қалб майдонида қаҳр, ғазаб, нафрат, жаҳолат белгилари кўзга ташлана бошлайди. Ва охи-роқибатда инсон маҳдудлик, калтабин-лик, манманликнинг қулига, ўз қобиғидан нарига чиқа олмайдиган бир мах-луққа айланади. Фузулийнинг эътиро-фи бўйича, “гуноҳ этмак инсоннинг ўз қобиғида қолишидан иборат эрур”.

Тасаввуфдаги айрим тариқатларда руҳни вужудга қарши қўйиш, руҳ камо-ли учун вужудни қийнаш қоида сифа-тида қабул қилинган. Фузулий бу маса-лада баҳс юритаркан, руҳ билан вужуд-га “бир кўз” билан қарайди. Унингча, “руҳ ила баданнинг алоқаси ошиқ ила маъшукнинг алоқаси кабидур. Уларнинг орасидаги унсият замон ўтган сайин шиддатланур... Умуман, руҳ учун бадан-сиз тўла тарзда лаззат бўла билмас”. Бу фикр Фузулийнинг комил инсон ҳақидаги тушунчасининг энг муҳим қир-расини акс эттиради, дейиш мумкин.

Фузулийнинг дунёқараши, маслаги, тасаввуфга қизиқиш даражаси ва шеъ-риятининг сарбон ғоясини англашда “Ринд ва Зоҳид” асаридаги мана бу сўзларни эсда сақлаш фойдадан холи бўлмайди: “Эвланмак файзики, дунёнинг

низом ва интизомига сабабдур, уни му-сибатга нисбат берма. Эвланмак шара-фики, бани одам наслининг тўрамаси учундир, уни инсоннинг азиятига боис билма. Шуни билгилки, гўзал қиз-ла яшамоқ, пок ахлоқли қизларга шариат қонуни бўйича яқинлашмоқ икки дунё саодатига етишмоқдир. Бундан ҳам ин-сон насли давом топар, ҳам уларнинг ташвишини чекмак-ла эв-эшик соҳиби бўлурсан. Бу — ҳам нафсни чиркин иш-дан ҳифз этар, ҳам фаолият кўрсатмоқ учун инсоннинг ғайратини ҳаракатга келтирар”.

III

Дунёда энг қийин ва машаққатли иш фикр, туйғу ва тушунчаларнинг табиий ифодасини топмоқ, инсон ботинида мавжуд минг бир кайфият, ҳолат ва ҳис-ларни моддийлаштирмоқдир. Ҳисни сўзга айлантириш нечоғлиқ қийин бўлса, руҳий ҳаёт манзараларини фикр-да гавдалантириб бериш ундан ҳам мушкул.

Поль Валерининг айтишича, ҳақиқий бадиий асар муаллифнинг ҳаётидан эмас, балки руҳидан яралади. Фузулий шеъриятининг илҳом қайноғи ҳам руҳ-дир. Руҳни завқлантирмаган, руҳ ҳақиқатини қанотлантирмаган, қайси бир даражада руҳиятнинг самовий эҳтиёжи сезилмайдиган шеърни у шеър деб билмаган. Тўғри, ҳар қандай фикрга ўхшаб шеърий фикр ҳам ё хотирадан, ё тажрибадан, ёки билимдан туғилади. Шунинг учун баъзи шоирлар хотира им-тиёзи ва хотира армонларидан кенгрок фойдаланса, айримлари билимга таяна-ди. Лекин чинакам шеър — руҳоний таж-риба заминида туғилгани. Ана шу таж-рибага қараб шоирнинг маънавий қиёфаси, эстетик завқи, руҳий имкония-ти, дид ва савияси ҳақида бемалол та-саввур ҳосил қилса бўлади. Бундан таш-қари, руҳ, завқ, изтироб амалиёти — фикр ва ифода самимияти демак. Бу

самимият шоирни сохта баландпарвозлик ва саёз чечанликдан муҳофаза этади; нафсоний ҳиссиётлар ифодаси ила шеърхонни ўзига ром этиш даъвосидан сақлайди. Энг муҳими, шеърятнинг софлиги ва теранлигини таъминлайди.

Фузулий истеъдодининг кучли ва такрорланмас хусусиятини ажратиб кўрсатиш лозим бўлганда, мен ҳеч иккиланмасдан, гўзаллик завқининг мукамаллиги, руҳ фазосининг беҳад кенг ва юксаклигини айтар эдим. Бундай завқ, бу қадар кенглик ва юксаклик камдан-кам санъаткорга насиб этади. Фузулий қалам тебратганда руҳоний завқ кудратига суянади. Сўзнинг завқи билан завқнинг сўзини уйғунлаштиради. Завқ Фузулий шеърларига шундай ёруғлик ва мусаффолик ато этадики, беихтиёр шоир шеърятининг тонги — завқ, куюши — завқ, ҳавоси — завқ, илоҳий йўли эса ишқ завқи, дегинг келади. Фузулий завқининг илдизлари тангри завқи томон узанадики, “Матлаул эътиқод” асаридаги мана бу фикрлар ушбу ҳақиқатни билишга яқиндан ёрдам беради: “Тангри ўз зотини идрок этгандир ва ўз зотини идрок этмоқ энг буюк лаззатдир, лекин бу лаззатдан ортиқ бошқа бир нарса — завқдир. Фарқ шундаки, завқ доимий, лаззат эса ўткинчидир”.

Буюк шоир “Эй Фузулий, ишқ завқин завқи ишқ вор ўландан сўр”, деганида завқнинг умри узоқлиги, фақат ишқ завқигина одам ва олам сирларини кашф этишга қодирлигини ҳам назарда тутган.

Машҳур шоир ва ҳукмдор Убайдий шавқ ҳақида махсус манзума битиб, унда “Шавқдек раҳбаре бўлмасдур, завқдек ҳамсафаре бўлмасдур,” дейди. Агар ишқ завқи Фузулий қалбининг раҳбар ва раҳнамоси бўлса, шавқ унинг ҳамнафас ва ҳамсафари эди. Фузулий шеърларини ўқийсиз — кўп сўзлар, поэтик иборалар ва тимсолу ташбеҳлар сизга таниш. Чунки бошқа шоирлар ҳам

ишлатган уларни. Бироқ бу сўз, ибора, ташбеҳ ва тимсоллар айнан Фузулий кўнглидаги интиҳосиз завқни кутгандай, Фузулий шеърятдаги шавқ ёлқинлари ва гўзаллик илоҳасини намойиш қилиш учун дунёга келгандай туюлади сизга. Шоир кўп шеърларида зухд ва зоҳидликни қоралайди. У қуруқ зухд ва тақводаги сўниқлик ва қоронғиликни шавқ нури ила ошкор этадики, бу ишқ ва маърифат шавқи олдига зоҳидлик, чала диндорлик ақидалари олов тафтига дош беролмайдиган муз янглиғ эриб кетади. Фузулий шеърларининг ҳаётбахш нафаси ҳар қандай идроки карахт, кўнгли тош кимсага ҳам таъсир ўтказа олишининг бир сабаби ана шунда.

IV

Ишқ калимаси Қуръони каримда учрамайди. Шу сабабли илк зоҳидлар бу сўзни қўлламаздан, муҳаббат сўзини ишлатган. Тасаввуф тадқиқотчиларининг маълумот беришича, ишқ сўзини тасаввуфий истилоҳ ўлароқ биринчи маротаба Абу Хусайн Нурий қўллаган экан. Оллоҳ ишқи хусусида кенг тўхталган илк сўфий Робия Адавия эрур. Басра мадрасасида Робия ила илоҳий севгидан баҳс юритган Ибн Хиббон ал-Ҳаририй, Абу Ҳабиб ал-Ажамий мутаассиблар томонидан “зиндиклар ва зоҳидларнинг зиндиклари” дея айбланганлар. Аммо барча қудратли тушунчалар сингари ишқ тушунчаси ҳам кескин қаршилиқ ва ғанимликларни енгиб, ғолибликка эриша борган. Бунда ишқнинг мазмун-моҳиятини ҳар жиҳатдан кенг ва чуқур талқин қилиб берган олимларнинг хизмати катта бўлган.

Имом Ғаззолий фикрига кўра, севги турлари қуйидагичадир: борлиқни севиш, борлиққа боғлиқ нарсани севиш, бошқани иззат-икром этгани севиш, биззот гўзал бўлган нарсага муҳаббат боғлаш, ошиқ ва маъшукқа хайрихоҳ

бўлганни севиш. Бу севгиларнинг камоли ҳам, истиқболи ҳам охир-оқибатда Оллоҳ ишқига асосланади. Чунки кул борликни севса, унга шу борликни инъом айлаган Оллоҳни ҳам севган бўлур. Бундан ташқари, гўзаллик севгиси инсонни Оллоҳга ва унинг расулига боғлайдиган бир воситадир. Зеро, гўзаллик Оллоҳнинг сифати эрур. Шу боис ҳазрати пайғамбар бир ҳадиси шарифларида “Оллоҳ гўзалдир, гўзалликни севур”, деганлар. Оллоҳ гўзал бўлгани ва гўзалликни беҳад юксак қадрлагани туфайли ҳам у Одамни гўзал суратда яратмиш. Демак, гўзалликни идрок айлаш ва гўзаллик муҳаббати ила яшаш инсон қисматидаги илоҳий эҳтиёждир. Бу эҳтиёж унинг зиммасига кўп масъулият юклайди. Негаки, мавжуд оламнинг меҳвари ҳам, мажмуи ҳам инсондир. Шайхи акбар Муҳиддин ибн Арабий бу хусусда шундай қимматли мулоҳазаларни баён этган: “Оллоҳнинг бу олам-ла боғлиқ илми ўзи ила дахлдор илмдан бошқа бир нима эмасдир. Чунки мавжудот ичида фақат У бордир. Шу сабабдан инсон оламда Унинг гўзаллигини кўрар ва у гўзалликни севар. Олам эса Оллоҳнинг гўзаллигидир, мутлақ гўзал бўлган ҳам Оллоҳдир... Агар Оллоҳни ким айни шу нуқтаи назардан севса, оламини Оллоҳ севгиси ила севган бўлур” (“Илоҳий ишқ”, Истанбул, 1992, 135-бет).

Шарқда бу ҳақиқатни билган ва теран англаган ижодкорлар кўп бўлган, албатта. Лекин Оллоҳ ва олам гўзаллигини уйғунликда мушоҳада этган, олам ва одамни Оллоҳ севгиси ила севган санъаткорлар бармоқ билан санарли. Фузулий худди шундай севгига соҳиб, ишқни гўзал бир тил ила айни шундай моҳиятда бадиий талқин этган шоирдир. У нима ахтарса, севги ва ишқдан ахтарган; нимага умид кўзини тикса, унга ишқ нигоҳи ила қараган; нимани топган бўлса, шу ишқ шарафидан топган. Ва барча фикрий изланишлари, руҳий шод-

лик ва изтиробларининг якуни ўларок ёзган:

*Сарманзили ҳар мурода
рахбардур ишқ,
Кайфияти ҳар камола
мазҳардур ишқ.
Ганжинаи коинота
гавҳардур ишқ,
Ҳар зоҳир ўлан нашъая
масҳардур ишқ.*

Ана шу кайфият, ана шу “гавҳар” ва ана шу нашъа Фузулийни жаҳон шеърятининг энг баланд минбарига юксалтирган эди, десак асло муболаға бўлмайди. “Баъзилар Оллоҳни Оллоҳ учун севурлар. Айримлар эса Оллоҳни ҳам ўзлари учун, ҳам Оллоҳ учун севурлар”, дейди Ибн Арабий. Фузулий ғазалиётидаги лирик қаҳрамон Оллоҳни Оллоҳ учун қанча севса, Оллоҳни ўзи учун, инсон ҳақиқатларининг теран мушоҳадаси учун ҳам ўшанча севади. Бу ҳар қанча ибрат олса арзирли маслак.

Хуллас, Фузулий тўла маънода ишқ шоиридир. Ишқ шоирлиги шундаки, у ҳатто дунёнинг яралиши билан боғлиқ энг мураккаб фалсафий жумбоқларни ҳам ишқ ва ошиқ воситаси ила ниҳоятда осонлик билан ҳал этиб беради. Сиз буни кўпинча ҳатто сезмайсиз ҳам. Мана, бир мисол:

*Мажнун ўда ёнди
шуълаи оҳи-ла пок,
Вомиқ суя ботди —
ашқдан ўлди ҳалок,
Фарҳод ҳавас-ла
ела верди умрин,
Хок ўлдилар алар,
манам эмди ул хок.*

Бу рубоийни ўқиб, беихтиёр унда номлари тилга олинган ошиқларнинг ҳолати ва қисматини ўйлаб қоламиз. Улардан бири ишқ ўтида ёнган. Иккинчиси кўзёши тўка-тўка сувга ботган. Учинчиси ҳавасдан умрини елга берган. Ҳолбуки, шеърда кўзланган ҳақиқат

ботинда яшириниб ётибди. Маълумки, қадимги тасаввурларга кўра, оламнинг моддий асоси тўрт унсурдан таркиб топган: тупроқ, сув, ҳаво ва ўт. Низомий Ганжавий буларни тўрт гавҳар деб атайтиди, чунки бутун хилқатнинг таркибини шулар ташкил қилади. Фузулий эса бу фалсафий тушунчани образга “ўраб” талқин этади. Шоирнинг

*«Лавҳи оламдан юдим
ашк ила Мажнун отини,
Эй Фузулий, бан дағи
оламда бир от айларам»,*

деган сўзлари эътиборга олинса, ўзини “ошиқларнинг тупроғи” деб билгани дарров равшанлашади. Фузулий — дард, ғам ва армон “тупроғи”да гул ўстирувчи шоир. Бу гуллар кўзёшлар билан сугорилган. Фузулий — ҳаёт ва ҳақиқат шоири. У тирикликни, доимий ҳаракатни, порлоқ орзуларни севади. Самад Вурғуннинг

*«Маънисиз гўзаллик хотирада қолмас,
Сенга сарбон бўлсин буюк орзулар»*

деган фикри, менинг назаримда, Фузулий санъати таъсирида юзага келгандир.

V

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”ида бир лавҳа бор: Отабек хуфтон намозидан сўнг турмуш ташвишларидан фориғ бўлиш кайфиятида мойчироқ ёнига ўтириб, Фузулий девонини кўлига олади. Нима сабабдандир унда “бирор фожага тушқувчининг ҳолати бор эди. Киши изтиробга тушган кезларида тилаб эмас, ихтиёрсиз баъзи бир ишларга уринадир”. Шунингдек, у ҳам жиддий бир равишда Фузулий мутолаасига берилди... “Фузулийни яхшилаб ўқиш керак!” дейди Отабек. “Шеърлардан бошини кўтармайдир, гўёки китобга михланган... Нигоҳи китобга қадалган Отабек қушлар каби латиф, товуш чиқармаслик қилиб гилам устида одимлаган малакнинг хонага кириб келганини ҳам сезмайди. — Фузулий яхши ки-

тоб, — деди Кумуш, — мен ҳам ёлғиз қолган кезларимда бу китобдан бошимни ололмас эдим...”

Мен бу лавҳа билан илк дафъа танишган чоғларимда Фузулий қандай шоир эканини ҳам, шеърларининг “таъм”ини ҳам билмас эдим. Шуни айтиш керакки, “Ўткан кунлар” романини ўқиганимда Отабек икки ўлмас асарга қизиқишимга сабаб бўлган. Булардан бири — Фузулий девони, иккинчиси — “Бобурнома”. Ҳозиргача шу китобларни кўлга олсам, беихтиёр Отабекни эслайман. Унинг “Фузулийни яхшилаб ўқиш керак” деган таъкиди замирида нималар яширинганини чуқурроқ тушунаётгандай бўламан. Баъзан “Бобурнома”ни Отабекка ўхшаб мутолаа қила олгучи ва англагучи йигитларимиз борми, деган сўроқ кўнгилдан кечади. Кумушни айтмайсизми? Унинг “Фузулий яхши китоб...” деган самимий эътирофи ўшандаёқ хотирамда ўрнашиб қолган.

Мен гоҳо “Отабек Фузулийнинг қайси шеърларидан шарҳи ҳолини топган? Фузулийнинг қайси байтлари Отабек жонига ўт ёққан? Ёки Кумушни Фузулийнинг қайси ғазаллари ўзига мафтун айлаган?” деган саволларга жавоб излагандай бўламан. Эҳтимол, Отабек Фузулийнинг шеърларидан кўра ҳам “Лайли ва Мажнун” достонини кўнглига яқин олгандир. Масалан,

*«Фузулий, ҳар замон бир таън
ила бағрим қилурсан қон,
Ажаб билмасмисанким, ишқдин
кечмак эмас осон.
Билурсен душмишам бир дарда
ким, йўқтур анга дармон,
Бу етмасмики, бир дард
орттирарсан дардима сен ҳам»,*

сатрларини ўқиб, Фузулий билан дардлашгандир.

Атоқли адабиётшунос, адиб ва моҳир таржимон Тўхтасин Жалолов “Фузулий девони”га сўзбошисида ёзади: “Менинг назаримда, Фузулийнинг ақл-идроқи, мушоҳада кучи, нафосат ҳисси, шоирлик ис-

در جواب گفت اگر تو نام بگویم و از رحمت بهرم

چون مراض تو ملامت بدوشن

مانند زنت کل نبود بگوشن

مرگانت می کند ز کذا چون

مانند پستان کی در جگت برشن

اینان گیت جگت گوید پیش پدیدند
تتریزی دمش کردیضا مجموع فضل او را پستم داشتند بصاحت و مباحث با این ملامت
سناشید شد و شورا و انتقادات میکردند و هر طایفه و هر دیندار می آورده و فردوسی در چشم چه بی نهایت تک چار بود

برگشتی با سب چه در حصار
بر آوردی را خیل گرت و آ
بر رخ چرخ رحمت از خال
چشمی بیک مقلب طاب

و چون شرای عزیزان او انعام بداد و هیچ فنون شعر معلوم کرده داد و اطاعت مجلس سلطان و طرق معرفت او با عجب آستان

سند و دیده اش شده آرد را با ماگ که از زده ای مجلس سلطان و ملاقات انفا و جلال و در شده نبوت بهرم و مملوک گردانید

теъдоди бениҳоя зўр бўлиб, ундаги бу фазилатларни тўғри талқин қилиш учун яна бир Фузулий керак". Ҳақ гап! Барча даҳо санъаткорларга ўхшаб, Фузулийни англаш, у яратган нафосат ва гўзаллик оламига кириш осон иш эмас. Бунинг учун ўткир идрок ва қобилият, алоҳида кунт ва меҳнат зарур. Бунга эса ҳар кимнинг ҳам руҳоний куввати, мушоҳада имкониёти етавермаган. Айни шу ҳолат Фузулийнинг ўзи томонидан ҳам кузатилган. Шоир шеърларидан бирида киноя ила:

*«Бу диёр ичра халқдан ҳаргиз
Мана бир шафқату иноят йўқ.
Ёки бу қавм маърифатсиздир,
Ёки ҳеч манда қобилият йўқ»,*

дея бежиз ёзмаган.

Юқорида қайд этилганидек, Фузулий том маъноси ила руҳият шоири. Унинг дарду аламлари аслида руҳнинг шавқ ва шодликларидир. Фузулий шеърларида руҳ билан кўнгил гўё Сирнинг “ҳаммоли”дир. Бу икки унсур — ишқ ва гўзалликнинг жавҳари. Улар барча олий хусусиятларни ўзида мужассамлантирган бир Сирдан сизга хабар етказади. Аммо маъно томонидан бу Сирнинг сирларини очмайди. Сир бор жойда сеҳр ва сеҳркорлик ҳам бўлади. Шунинг учун Фузулийнинг санъаткорлигини баҳолашда оддий шеърхон эмас, олим ва тадқиқотчилар ҳам “сеҳркор” сўзини қайта-қайта тилга олишга мажбур бўлган. Ҳолбуки, С. Ализода тўғри эътироз билдирганидек, Фузулий сеҳркор эмас. У шеърларини қалб қони, юксак закони, кўз нури, туғма истеъдоди билан яратган. Буни муносиб тарзда баҳолай олмай, чорасизликдан “сеҳр” сўзига ёпишиб, шоирнинг ўзини эса “ажойиб услуб соҳиби” деб таърифлаган замондошларидан у норози бўлган, табиий.

Шу сабабдан у масаланинг моҳиятига аниқлик киритади:

*Қадрсиздир бизим вилоятда
Руҳа шодлик веран гўзал ашъор.
Инжадур шеъримиз, не фойдаси?
Ҳарза сўйлар уна бу аҳли диёр.*

Хуллас, Фузулий шеърлари “руҳа шодлик веран гўзал ашъор”дир. Шу боис ўзбек халқи Фузулийни ўз шоири сифатида эъзозлаб келади. Кўпдан-кўп шоирларимиз унинг ижодидан сабоқ олиб, ғазалларига назира ва мухаммаслар битган. Туркий тилнинг равнақи ва шу тилда сўзлашувчи халқларнинг маънавий-руҳий бирлигини таъминлашда Фузулийнинг хизмати беқиёсдир. “Келинг, эй аҳли ҳақиқат, кетайлик дунёдан” деган мазмундаги мисра билан бошланадиган форсий шеърда шеърхонни ҳақиқат оламига чорлайди.

Бизнинг бу дунёда кўрганларимиз, ҳаётда билганларимиз ҳақиқат эмас, унинг сояси — кичик ва қусурли парчалари, халос. Ҳақиқат шунчалик муҳташам, шунчалик салобатлики, дунё уни бутун борлиғи билан на сиғдира, на акс эттира олади. Шунинг учун ҳам у қусурли. Шунинг учун аҳли дунё алдоқчи ва ҳаддан ташқари турланиб-тусланишга мойил — унда ноқислик кўп. Ҳақиқат олами эса ўзга бир дунё. Унда камчиликка ўрин бўлмагани учун ёвузлик ҳам йўқ. Инсон ана шу оламга етиша олса, барча азоб ва изтироблардан халос бўлади, абадий саодатга эришади. Фузулий худди шу олам ҳақида сўзлаётир, худди шу поёнсиз оламга чорлаётир. Бу фикрни ўлимга ёки дунёдан воз кечишга чорлаш дея тушуниш тўғри эмас. Инсон бу дунёда яшаб ҳам олий ҳақиқат нуридан баҳраманд бўла олади.

Фузулий шеърини — дунёнинг муваққат ва фоний “ҳақиқат”ларидан холи соф санъат. Бу софликка шоир энг маънили ва хаёлий фикрларни, нозик ҳис ва латиф туйғуларни пайванд қилиш, ҳаёт ва инсон ҳақидаги теран фалсафий хулосаларни самимий эҳтирос ила тасвирлаш орқали эришган. У “Анисул қалб” қасидасида “Сен эй, сўз дилбарина зевар веран инсон, либоси маърифатдин қилмағил маҳрум у жонони”, дейди. “Сўз дилбарига маърифат либоси” ила зийнат берган Фузулий шеърини боқийдир.

Наим КАРИМОВ

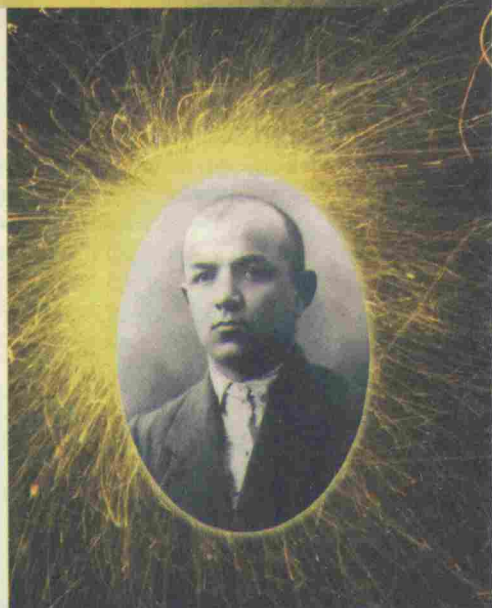
ХАЁТНИНГ МАЪНОСИ

Одамзоднинг тақдири турли омиллар асосида шаклланади. Шу омиллар орасида энг муҳими, шубҳасиз, даврдир.

Атоқли ўзбек ёзувчиси Асқад Мухтор романларидан бирини бежиз “Давр менинг тақдиримда” деб атамаган. Давр ҳар бир кишининг тақдирида — у истайдими ё йўқми, тан оладими ё йўқми — чуқур ва ўчмас изини қолдиради.

Кишилар даврга нисбатан уч тоифага бўлинади. Биринчи гуруҳ вакиллари давр билан ҳамқадам юради; ҳар ҳолда, улар ўзини шундай деб ҳисоблайди. Бундай кишилар сафи оз эмас. Иккинчи гуруҳ намояндалари даврдан бир неча қадам орқада ҳаракат қилади; уларнинг бир қисми ҳатто аввалги даврлар билан нафас олади ва ўша даврларнинг мезонлари билан яшайди. Уларнинг сафи ҳам гавжум. Яна бир гуруҳ кишилар борки, улар даврдан бир қадам бўлса-да, олдинда боради. Улар озчиликни ташкил этади. Шунинг учун ҳам давр уларни осон-гаров ютиб юборади. Даврдек худбин ва ўз ҳаракатида қатъий бошқа ҳодиса йўқ. У ўздан илдамроқ кишилар билан муроса қилолмайди. Аммо у бундай кишиларни биринчи ва иккинчи гуруҳ вакилларининг қўли билан бўғади.

Ҳолбуки, тараққиёт ва янги тарихий

даврнинг келиши худди шу кишилар фаолияти билан боғлиқ. Тарих уларни янги келаётган даврнинг элчилари сифатида яратади ва шу янги давр яқинлаша бошлаши билан улар, поллопонларини дунёга келтириб, ҳаётдан кўз юмадиган жониворлар сингари, ҳалок бўладилар.

XX асрда ўзбек халқи инсоният тарихига ана шундай кишилардан бир қанчасини берди. Шулардан бири, менимча, Саидносир Миржалил ўғлидир.

1

Мен Сиз тўғрингизда кўп эшитганман. Дастлаб Сизнинг номингиз катта кўрқув билан тилга олинган. Лекин, барибир, номингизни тилга олганда оз бўлса ҳам Сиз билан фахрланиш туйғуси кишиларда жилва қилиб турган. Кейинчалик, замонлар ўзгариши билан, Сиз тўғрингизда очикдан-очик фахрланиб гапира бошладилар. Нафақат фарзандларингиз, балки ватандошларингиз ҳам. Мен қизингиз Зарифахонимнинг хотираларини илк бор ўқиганимда ва бу хотиралар китобига кирмай қолган ҳаётингиз

лавҳаларини унинг оғзидан эшитганимда Сизнинг Мунаввар қори, Убайдулла Хўжаев, Чўлпон сингари зотлар билан бир даражадаги киши бўлганингизга амин бўла бошладим. Кейин ҳужжатлар билан танишганимда бу ишонч янада мустаҳкамланиб борди. Сиз яшаган давр манзаралари билан яқиндан танишув Сизга бўлган ҳурмат-эътиборимни тагин ҳам оширди. Аммо Сиз тўғрингизда ёзишга жазм қилганимда ҳар сафар Сиз ҳақингиздаги билимим етарли эмаслигини сездим. Бугун ҳам шундай ҳолатдаман. Шунинг учун ҳам ўзингиз менга мадад беринг.

Сиз кимсиз, Саидносир афанди?

2

“Дадам Саидносир Абдулхай ўғли Миржалилов ўрта бўйли, қорачадан келган, кўзлари йирик киши эди. У 1884 йилда туғилган. Мен уни тахминан 1913-14 йиллардан эсласам керак. Шунда мен тўрт ёшларда эдим. Дадам жуда ақлли, юраги тоза, одамларга меҳрибон бўлган. У эски мактабда пишиқ маълумот олган, ўқиш-ёзишни яхши билган, зеҳни ўткир, саводи мукамал эди. Унинг гап-гаштак, мусаллас, бўза ё чоғир ичиш, қарта ё қимор ўйнашга ўхшаш хунук одатларга майли бўлмаган.

Менинг кўнглимда отам, онам ва бувимга нисбатан чуқур меҳр бор. Лекин бу ҳол менинг улар ҳақида иложсиз-муболағасиз, холисона фикр юритишимга зинҳор ҳалал бермайди.

Дадам акаларидан бўлаканиб, аравадини мустақил торта бошлагач, бир кичкина газлама дўкони очган. Шунинг учун ҳам у деҳқончиликда мутлақо иштирок этмаган. Бу ишни фақат бувим идора қилган. Ҳатто маҳалла катталари — беш-олти киши йиғилиб, бувимнинг олдида келар ва “Қачон бугдой сепиш мумкин?”, “Қовунга сув берайликми ёки вақт борми?” деб сўрар эдилар... Шундай соҳиби тadbир эди бувим”.

Зарифа Саидносирова отасини эслаб

яна бундай сўзларни ёзган: “Дадам ҳайит куни сахарлаб оёғига штиблет, устига инглиз бостонидан тикилган чиройли пальто, бошига чамандагул дўппи, белига гунафша шойи белбоғ боғлаб, кичкина гиламчани қўлтиғига қистириб, ҳайит намозга чиқиб кетади. У бошқа вақт ёзда ҳамиша сомон шляпа, қишда фетр шляпада юради. Бўйнида эса ҳамиша крахмалланган ёқа бўлади.

(Кўпинча одамлар уни “Носир кофир” деб атардилар. Бувим хафа бўларди — “Мўйловинг ўрусларникидай, еган овқатинг ҳаром бўлади”, дер эди у куйиниб. Дадам индамас, жуда энсаси қотса, читиниб қўяр эди. Айниқса, аммаларим диндор бўлганлари учун оиймга кечаси ухлаб ётганда дадамнинг мўйловини қайчилаб ташлашни ўргатардилар...”).

Зарифа опанинг шу сўзлариданок Саидносир Миржалил ўғлининг ўз замонидан анча-мунча илғорлаб кетган, ташқи кўриниши, кийим-боши билан ҳам, фикрлашию тadbиркорлиги билан ҳам асримизнинг 10-йилларидаги ватандошларимиздан кўра бугунги илдам кишиларга яқин бўлганини кўрамиз.

Зарифа опа — кўпчиликка маълум — буюк адибимиз Ойбекнинг рафиқаси бўлади. Ойбекнинг ота-бобоси Эски шаҳарда яшаган. Ҳозирги “Ҳамза” театрининг орқа томонида Гавкуш маҳалласи жойлашган бўлиб, бу маҳалла аҳли асосан бўзчилик билан шуғулланган. XX асрнинг бошларида рус мануфактураси Тошкент бозорларидан бўзчиларни сиқиб чиқарганидан кейин гавкушликлар рўзғор тибратининг бошқа чора-tadbирларини ахтара бошлаганлар. Шу маҳаллада яшаган Ойбекнинг падари Тошмуҳаммад ака ҳам ота касбини тарк этиб, Тошкент атрофидаги қишлоқларда боққолчилик билан шуғулланган.

Саидносир Миржалил ўғли эса Тошкентдек ўрта Осиёнинг маданий марказидан олисда, бепоён чўл-адирлар ўртасида жойлашган Туркистон деган

кичик бир шаҳарда туғилгани ва истиқомат қилганига қарамай, янги асрда Фарбдан, Русия томондан бошқача ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаёт шабадалари келаётганини сезди. Ана шу сезги уни деҳқончилик билан эмас, балки шу асрга мос юмуш билан шуғулланишга ундади. Бир оз қадди-қоматини тиклаб олгач, 1914 йили Туркистонда пахта заводини қуришга киришди.

Заводнинг машина бўлими катта уйдан иборат, ярми чуқурга жойлашган бўлиб, унда жуда катта ғилдирак айланиб турарди. Уйнинг бошқа бир четида динамо ўрнатилган эди. Электр энергияси ҳам заводни ҳаракатга келтирар, ҳам Саидносир Миржалил ўғли хонадонини ёритиб турар ва бу хонадон, табиийки, Туркистондаги электр нурларидан чароғон бўлган яккаю ягона маскан эди.

“Машина бўлимидан сўнг, — дея эслайди Зарифа опа, — икки қаватли узун хоналар бўлиб, улардан бирида ёнма-ён ўрнатилган икки пресс, баланд бўлганлиги учун, ҳар икки қаватни эғллаб турар эди. Чигитдан тозаланган пахта прессларга юқоридан солинар, босилган, тайёр киплар пастдан олинар, дарҳол каноп матоларга ўралиб, сим ила боғланар ва ташқарига чиқарилар эди. Брезент кийим кийган ишчилар бир томондан қанор-қанор пахтани завод ичига ташир ва ичкаридан тайёр кипларни думалатиб чиқарар эдилар. Завод кеча-кундуз ишларди...”

Завод ҳовлиси кенг, дарвоза катта, лекин шу ҳам торлик қилган бўлса керак, киплар ташқари ҳовлига ҳам тоғтоғ қилиб тахланарди...”

Бу — Туркистондаги иккинчи завод эди. Маҳаллий яҳудий миллатига мансуб киши томонидан қурилган завод кичик ва иккинчи даражали аҳамиятга молик маҳсулот чиқарган бўлса керакки, унда электр энергияси бўлмаган. Туркистонликлар кечаси Саидносир Миржалил ўғлининг заводига келиб, завод биносини нурафшон этиб турган

электр чироқларини ҳайрат кўзлари билан томоша қилганлар.

Саидносир Миржалил ўғли ҳижрий 1303 йилнинг муҳаррам ойида, яъни 1884 йили туғилган. Демак, завод қурган вақтда ўттиз ёшда бўлади. У шу ёшга қадар ҳам бошқа қандайдир жиддий ишлар билан машғул бўлган ва шундан кейингина, тегишли сармоя жамлагач, завод қурган. Агар унинг иккинчи гильдияга мансуб тижоратчи бўлганини эсласак, “заводчи бой”нинг 1914 йилга қадар тижорат ишлари билан шуғуллангани ва сармоя тўплагани равшанлашади.

Иккинчи гильдияга мансуб тижоратчилар, аёнки, у қадар бадавлат кишилар бўлмаган. Шунинг учун ҳам Саидносир Миржалил ўғли Мирзараҳим деган бир қариндоши билан ҳамкорликда иш юритиб, тез орада Туркистон ўлкасининг шавкатли бойларидан бирига айланган.

XX асрнинг биринчи чорагида яшаган жадид ёзувчилар эл-юртнинг келажаги тўғрисида жон куйдирмаган, ёш авлоднинг маърифатли ва маданиятли кишилар бўлиб ўсишига сариқ чақалик ҳисса қўшмаган бойлардан ҳақли равишда ранжиб, уларда миллатпарварлик ва маърифатпарварлик хислатларини уйғотишга уринганлар. Саидносир Миржалил ўғли шу маънода бошқа барча бойлар учун ибрат намунаси бўлди. У киндик қони тўкилган заминда дастлабки жадид мактабини очиб, бу мактаб учун Оренбург, Қозон ва бошқа шаҳарлардан юқори малакали муаллимларни чақиртириб олди.

“Саидносир, — деб ёзади Шаҳобиддин Яссавий “Туркистон тарихи” деган китобида, — ўз миллатининг саводсизлиги ва сиёсат фикрларидан узоқ қолгонларидан ранж чекар эди. Шу сабабдан Туркистон халқини бирликка уйғотмоқ учун тезлик бирлан ёш жувон болаларни усули жадид шаклинда тарбия қилувга мажбур бўлуб, Ўринбург, Қозон, ҳатто Туркиядан муаллимлар келтуруб,

ёш болалар таълимига бошлади. У замонда янги усул таълимига қарши ҳаракатда бўлган рус давлати ва уларга сотилган малайлар шадидан қаршилик кўрсатиб, ҳатто нафрат билан “жадидлар” деб, ёмон кўзлар билан боқмоқда эдилар. Саидносир эса “фабрика” исми-ла мактаб биноларини бошлаб, озодлик мафкураларини ҳам олға сура бошлади. Билохир фабрика таъсис қилмоққа живоз олмоқ учун Питербург ва Масковга боруб, пахта зовуд курмоқ рухсатини олуб, яна ҳам жиддий суратда “фабрика” унвони-ла, бир тарафдан, таъмир бино қилмоқда ва бошқа тарафдан, ёш жувон болаларга ўқув-ёзув билдирмоқда эрди. Чунки Туркистон муборизларининг ўқув-ёзув биладурган кўпгина ёшларга ниҳоятда заруратлари бор эди”.

Зарифа Саидносированинг “Ойбегим менинг” китобида мазкур мактабга доир бундай хотира бор: “Дадам ташқарининг энг туб қаърига, ичкари ҳовлининг орқасига ёпиштириб мактаб қурдирган. Мактабга, билмадим, Оренбургданми ё Қозонданми, Шокиржон Иброҳимов деган татар муаллимни оиласи билан олиб келган. У машҳур татар адиби Олимжон Иброҳимовнинг биродари эди.

Мактаб биргина, аммо ниҳоятда катта хонадан иборат бўлган. Узун-узун парталар қўйилган. Бу хонадан муаллимнинг ўйига кирилади; ундан бизнинг ички ҳовлига эшик ҳам бор. Бу ҳар эҳтимол учун очилган эшик. Агар чор ҳукумати тафтиш қилмоқ учун тўсатдан бирор одам юбориб қолса, ташқаридаги кишилардан бири бу ҳақда дарҳол хабар қилади: муаллим хотини Обистой билан ўзларини ички ҳовлига урадилар”.

Зарифа опанинг ёзишича, Саидносирбой мактаб очишдан илгари оғаларидан ажралиб чиқиб, ичкари ҳовлида яшаган ҳамда Масков, Тошкент ва Қўқонга тижорат ишлари билан кўп бор катнаган. Чамаси, ана шундай кезлар-

да унда туркистонлик болалар учун жадид мактаби очиш ғояси пайдо бўлган.

Шу ўринда Саидносир Миржалил ўғлининг пуштикамаридан дунёга келган фарзандлар тўғрисида ҳам мухтасар бир маълумот бериш ўринли.

У жами етти фарзанд — етти қиз кўрган бўлиб, парвардигор шулардан фақат тўрттаси — Зулфия (1905 йилда туғилган), Зарифа (1908), Шарифа (1911) ва Муборакка (1924) узоқ умр берган. Ота фақат ўз қизларига эмас, айни пайтда Туркистондаги бошқа ёшларга ҳам замонавий билим бериш мақсадида жадид мактабини очган. Бундай улуғ мақсадга, шубҳасиз, ҳеч ким ўз ўзидан етиб келмайди. Тахмин қилиш мумкинки, Саидносир Миржалил ўғли Оренбург, Қозон, Уфа, Боқчасарой ва Туркияда нашр этилган тараққийпарвар газета ва журналлардан яхши хабардор бўлган, уларнинг доимий муштарийларидан бири бўлиш билангина кифояланиб қолмай, бу нашрларда мақолалари чиқиб турган турк ва татар зиёлилари билан муайян алоқа ўрнатган. Унинг тахминан ўша йиллари жияни Исони Оренбургга ўқишга юборгани, Олимжон Иброҳимов, Фотиҳ Каримий ва Зариф Баширий сингари татар ёзувчилари билан ижодий ҳамкорлиги шундан дарак беради.

Хуллас, Биринчи жаҳон уруши йилларига келиб, Саидносир Миржалил ўғли она шахрида муайян режаларни амалга оширгач, ўз фаолияти учун Туркистоннинг торлик қила бошлаганини сизди. Шундан кейин у оиласини тadbиркор ва доно онаси ихтиёрига қолдириб, Тошкентга кўчиб келди.

3

Саидносир Миржалил ўғли Тошкентда Шайхантохур даҳасига қарашли Тарновбоши маҳалласидаги 19-уйда — Асадулла Хўжахоновнинг хонадонида яшади.

Асадулла Хўжахонов 1901 йилда туғилган, демак, туркистонлик биродари-

дан ўн олти ёш кичик бўлиб, рус-тузем мактабида таҳсил кўрган, Саидносир Миржалил ўғлига руҳан яқин, маърифатли йигит эди. У ўша пайтларда бўйдоқ бўлгани учун кўп вақтини Саидносирбой билан бирга ўтказди ва секин-аста унинг таъсирига туша бошлади. Асадулла Хўжахоновнинг кейинчалик “Иттиҳоди тараққий” махфий ташкилоти билан яқинлашиши ҳам Саидносир Миржалил ўғлининг саъй-ҳаракатлари билан содир бўлади.

Саидносирбой Тошкентга кўчиб келгач, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев сингари ўзбек халқининг закий фарзандлари билан яқинлашди. Айниқса, 1917 йил Февраль инқилобидан кейин ватанини озод этиш ғояси билан яшади. Ўша йилнинг март-апрель ойларида тузилган “Шўрои ислом” ташкилотининг фаол аъзоларидан бири бўлди. Кўқонга қилган хизмат сафарлари вақтида Ҳамза билан танишиб, унинг “Пушти гул” шеърлар тўплами ва “Заҳарли ҳаёт” пьесаларининг нашр этилишига ҳомийлик қилди. Ўша йилнинг ёзида Ҳамза билан “Уламо” жамияти ўртасида низо чиқиб, шоир ҳаёти қатта хавф остида қолганида, уни Туркистонга қочириб, ўз уйдан бошпана берди ва ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб турди. Октябрь тўнтаришидан кейин Туркистон Мухторият ҳукуматининг эълон қилинишида фаол иштирок этди ҳамда шу ҳукуматнинг моддий ташвишларини ўз зиммасига олди.

Ўрта Осиё Бирлашган Давлат Сиёсий Бошқармасининг 1926 йил 24 апрель санали “Айбнома”сида бу ҳақда куйдаги сўзларни ўқиймиз: “Октябрь инқилобидан кейин у Туркистонни мустақил деб эълон қилган Кўқондаги муслмон ташкилотининг қурултойида қатнашди ва буржуазиянинг фаол муборизларидан бири сифатида Туркистондаги ҳокимиятни қурол билан олмоқчи бўлган Кўқон мухторияти деб аталган ҳукумат таркибига ва Марказий кенгашига аъзо қилиб сайланди. Буржуа-

зия фаоллик кўрсатган ана шу даврда у Фарғона (водийси)нинг турли шаҳарларида Мухториятнинг бўлимларини ташкил этиб, Совет давлатига қарши курашини давом эттириш учун қуролли кучларга раҳбарлик қилди ҳамда “Кўқон мухторияти”нинг молиявий бошқармасини бошқарди...”

Мухторият мағлубиятга учрагач, Совет давлати ўз ватанининг озодлиги учун курашган кишиларни тазйиқ ва таҳдид остига олди. Шундан кейин Саидносирбой дастлаб Тошкентда, сўнг Туркистон шаҳрида яшириниб яшади. Ниҳоят, Красноводск—Москва йўли орқали аввал Марказий Русияга, кейин Туркияга борди. У Самарага қилган махфий сафари вақтида Туркистон мухториятининг Обиджон Махмудов, Убайдулла Хўжаев сингари ташкилотчилари билан бирга бўлган, деган тахмин юради.

Саидносир Миржалил ўғлининг Мухторият тугатилгандан кейин Истанбулда бўлишига доир бир хотира сақланган. Ўша йилларда Туркияда яшаган Эсон афанди 1928 йили бўлиб ўтган тергов пайтида бундай маълумотни берган: “Мен Истанбулда Мустафо Чўқаев ва Саидносир Миржалилов билан кўришганман. Улар университетга келиб, маъмуриятдан туркистонлик талабаларнинг бор-йўқлигини суриштирган. Сўнг мен ҳақимда хабар топиб, университет маъмуриятига қақиртириб суҳбатлашган. Суҳбат хусусий мавзуда бўлди. Улар менинг шахсий ҳаётим билангина қизиқдилар... Мен (ўз навбатида) Чўқаевдан большевиклар ҳақида сўрадим. У бунга жавобан Трапезунд губернаторидан большевиклар ҳақида олган маълумотларини беришга ваъда қилди. Аммо мен бу маълумотлар билан таниша олмадим. Менинг у билан ўзаро муносабатим бузилди. Чўқаев, унинг рафиқаси ва Саидносир бир меҳмонхонада туришган эди”.

Юқорида зикр қилинган айбномада Саидносир Миржалил ўғлининг кейин-

ги тақдири тўғрисида бундай маълумот бор: “Ўша 1918 йили, Истанбулда бир неча ой мобайнида яшаганидан сўнг яширин равишда Кавказ орқали Туркистонга қайтди. У Истанбулда бўлганида номи юқорида тилга олинган Садриддинхон ва бошқалардан иборат Туркистон делегацияси ҳамда у ерда ўқиган туркистонликлар (Эсон афанди ва бошқалар) билан мулоқотда бўлди. Боқуда эса мусовотчилар билан топилди. 1918 йилнинг охирида яна яширин равишда Кавказ орқали Истанбулга қайтди. У Истанбулга боришдан аввал икки йилдан зиёд вақт Тифлисте Мустафо Чўқаев ва Алаш-Ўрда ҳукумати ағдарилгандан кейин бу ерга келган Кайжассоров билан ҳамнафас бўлди. Грузияда меньшевиклар ҳокимиятининг тор-мор бўлиши арафасида Саидносир Мустафо Чўқаев билан бирга Истанбулга бориб, кавказлик таниқли муҳожирлар билан бирга бир меҳмонхонада истиқомат қилди ҳамда 1921 йилнинг охирида, уч-тўрт ойдан кейин, Туркистонга яширин равишда қайтди.

Саидносир Миржалил ўғли Тошкентга қайтиб келгандан сўнг Қўқон мухторият ҳукуматининг собиқ раҳбарлари — Обиджон Маҳмудов ва бошқалар билан бирга Туркистонда эркин яшаш ҳуқуқини олди ҳамда Қўқон мухториятининг таниқли қатнашчилари иштирокида “Туркистон” савдо-саноат ширкатини ташкил этди”.

Гарчанд ушбу айбноманинг ҳар бир сатри муайян тарихий фактларга асосланган бўлиб кўринса-да, унда маълум бир чалкашликлар, фактларнинг аралашиб ва чаплашиб кетиш ҳолларини йўқ деб бўлмайти. Чунончи, Заки Валидий хотираларидан бизга шу нарса маълумки, Туркистон мухторияти большевиклар томонидан тор-мор этилгач, унинг омон қолган аъзолари 1918 йилнинг 29 августида Русия мусулмонларининг Самара йиғилишида иштирок этганлар. Йиғилишда “Шарқий Русия мухтор мусулмон ўлкалари бирлиги”ни тузиш ре-

жаси ишлаб чиқилган. Ана шу йиғилишда қатнашганлар орасида Саидносир Миржалил ўғли ҳам бўлган. Чамаси, маърифатпарвар бойнинг айбномада тилга олинган Москвага сафари худди шу вақтга тўғри келади. Демак, у, айбномада айтилганидек, Москвага эмас, балки Самарага борган.

Русия мусулмонларининг худди шу йиғилишидан кейин мухториятчиларнинг тирик қолган қисми қатъий ҳаракат йўлини танлайди. Шерали Лапин Германия императори Вильхельм Биринчига хат билан мурожаат этади. Мустафо Чўқаев Туркистон, Қозоғистон ва Бошқирдистоннинг тугатилган мухториятлари номидан Европага жўнайди. Манбаларда айтилишича, Саидносир Миржалил ўғли Садриддинхон ва Нуриддинбеклар билан бирга Туркияга йўл олади.

Аммо шу ўринда нозик бир нуқта бор.

Гап шундаки, Маҳмудхўжа Беҳбудий 1919 йилнинг 25 мартада мутлақо махфий бир тарзда хорижга сафарга отланди. Айрим тарихчилар унинг 28 июнда Версалда имзоланиши режалаштирилган Тинчлик шартномаси маросимида бормоқчи бўлганини қайд этадилар. Лекин Беҳбудий билан бирга Наим афанди исмли бир туркнинг ҳам бўлганини эсласак, унинг сафар чизиғи Боку орқали Туркияга қаратилгани маълум бўлади. Худди шу вақтда Саидносир Миржалил ўғли Бокуга бориб, бошқа йўл билан у ерга келадиган Беҳбудийни кутган. Тахминимизга кўра, улар Бокуда учрашиб, Туркияга бориши ва Антанта давлатлари раҳбарлари билан Туркистон халқларининг кейинги тақдир ҳақида музокара юритиши лозим эди. Тарих ҳужжатлари Америка Қўшма Штатлари президенти Вильсоннинг қуррашаётган туркий халқлар раҳбарларини Мармар денгизидаги Шаҳзода оролларида таклиф этганидан далолат беради. Бинобарин, Беҳбудий ҳам, Саидносир Миржалил ўғли ҳам ўз олдиларига ўша ерга бориб, Антанта давлат-

лари раҳбарлари билан учрашишни мақсад қилиб қўйган. Лекин Беҳбудийнинг қўлга олингани ҳақидаги хабарни Наим афанди орқали эшитган Саидносир Миржалил ўгли Тошкентга қайтмай, ўз ҳаёти ҳам хавф остида бўлгани учун Туркияга жўнайди.

Ҳамза архивида сақланган хатларнинг бири Саидносирбойнинг қизи Зулфия томонидан 1920 йилнинг 15 январидан, Беҳбудий сафарга чиққан кундан ўн ой ўтгач ёзилган. Отасининг бедарак кетганидан хавотирланган фарзанд оиласи номидан Ҳамзага хат ёзиб, жумладан, бундай деган: “Сиз акамнинг (отамнинг демоқчи — Н. К.) Бокудан Парижга кетмакчи бўлуб тургонин эшитгансиз. Мазкур хабарни Сизга сўйлаган киши акамни Бокуда кўрганми? Қай вақтда, қайси ойда кўрган? Сиз ҳам ул кишини ўзингиз кўруб сўйлашдингизми? Агар мумкин бўлса, ул кишидан яхшилаб сўратуб, бизга шул тўғрида очуқ хат қилуб бир хат ёзсангиз. Бизлар эса қадрли акамнинг соғ-саломатлигидан ҳеч бир хат-хабар олмағонимизга 10 ойларча бўлди”.

Айбномага қилинган бу иловаларга асосланиб, Саидносир Миржалил ўгли Туркистон мухториятининг ташкил этилишида бевосита иштирок этибгина қолмай, Мухторият тугатилганидан кейин ҳам ўзбек юртининг мустамлака кишанларидан халос бўлиши йўлида фаол ҳаракат қилган, деб дадил айта оламиз.

4

1915-16 йиллар бўлса керак, таниқли татар ёзувчиси Зариф Баширий Оренбургдаги “Каримов, Хусанов ва К^о” нашриётида бош муҳаррир вазифасида хизмат қилмоқда эди. Нашриёт директори Тимерша (Темиршоҳ) Соловьев уст-бошидан шарқ кишиси экани кўриниб турган бир меҳмонни бошлаб кирди-да, Зариф Башарийга таништирди:

— Туркистонлик сартлардан савдо-

гар Саидносир афанди Миржалилов. — Шундан сўнг у меҳмоннинг қўлидаги тугунни олиб, унга узатди: — Бу афанди мана шу китобни бизнинг нашриёти-мизда бостириб чиқармоқчи. Бир кўриб, чоп этсанг.

Меҳмон Зариф Баширийнинг бошқа иш билан машғул эканини кўриб, сўзини қисқа қилди:

— Мумкин бўлса, ишдан бўшаганингиздан кейин биз тушган меҳмонхонага келсангиз. Бемалол гаплашиб олардик.

— Яхши! — деди Баширий ва меҳмоннинг адресини олиб қолди. Меҳмон чиқиб кетгандан кейин китобни очиб ва-раклади. У Олимжон Иброҳимовнинг “Қадим ислом маданияти” деган асари эди.

Тўғриси айтганда, ўша пайтларда татарларда Ўрта Осиё халқларига паст назар билан қараш ҳоллари кучли эди. Татарлар ҳатто ўзбекларда матбуот, адабиёт деган нарса йўқ бўлибгина қолмай, улар бу ҳақда бирор тасаввурга ҳам эга эмас, бедана уриштиришу наша чекишдан бошқа нарсани билмайди, деб ўйлашар эди. Бундай қараш Зариф Баширийга ҳам бегона эмас эди. Лекин Саидносир Миржалил ўғлини кўриши билан ундаги бундай қарашлар парчалангандек бўлди. Унинг кўзи олдида замонавий кийинган, яхши тарбия кўрган, Олимжон Иброҳимовдек атоқли татар адибини билибгина қолмай, унинг асарини ўз ҳисобидан нашр этишни истаган ўта маданиятли киши турарди.

У шундай фикрлар оғушида оқшом пайти меҳмонхонага борди. Меҳмонхонада Баширийни Саидносирбой билан бирга худди унинг ўзига ўхшаш маданиятли, вазмин бир киши кутиб олди. Зариф Баширий меҳмонларнинг Туркистон шаҳридан эканини билди-ю, аммо эс-хуши боягидай фикрлар, тасаввурлар кураши билан банд бўлгани учунми, Саидносирнинг ҳамроҳи ҳақида айтган сўзларини эшитмади.

Орадан бир оз вақт ўтиб, Зариф Баширий ўзига келгач, Саидносирбой деди:

— Биз, Туркистон халқида ҳозир келажакни ўйлаш, янгиликка интилиш туйғуси уйғонмоқда. Усули жадида мактабларини очдик, бу мактабларга татар муаллимларини олиб боряпмиз. Қозон, Оренбург, Уфа сингари шаҳарлардаги мадрасаларга ўқувчилар юборяпмиз. Татар матбуоти, татар адабиётини ўқияпмиз. — Шундан сўнг бир оз сукуланди, кейин кулимсираб давом этди: — Тарих деганлари шундай нарса экан! Бир вақтлар татарлар Бухорога келиб билим олган эди. Энди биз сизлардан билим олишга, сизлар орқали Оврупо маданиятига яқинлашишга ҳаракат қияпмиз!

Шу сўзлардан кейин Саидносир Миржалил ўғли Олимжон Иброҳимов билан қандай танишганини нақл қилиб берди. Маълум бўлишича, у Туркистон шаҳрида 35-40 болага мўлжалланган усули жадида мактабини очган ва бу мактабга Олимжон Иброҳимовнинг туғилган акиси Шокиржон Иброҳимовни муаллим сифатида олиб борган. Шокиржон Иброҳимов мактабни яхши йўлга қўйиб, Туркистон шаҳри аҳолисининг меҳр-муҳаббатини қозонган. Илғор ёшлар бўш вақтларида унинг ҳузурига келиб суҳбат қурган, матбуот ва адабиёт янгиликлари билан танишиб, жаҳон халқлари ҳаёти ҳақида озми-кўпми маълумотга эга бўлган. Ана шундай йигинлар бирида Шокиржон укаси Олимжон Иброҳимовнинг асарларини ўқиб бериб, ўзининг унга биродар эканини айтган. Атоқли татар адибининг ижодида қизиққан ёшларда уни Туркистонга таклиф этиш истаги туғилган.

— Олимжон бизга бир эмас, бир неча маротаба меҳмон бўлиб борди, — деди Саидносир Миржалил ўғли ҳикоясини давом эттириб. — Лекин у киши дастлаб биз ўйлагандек бўлиб чиқмади...

Зариф Башарий меҳмонга ғалати қараш қилди.

— Йўк, — дея давом эттирди меҳмон ҳикоясини, — туркистонликлар Олимжонни меҳмон қилишга, сийлашга, ун-

дан кўп нарсани эшитишга ҳаракат қилишди. Олимжоннинг ёмон шароитда яшаганидан хабар толган кишилар у ҳақда қайғура бошлашди, уни едириб-ичирмоқчи бўлишди. Бироқ Олимжон уларнинг саволларига калта-култа жавоб бериб, улардан кўпроқ нарсани билишга, меҳмондорчиликдан қочишга, Туркистон шаҳрида ёлланиб ишлаётган қозоқлар ҳаёти билан кўпроқ танишишга интилди. Уни кўпроқ Ўрта Осиё халқларининг урф-одатлари, турмуш тарзлари қизиқтирди. У вақтда Туркистон шаҳрида ўзбеклар кўпчиликини ташкил этар, шаҳар чеккасида ўзбек овуллари оз бўлиб, у ерларда кўчманчи қозоқлар яшар эди. Олимжон ана шу қозоқлар ҳаёти билан яқиндан танишиб, асов айғирлар билан қизиқди.

Саидносирбой Зариф Баширийга яна бир воқеани сўзлаб берди:

— Қозоқлар орасида бир бой бўлган. У жуда ҳам бадавлат бўлганидан ҳамма соҳада биринчи бўлишни истаган ва ҳаммани ўзининг раъйига қаратган. Бир куни у Олимжонни ўтовга таклиф этиб, иззат-ҳурмат кўрсатди-да, сўнг деди:

— Бойлик деганинг, ана, кўз олдинда. Қўй-қўзининг ҳисоби йўк. Ҳар куни биттадан сўйиб егин. Қайси биянинг қимизини ичмоқчи бўлсанг, айт, соғиб беришади.— Бой Олимжонни алдамоқчи бўлиб, унга яна ҳам қизиқ бир нарсани таклиф қилди: — Бир гўзал қизим бор. Кўрсанг, нақд фаришта дейсан. Ана шу қизимга уйланиб, менга куёв бўл. Аммо бир шартим бор.

— Қандай шарт? — деб сўради Олимжон.

— Менинг ўн уч-ўн тўрт ёшга кирган ўғлим бор. Ана шуни ўқитиб, ўзингга ўхшаган билимли қиласан, токи у ҳамма домлаларнинг оғзига қўрғошин қуйиб, дамларини ўчарадиган бўлсин.

Зариф Башарий Саидносир Миржалил ўғлининг машҳур татар адиби тўғрисидаги ҳикоясини тинглар экан, унинг Оренбургга нима мақсадда келганини унутди. Кейинчалик эса у ҳикоя

килган воқеани Олимжон Иброҳимовнинг “Қозоқ қизи” романида учратиб, ўзи ҳам Ўрта Осиёга бориш, ўзбеғу қозоқлар турмуши билан танишиш, бу халқларнинг Саидносир Миржалил ўғли сингари илғор вакиллари билан дўстлашиш истагини дилига тугди.

5

Ҳикоямиз қахрамонининг Оренбургга боришдан мақсади Олимжон Иброҳимовнинг “Қадим ислом маданияти” китобини нашр эттириш эди. Унинг бу хайрли нияти амалга ошганми ё йўқми, афсуски, маълум эмас. Зариф Баширийнинг 1968 йили Қозонда чоп қилинган хотиралар китобида бу ҳақда бирор маълумот берилмаган. Борди-ю бу китоб саховатли ўзбек бойларидан бирининг ҳомийлигида чоп этилмаган бўлса ҳам, унинг шу китобни кўтариб Оренбургга бориши ва татар ноширлари билан учрашиб, музокара юритишининг ўзи Саидносир Миржалил ўғли ҳақидаги тасаввуримизга илиқ бир ҳарорат бағишлаб, ҳаётининг яна бир қиррасини нурлантириб юборади.

Саидносирбой ўз даврининг илғор кишиларидан бири бўлиб, қизиқиши ҳам фаолият доирасидек кенг, нигоҳи ўтмишга эмас, балки Мунаввар қори Абдурашидхонов, Салимхон Тиллахонов, Убайдулла Хўжаев, Фитрат, Чўлпон сингари замондошларидек эртанги кунга, истиқболга қаратилган эди. Бундай кишилар одатда мактаб очиш, завод қуриш билангина чекланмайди. Чўлпон асримизнинг 10-йилларида Ўрта Осиё шаҳарларига темир йўл кириб келиши билан қанчадан-қанча ерларнинг арзон-гаров сотилиб, пировардида ер эгаларининг қашшоқ кишиларга айланиши мумкинлигини олдиндан сезиб бонг урган эди. Худди шунингдек, Саидносир Миржалил ўғли ҳам сув туркистонликлар учун ҳаёт-мамонт масаласи эканини назарда тутиб, 1917 йил Февраль инқилобидан кейин жамоатчилик диққат-эътиборини ана шу ўта

долзарб муаммога қаратди.

“Сув йўқ, демак, Туркистонда ҳаёт йўқдир” — Саидносир Миржалил ўғлининг ёлқин сочиб, фарёд кўтариб турган бу сўзлари “Туркистонда сув масаласи” деган мақоласида айтилган. Мақолани ўқиган киши унинг ирригация ва мелиорация илмидан ҳам яхши хабардор сиймо бўлганига ишонч ҳосил қиладди. Муаллифнинг ёзишича, Туркистондаги муҳожирот идораси ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда сувни чор ҳукумати тасарруфига ўтказиш ҳақида лойиҳа ҳозирлаб, уни 1915 йили Давлат Думасида тасдиқлатиб олган эди. Думада туркистонликлардан бирорта вакил йўқлиги сабабли бу лойиҳанинг маҳаллий аҳоли учун нақадар зарарли эканини англатувчи кимса топилмаган. Февраль инқилобидан кейин пайдо бўлган қиска, аммо қулай фурсатдан фойдаланиш лозимлигини тушунган Саидносирбой шундай тўхтама келади: “Худога шукр, энди эски ҳукумат йиқилди. Шу туфайли бу проект ҳам амалга қўйилувдан тўхтаса керак. Чунки бу проект амалга қўйиладурғон бўлса, биз, туркистонликлар акринлаб (*аста-секин* — **Н. К.**) Туркистон еринда наҳри заминимизни йўқотурға маҳқум бўлажакмиз. Бунга ҳеч шубҳа йўқ. Кўз олдимизда қозоқларнинг ерларидан ажралиб турувлари бунга шохиддир”.

Қозогистоннинг шимолий туманлари секин-аста Русия томонидан ўзлаштириб олинаётганини кўрган муаллиф шундай ҳолнинг сув баҳонаси билан Ўзбекистонда ҳам юз бериши мумкинлигидан ташвишга тушди. Мазкур масала Туркистон Ижроия Қўмитаси ва Солдат депутатлари советининг ўлка съездида кўрилиши лозим эди. Шу муносабат билан бу съездда қатнашиш ва ўзбек халқи манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга бўлган “Шўрои ислом” ташкилотига қуйидаги қарор лойиҳасини тақдим этди:

“1. Сув проектининг асосига сиёсат ҳеч қатнаштирулмасин. Фақат

иктисод назаридангина қаралсин.

2. Идора қилинув Бутун Русия ҳукумати маркази тасарруфига топширилмасун. Бу кунгача Туркистон халқининг тасарруфида эди. Бундан сўнг ҳам шундай давом этсин. Фақат бу кунда эски одатларнинг кўбиси ишга ярамайди. Шунинг учун минг йиллардан бери машатларга яраб келган тартиблар замонга мувофиқ ислоҳ қилинсин. Бу ишлар шу ясаладиган проектни вужудга чиқарувчи бир организациясиз мумкин эмас. Шунинг учун бу иш тезликдан шул организацияга топширилсин. Бу ясалажак проект шу асосга биноан қилиб тузилсин.

3. Туркистондаги сувлардан пайдо бўлажак куч (энергия) земствога (аҳли идораларга) топширулсин.

4. Муҳожирот идораси бу съездга қатнашмасун. Муҳожирот идорасининг плани ҳеч бир таъриқ билан бу проектга киритилмасун. Бу съездга ҳозирланувчиларнинг диққатларини жалб этиб, эсларига шуни ҳам тушираман: агарда ушбу ясаладургон проектларни вужудга чиқсин, бу тўғридаги меҳнатлари эса зое бўлмасун, дейилса, ҳеч бир таъриқ билан ерли халқнинг, яъни мусулмонларнинг манфаатига хилоф ҳеч бир модда бу проектга киритилмасун...”

Саидносир Миржалил ўғли Октябрь тўнтариши арафасида ўз моҳияти билан большевиклар (муҳожирот) лойиҳасига зарба бериб, маҳаллий халқ манфаатини ҳимоя қилувчи шундай таклифларни “Шўрои ислом” ташкилоти орқали ҳаётга татбиқ этишга уринди. Ва у “Иштирокиюн” газетасининг 1917 йил 14 июнь сонидида босилган мақоласи билан мустамлакачиликнинг узилай-узилай деб турган кишанларини парчалаб ташламоқчи, ватандошларини миллий озодлик ва тараққиёт йўлига бошламоқчи бўлди.

6

Мустамлакачиликка шу тарзда зарба бермоқчи бўлган, 1917 йилнинг 26-

29 октябрь кунларида эса Қўқонда Туркистон Мухторият ҳукуматининг барпо этилишида фаол қатнашган кишининг омон қолиши гумон эди. Шунинг учун ҳам Саидносир Миржалил ўғли бирмунча муддат яширин фаолият юритди. Аммо у ана шу кезларда ҳам халқини мустамлакачилик ботқоғидан халос этиш йўлларини излашда давом этди. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Бехбудийга сафдош бўлиб Антанта давлатлари билан музокара олиб бориш ва нажот йўлини топиш умидида хориж сафарига отланди. Бироқ Бехбудийнинг Бухоро амири қўли билан қатл этилгани ва ўзини ҳам Бокуда шундай хатар кутаётганини кўрган Саидносир Миржалил ўғли эҳтиёт чораларини кўришга мажбур бўлди.

1921 йилнинг охирларида Саидносир Миржалил ўғлининг Тошкентга қайтиши Садриддинхон устидан бошланган суд жараёнига тўғри келди. Садриддинхон билан бир вақтда яна бир қанча жадидларнинг ҳибсга олиниб, турли жазо муддатларига қамоққа ташланиши Тошкентдаги тараққийпарвар кучларнинг сочилиб кетиши ва заифлашишига сабаб бўлди. Аммо 1922 йил бошларида Саидносирбой туфайли бу кучлар яна тўплана бошлади. Улар НЭП шароитига қарамай, бир томондан, қуролли кучларга (“босмачилар”га) аввалгидек мадад бера бошладилар, иккинчи томондан, эътиборларини мафкура майдонига қаратиб, Маориф халқ комиссарлигига тегишли идораларни эгаллашга киришдилар. 1922 йил охири — 1928 йил бошларида “Нашри маориф” ва “Қўмак” жамиятларининг пайдо бўлиши билан Саидносирбойнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти янада қизғин тус олди. Мунаввар қори Абдурашидхонов бошлиқ тошкентлик жадидлар ҳамда Саидносирбой ташаббуси билан истеъдодли ёшлар хорижий давлатларга ўқишга юборилди.

Юқорида қайд этилган айбномада шу хусусда бундай маълумот бор: “Ўз мақ-

садларини амалга ошириш ва умуман миллатчилик фаолиятига, шунингдек, Ўзбекистоннинг бошқа соҳалардаги фаолиятига раҳбарлик қилиш учун 1924 йил кўкламида миллатчиларнинг энг фаоллари яширин ташкилотлар атрофида бирлаша бошладилар. Улар яширин “Кўмак” ташкилотининг миллатчилик фаолияти учун маблағ тўплаш мақсадида молиявий комиссия туздилар, хорижда таҳсил кўраётган ўқувчиларга ёрдам кўрсатиш ва у ерга янги-янги кишиларни яширин тарзда юборишга киришдилар».

Саидносирбой ўқувчиларга ёрдам бериш бўйича тузилган яширин комиссияга раҳбарлик қилди. У Тошкентга қайтгач, “Туркистон” номида савдо-саноат жамиятини тузди. Ўша вақтда қатъий валюта бўлмагани учун жамиятга аъзолик бадали 10 пуд бугдой деб белгиланган эди. Жамиятнинг раҳбар органида Обиджон Маҳмудов, Толибжон Мусабоев, Нажмиддин Шераҳмедов, Асадулла Хўжахонов сингари бир қатор таниқли кишилар бўлганига қарамай, Саидносирбойнинг жамиятга қўшган пайи кўп бўлгани учун унинг сўзи ҳал қилувчи аҳамият касб этган. Ширкат расман савдо-саноат жамияти ҳисобланган эса-да, у аксар ёшларнинг асосий тўпланиш, баҳслашиш, фикрлашиш маскани бўлган. Ширкат ҳисобидан туркистонлик талабаларга стипендия берилган, хорижда таҳсил кўраётган ёшларга пул юборилган.

“Ширкат, — деган эди сўроқларнинг бирида Асадулла Хўжахонов, — билишимча, миллий сармоя яратиш мақсадида “Миллий иттиҳод” ташкилоти томонидан ташкил этилган... Ширкат йirik ишлар билан шуғулланиб, давлат кредитларидан фойдаланган ва чамаси, аъзоларининг таниш-билишлари, турли хўжалик ва кредит берувчи муассасаларнинг ёрдамига таянган ҳолда катта тадбирларни амалга оширган. Ширкатнинг савдо фаолия-

тига Бухородаги собиқ чор амалдори Павел Петрович Введенский катта ёрдам берган. Унинг шўро муассасасарида танишлари бисёр эди; чунончи, у нефть синдикати билан шартнома тузишимизга ёрдам берган. Собиқ Сирдарё вилоятига қарашли ҳудудларда нефть маҳсулотларини сотиб олиш ҳуқуқи фақат ширкатнинг ихтиёрида бўлган. Ширкатнинг савдо оборотлари қараганда, сармояси у қадар кўп бўлмаган. Аммо бир куни Саидносирнинг ширкат кассасига Бухоро амирлиги чиқарган 200 дона олтин танга қўйганини ва бу тангаларни унинг номидан қабул қилиб олганини эсламан. Эҳтимол, бу олтин тангалар “Миллий иттиҳод” ташкилотига аталгандир”.

Мунаввар қори Абдурашидхонов гуруҳи устидан 1930 йили бўлиб ўтган терговда юзага чиққан бундай фактлар ширкатнинг Саидносир Миржалил ўғли томонидан халқ ва ватан тақдирини билан боғлиқ улуг бир мақсадда тузилганидан шаҳодат беради. Анёқ айтиш мумкинки, “Миллий иттиҳод” ташкилоти Саидносир Миржалил ўғли ёрдамида, бир томондан, мустамлакачилик занжирини парчалаш учун миллий сармоя тўплаган, иккинчидан, ширкат ва унинг ихтиёридаги “Туркистон” дўконида тараққийпарвар ёшларни тўплаб, келажакда улар ва хорижда таълим олган ёшлар ёрдамида давлат идораларини эгаллаб олиш ва “сокин инқилоб”ни амалга ошириш пайида бўлган.

Аммо “Миллий иттиҳод” ташкилотининг бу режаси амалга ошмади. 1925 йил 18 декабрь куни Саидносир Миржалил ўғли қамоққа олинди. 1926 йил 16 июлда Бирлашган Давлат Сиёсий Бошқармаси қошидаги Махсус Кенгаш уни жосуслиқда айблаб, бир неча йилга концентрацион лагерга ҳукм қилди. Шу муносабат билан тузилган ва юқорида айрим лавҳалари келтирилган айбномада бундай дейилган:

“Фуқаро Миржалилов, ўзбек, Туркистон ш., 42 ёшли, хусусий муталаа, оилали, савдогарлардан, партиясиз... 1917 йилга қадар йирик савдогар, пахта заводининг эгаси, жадидизмнинг фаол арбобларидан бири, Давлат Думасининг мусулмон фракцияси томонидан 1914 йил Петербургда чақирилган Бутун Русия мусулмонлари съезди қатнашчиси, 1917 йил февралдан кейин маҳаллий миллий буржуазия жамоатчилиги ташкилотининг фаол ходими (сўз “Шўрои ислом” ҳақида *бормоқда* — Н. К.), Бутун Русия кенгаши аъзоси, Туркистон Мухторияти деб аталган ҳукумат молия бошқармасининг бошлиғи, 1917 йил охирида (*аниқроғи, 1918 йил феврала охирида* — Н. К.) миллий буржуазиянинг курулли галаёни бостирилгач, 1921 йилнинг сўнгигача чет элда яшириниб яшаган, 1922 йилда “Туркистон” савдо-саноат ширкатининг масъул ходими, “Нашри маориф” маданий-маърифий жамиятининг ташкилотчиси, 1924 йилдан бошлаб Тошкентдаги аксилшўровий миллатчи буржуазия гуруҳларининг фаол раҳбарларидан бири, ўша гуруҳлар яширин бирлашмаси марказий кўмитасининг аъзоси, бу кўмитанинг талабаларни хорижга яширин тарзда ўқишга юбориш комиссияси раиси — шу нарсада айбланадики, у муҳожирликдан қайтгандан сўнг маҳаллий миллий буржуазия доираларидаги яширин бирлашмаларнинг раҳбарларидан бири сифатида Совет ҳокимиятини ағдариб ташлаш мақсадида аксилинқилобий фаолият билан шуғулланган, Мустафо Чўқаев, Садриддинхон ва бошқа хорижий муҳожирларнинг фаол доиралари билан яширин алоқада бўлган, уларни турли хилдаги ахборот билан таъминлаб, Ўзбекистонда ер ислоҳотини ўтказишга қаршилик кўрсатишга уринган”.

Айбноманинг бу узундан-узоқ сатрларида тухмат учқунлари билан бирга тарих ҳақиқати билан йўғрилган фак-

тлар ҳам йўқ эмас. Ва уларнинг биз учун аҳамияти тухмат учқунларига қараганда бир неча баравар зиёддир.

7

Саидносир Миржалил ўғли Совет ҳокимиятини ағдариб ташлаш учун эмас, балки ўз халқининг эркин нафас олиши, жаҳондаги бошқа тараққий этган халқлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаши, суви, ери, табиий бойликларини ўзи идора қилиши йўлида қизгин фаолият олиб борган. Мустамлакачи давлат назарида унинг бу интилиши душманлик ва бузгунчиликдан бошқа нарса эмас эди. Шунинг учун ҳам у 1924 йил охиридаёқ ширкатнинг пахта-астарини чиқариб ташлади ва Саидносирбойга ширкатдан умид узиб, бошқа иш билан шуғулланишдан ўзга чора қолмади.

“У энди Марғилондан шойи тўқувчи икки устани олиб келди ва ташқари ҳовлига иккита дўкон қурдириди.

Шу йилларда тошкентлик машҳур жадидлардан бири Мунаввар қори дадамнинг олдида тез-тез кириб турарди. У кичикроқ бўйли, кенг ёқали, оқ юзли, калта қора соқолли вазмин ва мулойим киши эди. У ҳовлисида жадид мактабини ташкил этган ва ўзи ҳам муаллимлик қиларди. Илмли, маърифатпарвар бу сиймо ўзбек зиёлиларининг суюкли раҳбари бўлгани учун унинг шарафига қўшиқлар тўқилган ва қуйланган.

Кунларнинг бирида шоир Чўлпон ҳам дадам ҳузурда меҳмон бўлди...

Дадам кечқурун Чўлпонни ичкарига бошлаб кирди. Мени чақириб таништиргач, кўрпа солишни буюрди. Уйнинг ўртасига қалин жой тайёрладим.

Бу Абдулҳамид акани биринчи даъфа кўришим эди. Баланд бўйли, йирик гавдали, устида ўзига ярашган фарғонача янги сиртма тўн, бошида катта суvsар телпак...

Дадам девордаги Аҳмад Яссавий мақбарасининг расмини кўрсатиб, уни мен чизганим ҳақида гапирар экан, Чўлпон:

— Жуда гўзал ишланган. Бу қизни Германияга ўқишга юбормоқ лозим, — деди.

— Менинг ҳам шундай орзу-умидим бор, — дея кулимсиради дадам”.

Зарифа Саидносированинг бу хоти-расини келтиришдан мурод нафақат Саидносирбойнинг энг яқин дўстлари билан таништириш, балки унинг ўз оиласига, фарзандларига бўлган муносабатини ҳам бир оз бўлса-да ойдинлаштиришдир.

Ота оиласини Тошкентга кўчириб келганидан кейин, даврнинг суронли оқимини назарда тутиб, қизи Зарифани Янги шаҳардаги Песталоцци номидаги рус мактабига ўқишга берди. Орадан бир-икки йил ўтиб, Зарифа рус тилида унча-мунча “чуғурлайдиган” бўлгандан кейин, уни Эски шаҳардаги таълим ва тарбия техникумига етаклаб келиб, ўзбек тили, адабиёти ва тарихини ҳам ўрганиши лозимлигини уқтиради. Кўп ўтмай, Зарифа отасининг маслаҳати билан Тошкентнинг Янги шаҳар қисмидаги, Репиннинг истеъдодли шоғирларидан бири Н. Н. Розанов раҳбарлик қилаётган тасвирий санъат студиясида таълим ола бошлади. Айни пайтда у мусикадан ҳам сабоқ олди. Талабчан ота фарзандларининг вақти бир дақиқа бўлсин беҳуда ўтмаслиги, ёшлиқда ҳар бир фарзанд энг аввало ҳар томонлама билим ва ҳунар эгаллаши лозимлигини теран тушуниб, нафақат Зарифа, балки бошқа қизларини ҳам шу тарзда тарбиялади.

Саидносирбой ҳар бир фарзанди эҳшини йиғиб олган фаслда уларга кундалик дафтар совға қилиб, қуйидаги каби сўзларни васият тарзида қолдирди:

“Эрклик қизим Зулфия.

Инсоннинг ҳайвондан фарқи ўткир зехни, югурик фикри, муҳокамалик ақли ва қувватли фатҳи иладур.

Сен энди бошингдан ўтган буюк ҳодисаларни, зехнингда туғилган порлоқ фикрларни, қиймати бор хотира-

ларни кундалик дафтарингга кўчира билсанг, инсонлик вазифангнинг бир қисмини адо қилган бўлурсан.

Келажакда зехнинг, фикринг, югурдик вақтнинг бу дафтарга кўчирдилик нарсаларини нақадар кўздан кечирсанг, шу қадар туйғу ҳосил қиласан. Бу буюк ғанимат бўлмасми? Қани, нақадар лаёқатинг бор?

Даданг Саид Носир.

1919 йил (1337), Март, 27.

Туғилган вақтинг — 1323 йил, рўза, 1905 йил, август, 10.

Насабинг — Саид Носир (1303 йил, муҳаррам, ҳайит, 1); Абдулхай (1245-1313); Миржалил Саид Расул Аҳмад Исо — 1213); Мирсолиҳ Мирсобир — Қозонда вафот этган; Миржалил — XVII асрда бўлур.

Саид Носирнинг онаси — Афақиз Ниёз Муҳаммад қизи, Иқондан. Унинг онаси Тансиқдур.

Ўзингнинг онанг — Қумри (1303 йилда туғилган), Муҳаммад Назарбой Муҳаммад Зарифбой (бухоролик) қизидур.

Қумрининг онаси — Умрижон, у Гулхоним қизидур.

Биринчи синглинг — Зарифа, 1327 ҳижрий, рўза, мелодий 1908, август, 31, кеч соат 10.

Иккинчиси — Шарифа, 1329 ҳижрий, рабиус-соний, 1911, март, 29, шанба, эрта соат 6.

Учинчиси — Равза, 1337 ҳижрий, ҳайит оии, мелодий 1918, июль, 26, душанба, соат 6 да”.

Саидносир Миржалил ўгли тўнғич қизи Зулфияга бу ажойиб маълумотлар ёзилган кундалик дафтарни ҳадя этганида унинг кенжа қизи Муборак ҳали дунёга келмаган эди. Ўйлаймизки, у ҳам отасининг бундай ибратли фазилати ва тарбиясидан бебаҳра қолмаган.

Афсуски, бу дафтарларнинг дастлабки варақлари фожиали воқеалар тасвири билан тўлган. Чунончи, Зарифа опа кундалигига отасининг Туркистонга қочиб кетаётганида поездда ушла-

ниб, ГПУга олиб келиниши билан боғлиқ воқеаларни ва отасининг кейинги мунгли тарихини ёзган. Унинг “Ойбегим менинг” китобидан жой олган мана бу сатрлар ҳам, чамаси, ўша дафтардан: “...Эс-хушимиз фақат дадамда эди. Ҳафтада икки марта унга овқат элтамиз. Шарифа, мен, Олим (тоғамнинг ўғли, бизникида яшаб ўқирди) навбатлашиб ГПУ эшигида ўтирамыз. Берган овқат ва кийимларни, шунингдек, дадамнинг қайтарганларини бирма-бир тинтиб, текшириб ўтказгунларича кеч бўлади. Чекистлар қанчалик ҳушёрлик кўрсатмасин, барибир йўлини топамиз. Дадам кийимларининг қалин чокларига папирос қоғозига майда ёзилган хатларни жойлаб чиқаради. Биз ҳам шу йўсинда жавоб қайтарамиз. Кундан-кунга тажрибамиз ортади...”

“Ташвиш устма-уст келади”, дейдилар. Ўша кунлари ГПУ биноси олдида турганимда, бирдан юқоридан дадамни олиб тушдилар. Орқасида — бир солдат. Дадам озган, ранги бўздай оқарган. Ниҳоятда хафа эди. Менинг олдимдан ўтар экан: “Уч йил Сибирь”, деди. Юрагим гўё яшин ургандек бўлди — ёниб кетдим, кўзларимдан қайноқ ёшлар тўкилди...”

“...Биз дадамдан айрилдик. У Оқ денгиздаги Соловки оролига жўнатилди...”

Саидносирнинг Соловкидан ёзган мактубларидан унинг фарзандлари тарбиясидан ташқари ширкатга қарашли собиқ Биринчи май кўчасидаги бинонинг тақдири билан қизиққани ҳам ўрин олган. Бу унинг дастлабки мағлубият билан муроса қилмагани, ҳали қиличи синмагани, яшаш ва курашга ҳамон тайёр эканидан дарак беради.

Уч йиллик жазо муддати ўтгач, Саидносир Миржалил ўғли эркинликка чиқди. Лекин Совет давлати жорий этган тартибга кўра, у энди сургунда яшаши лозим эди. Собиқ маҳбус сургун учун Семипалатинск вилоятининг татарлар яшайдиган Бийск шаҳрини танлади.

1936 йилнинг ёз ойларида фарзандлар отадан телеграмма олдилар. Саидносир Миржалил ўғли озод бўлиб, йўлга чиққанини хабар қилган эди. Тарновбоши кўчасидаги кичкина уй қувонч билан тўлиб-тошди. Куёвлару аммалар йиғилди. Улар беш қиз билан бирга жабрдийда отани

Саидносир Миржалил ўғли (ўнгда) чушлик биродари билан. Бийск, 1930 йил.

кутгани Тошкент вокзалига чиқишди.

“Неча йиллик айрилик ва азоблардан кейин, — деб ёзади Зарифа опа мазкур китобида, — дадам Тошкентга, оиласи бағрига соғ-омон қайтди. Шодлик, соғинч, ҳаяжондан энтика-энтика дадам билан қучоқлашиб кўришдик. Шу поездда Ботунинг онаси ва синглиси ҳам келдилар. Улар Ботуни кўргани Соловкига борган ва дадам билан бирга қайтган эканлар. Улар Соловқида жигарларини кўриб, жиндай меҳр қондиргач, тагин айриликдан эзилиб келишган эдилар.

1929 йили ойим Бийска борганида Равза 11 ёшда бўлган. Ҳозир у 18 ёшда, жуда гўзал, баланд бўйли, ёш келинчак. Уни 1935 йили 17 ёшида эрга берганмиз. Дадам вокзалда Равзани кўриб танимади, секингина менадан “Бу ким?” деб сўради. Мен кулиб юбордим.

Уйга келиб, алламаҳалга қадар дастурхон атрофида дадам билан сўзлашиб ўтирдик. Тўққиз йиллик айриликдан сўнг бир-биримизга қараб тўймас эдик...

Ярим тун бўлгач, катта аммам дадамга партўшак ёйиб жой тайёрламоқчи бўлганда, дадам эътироз билдирди. “Бундай ўринга ётиш менга ярамайди. Келажак нечук бўлур — ҳали маълум эмас”, деди у хаёлчан...”

Чиндан ҳам, келажак нурсиз эди. Саидносирбойнинг Мунаввар қори сингари дўстларини аллақачон ютиб-отиб юборган давлат бир йил ўтар-ўтмас, ҳали оиласини, фарзандларини невараларини кўриб тўймаган, бутун ҳаётини миллатга, унинг эркин, фаровон ва чароғон келажагига бағишлаган фидойи инсонни яна қамоққа олди. Бу воқеа 1937 йилнинг 21 июлида содир бўлди. Ўша мудҳиш йилнинг 25 октябрида эса Саидносир Миржалил ўғли отиб ташланди. Унинг барча мол-мулки мусодара қилинди.

“Ватан озодлиги учун молини ва жонини фидо қилгон миллат шаҳиди

Сайид Носирнинг чироғи сўнди”, деб ёзган Шаҳобиддин Яссавий ўз китобида.

Саидносир Миржалил ўғлининг ўлими биргина оиласи учун эмас, балки бутун ўзбек халқи учун оғир жудолик эди.

8

Ушбу мақола турли ҳужжатлар ва хотиралар асосида дунёга келди. Уларсиз камина атоқли маърифатпарвар бой тўғрисида аниқ бир тасаввурга эга бўлишим гумон эди. Шунинг учун ҳам, бутун мақола давомида манбаларга мурожаат этганимдек, улардан олинган яна бир лавҳа билан сўзимни тугатмоқчиман.

“Шундай қилиб, дадам боёқиш 58 ёшида йўқ бўлди ва шу қисқа умрининг 11-12 йилини ҳибс ва сургуларда ўтказди. Жуда ақлли, зеҳни ўткир одам эди у. Бир куни ўзаро сўзлашиб ўтирганимизда, “Агар шундай замонда туғилган бўлсам (афтидан, Зарифа опа отасининг советларга муносабатини илиқроқ қилиб кўрсатмоқчи бўлган — Н. К.), фақат илм билан машғул бўлган бўлардим”, деб афсусланган эди. Тошкентда биринчи дафъа қамоқда ўтирганида у бир рус математиги билан бирга бўлган ва бутун олий математика курсини мукамал ўрганган. Интеграл, дифференциал, логарифмани яхши биларди...

Дадам ўн бир йил зориқиб кутгани — озодликка эришганидан, оила олдида бўлганидан ниҳоятда хурсанд, ўзини қаерга қўйишни, не билан машғул бўлишни билмасди. Бозорга борарди, қоплаб қўлёмма ва тошбосма китобларни топиб келарди. Биз пул етказа олмас эдик. Маошимиз кейинги маошгача базўр етарди.

Дадам табиблар, кўпни кўрган қариялар билан суҳбатлашиб, қадимий таботатдан маълумот тўплай бошлаган эди. У метеорологияга оид жуда кўп халқ нақлларини, об-ҳавога оид белгиларни йиғиб, неча-неча дафтарларни тўлди-рарди. У ҳатто ўзи тўплаган маълум-

мотларни обсерваторияга элиб кўрсатган. Обсерватория ходимлари йиққан, тўплаган маълумотларини сотишни дадамга таклиф этганлар, у эса бу таклифни рад этган. Афсуски, НКВД ходимлари бу ёзувларнинг барини дадамнинг ўзига кўшиб, олиб кетганлар”.

Бу сўзларга кўшимча равишда Ойбекнинг “Навой” романини ёзиш жараёнида қайнотаси тўплаган нодир манбалардан самарали фойдалангани ва бу мангу барҳаёт асарнинг пайдо бўлишида Саидносир Миржалил ўғлининг ҳам кичик бир ҳиссаси борлигини айтиш адолатдан бўлади. Тўғри, сургундан қайтган қайнотани қабул қилгани ва у билан бир уйда яшагани учун Ойбекнинг бошида ҳам кўп ёнғоқ чақилган. Аммо кўёш қораймаслигини билган улуғ ёзувчимиз қайнотаси билан ҳақли равишда фахрланар, ҳатто Саидносир сургунда яшаганида унга севги ва ҳурмат туйғулари билан тўла шеърлар ҳам йўллаган эди. Ойбек келажакда унинг номи камалакдек беғубор нурлар тарашига астойдил ишонган.

9

Саидносир Миржалил ўғли ГПУ ва НКВД ҳужжатларида “савдогар” деб аталган. Замондошлари эса уни улкан маърифатпарвар инсон сифатида ҳурмат қилган. У бугунги атама билан айтганимизда, ўз даврининг улуғ тадбиркори эди. Аммо унинг мақсади тадбиркорлик орқасидан сармоя яратиб, бўлажак мустақил ўзбек давлатининг пойдеворини қуриш бўлган.

Саидносир Миржалил ўғли фаолиятининг ана шу пировард мақсади ГПУ айбномасида тўғри белгиланган.

У ўз давридан илгарилаб кетган Мунаввар қори, Убайдулла Хўжаев, Чўлпонлар билан бир сафда туриб, ўзбек халқини мустақиллик учун кураш майдонига олиб чиқишга, унинг

шуурига Ватан, Эрк, Маърифат сингари улуғ ва боқий ғояларни пайванд этишга интилди. Унинг ҳаёти батамом Ватан келажакига бағишланди.

10

Сиз кимсиз, Саидносир афанди? Наҳотки, фақат савдогар, бугунги атама билан айтганда, тижоратчи бўлган бўлсангиз?

Жадид мактабини очган, пахта заводини қурган, Туркистон шаҳрида электр чироғини илк бор ёққан, Тошкентда кенг миқёсда фаолият юритган, Туркистон Мухторият ҳукуматининг хазиначиси бўлган, Мухторият большевиклар томонидан қонга ботирилгач, гоҳ Самарага, гоҳ Кавказга, гоҳ Туркияга бориб, мустақиллик учун кураш йўлларини излаган, ширкат очиб сармоя яратган ва уни Ўзбекистон истиқболи учун сарфлаган, истеъдодли ёшларни хорижга ўқишга юборган ва шу йўл билан келажак меъморларини тайёрлашга интилган киши, наҳотки, фақат савдогар дейилса?!

Йўқ, Сиз Мунаввар қори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Бехбудий, Фитрат ва Чўлпон сингари миллий истиқлол ва миллий тараққиёт учун курашган ва шу курашнинг бошида турган улуғ инсонлардан бирисиз. Сиз ўз давридан илғорлаб кетган, янги тарихий даврнинг келиши ва қарор топиши учун Оллоҳ томонидан юборилган қалдирғочсиз. Сиздек фидойи шахслар бўлмаса, мустамлака занжирларининг парчаланиши, жамиятнинг янгилианиши, тоза ва ҳаётбахш ҳавонинг кишилар вужудига кириб келиши маҳол эди. Сиздек кишилар туйфайли курашнинг сафоси, фидойиликнинг жафоси ва ҳаётнинг маъноси авлодлар томонидан кашф этиб борилади.

Сиз кимсиз, Саидносир афанди?!

Зиёлининг виждон иши

Президент Ислом Каримов “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асаридида “Жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч — маърифатдир” деган таъсирчан ғояни илгари сурди. Хўш, бу ғоянинг моҳияти нимадан иборат?

Ҳар бир нарсанинг ўз тарихи бўлганидек, маънавиятнинг ҳам тарихий илдиэлари мавжуд ва у ўтмишга бориб тақалади. Маълумки, Амир Темур салтанати парокандаликка юз тутгандан сўнг Туркистон ўлкаси оғир ижтимоий-сиёсий бўҳронлар гирдобидида қолди. Бунинг натижаси ўлароқ XIX асрга келиб ўлкани чор Россияси истилочилари босиб олди. Ана шундай қийин паллада халқ ўзлиги маърифатда намоён бўлди — босқинчиликка, жаҳолатга, эрксизликка қарши бўлган эрк ва тараққиёт ғоялари ёйила бошлади. Бу буюк жараённи Президент Ислом Каримов шундай таҳлил қилади: “Асримиз бошида Туркистонда кечган воқеаларни бир эсланг. Нега бу ўлкада ўша йиллар маърифатчилик ҳаракати ҳар қачонгидан ҳам кучайиб кетди? Негаки, чор Россияси асоратига тушиб қолиб, буткул таназзулга юз тутган ўлкани уйғотишга, халқнинг кўзини очишга фақат маърифат орқалигина эришиш мумкин эди”.

Дарҳақиқат, бугун биз қўлга киритган озодлик бировнинг ҳадяси бўлгани йўқ. Унга минглаб фидойи инсонларнинг кураши ва иродаси туфайли эришилди. Шунинг учун бугун мустақилликни мустаҳкамлаш, тараққиётни жадаллаштириш ва баркамол инсонни тарбиялашда яна маърифатга, унинг қудратли кучига таянмоқдамиз. Ана шу мақсадда республика Маънавият ва маърифат Кенгаши ташкил этилди. Бу тадбир зиёлиларимизнинг ғайратшижоат кўрсатиши, виждонан ишлаши, фи-

дойи бўлишини тақозо этади. Илло, Президент алоҳида таъкидлаганидек, “Маънавият, маърифатни тарғиб қилиш ҳар бир зиёлининг виждон ишидир. Маърифатчи, энг аввало, фидойи бўлмоғи, ўзидан кечмоғи керак”.

XX аср бошидаги маърифатчилик ҳаракатининг мазмун-моҳияти ҳақида Ислом Каримов шундай ёзади: “Ўша ҳаракатнинг намоёндалари бойлик учун, шон-шухрат учун майдонга чиқишдими? Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори, Фитрат, Таваллоларга мактаб очганлари, халқни ўз ҳақхуқуқларини танишга даъват этганлари учун биров маош тўлаганми? Биров уларга ойлик берганми? Албатта, йўқ. Улар ўт билан ўйнашаётганларини, истибодда қарши курашаётганлари учун аёвсиз жазоланишларини олдиндан яхши билишган. Билатуриб, онгли равишда мана шу йўлдан борганлар. Чунки, виждонлари, иймонлари шунга даъват этган”.

Оллоҳга шукроналар бўлсинки, маърифатпарварларнинг ушалмаган орзуси ушалди — миллат истиқлолга эришиб, маърифат ва тараққиётга юз бурди. “Талим тўғрисида”ги қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”нинг ҳаётга татбиқ этилишининг ўзиёқ бу борада амалга оширилаётган ишларнинг кўлами нақадар улкан эканидан далолат беради. Шунингдек, аср бошида жонбозлик кўрсатган фидойиларнинг ишларини халққа таништириш, асарларини нашр этиш ва улар ҳақида китоблар яратиш каби турли-туман савобли ишлар амалга оширилмоқда. Зеро, уларнинг бой маънавий, маърифий хазиналари миллатнинг келажиги бўлган баркамол авлодни вояга етказишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Юртбошимиз Олий Мажлиснинг IX сессиясида сўзлаган нутқида инсон учун маъ-

рифатнинг аҳамияти беқиёс ва бетакрор эканини таъкидлаб, бундай деган эди: “Фақатгина чинакам маърифатли одам инсон қадрини, миллат қадриятларини, бир сўз билан айтганда, ўзлигини англаш, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб, обрўли ўрин эгаллаши учун фидойилик билан курашиши мумкин”.

Амир Темурнинг “Куч адолатдадир” деган даъватини Президент Ислоҳ Каримов истиқлол даври талаблари асосида “Куч — маърифатда” деган янги мазмун билан

бойитди. Бу гоյ тараққиётимизнинг тамал тоши, маънавиятимизнинг сарчашмаси сифатида истиқболимизни порлоқ, йулимизни нурафшон қилмоқда. Зиёлиларимиз эса билим ва тафаккури, эътиқод ва фидойилиги билан бу улуг мақсаднинг амалга оширилишига камарбаста бўлмоқда. Маънавиятни ривожлантириш ва уни кенг халқ оммасига тарғиб этиш уларнинг виждон ишига айланган.

Собиржон МИНАВВАРОВ,
фалсафа фанлари номзоди

Маънавиятнинг таърифи

Президент Ислоҳ Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида» асарида маънавият инсонийликка олиб борадиган йўл сифатида таърифланади. Бу — маънавият жамият ва инсон фаолиятининг хилма-хил соҳалари билан чамбарчас боғланиб кетганини англатади.

Ислоҳ Каримов асарларида маънавият муаммолари муносабати билан бу тushунчага таъриф берилар экан, унинг муҳим қирралари очила боради. Шулар асосида мулоҳаза юритиладиган бўлса, ҳар бир шахснинг одамлар билан ўзаро ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, аҳиллик, дўстона муносабатга интилиши — маънавият белгиси ва жамиятнинг ўзи ҳам кишилар ўртасидаги маънавиятга асосланган муносабатлар ифодаси ҳисобланади.

Ислоҳ Каримов асарларида маънавиятнинг маърифатсиз тасаввур этиш мумкин эмаслиги ҳақидаги назарий масалалар ҳам чуқур таҳлил этилган, маърифат бўлмаган жойда маънавиятга путур етиши таъкидланган. Жамият ҳаётининг турли ҳолатларини англаш, тараққиётнинг маънавий негизларини тушуниш, одоб-ахлоқ қоидалари ва ҳуқуқий меъёрларни кишилар онгига сингдириш ва реал воқеликка айлантириш учун, энг ав-

вало, маърифат, илм ва тафаккур керак.

Маънавият ҳақидаги тасаввур ва тushунчалар, билим ва гоյларнинг ҳаётга жорий этилиши хийла мураккаб жараён. Маънавият муайян маърифий тадбирлар тизимида шаклланади, инсон онги, қалби, тафаккурига сингиб, дунёқараши ва амалиёти учун асос бўлади. Амалиётда қўлланилмайдиган илм, фан, маданиятнинг жамият тараққиёти ва инсон камолоти учун тарбиявий аҳамияти ҳам бўлмайди.

Шу жиҳатдан олиб қараганда, Президентнинг маънавият ва маърифатнинг ўзаро алоқадорлиги хусусида билдирган қуйидаги фикрлари амалий фаолиятда муҳим илмий-назарий йўл-йўриқ бўлади: “Қилаётган яхши ишларимиз келгуси авлод баркамоллиги учун хизмат этиши шубҳасиз. Бугун қандай кучат эксақ, эртага шундай мева оламиз. Ёш авлодни эл-юртга, Ватанга садоқатли, иймон-эътиқодли, мард ва жасур, юқори малакали, маънавияти юксақ инсонлар қилиб тарбиялашда таълим ўчоқларининг алоҳида ўрни бор”. Маънавият ва маърифат оламдаги жонли мавжудотлардан фақат инсонгина хос. Инсон маънавият билан тирик. Бироқ маънавият инсонда ўз-ўзидан пайдо бўла олмайди: “Маънавият инсон қалбида

камол топиши учун, — дейди Ислом Каримов, — у қалбан ва виждонан, ақлан ва жисмонан меҳнат қилиши керак”.

Демак, маънавият инсоннинг туғма хусусиятигина эмас. У кишида узоқ йиллар давомида шаклланади: “Маънавият инсонга она сути, ота намунаси, аждодлар ўғити билан бирга сингади”, деб ёзади Ислом Каримов.

Президент асарларида илгари сурилган йирик назарий масалалардан яна бири — маънавият ва маърифатнинг ҳам миллий, ҳам умуминсоний моҳиятга эгаллиги. Халқларнинг халқлар билан, қитъаларнинг қитъалар билан, тамаддунларнинг тамаддунлар билан ўзаро алоқалари, бир-бирига таъсири ва бир-бирини бойитиши асосида тўхтовсиз такомиллашиш, ривожланиш юз беради. Чунки дунёдаги бирор халқ ёпиқ худуд доирасидан чиқмай ривожланган эмас. Миллий маданият қобиги ичида қолиб, жаҳон маданияти бойликларини ўрганишдан воз кечиш миллатни таназзулга олиб бориши турган гап. Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек: “Маънавият турли халқлар ва мамлакатлар кишиларини қон-қардош қилади. Уларнинг тақдирини ўзаро ҳурмат асосида яқинлаштиради”.

Кишилик жамиятининг ҳар бир янги тарихий босқичида, айниқса, унинг туб бурилиш давларида маънавият янги ғояларга эҳтиёж сезади.

Шахс маънавияти миллат, давлат ва жамият маънавиятининг таркибий қисми ҳисобланади. Шахснинг маънавий камоло-

ти жамиятда мавжуд бўлган кўп қиррали муносабатлар, шарт-шароит ва имкониятлар негизида шаклланади. Миллат, давлат ва жамиятнинг маданий-маънавий тараққиёти эса шахс маънавий камолотига асос бўлади. Ўз навбатида, шахс маънавияти такомилга етмагунча жамият тараққиёти ни жадаллаштириб бўлмайди.

Инсон маънавиятининг моҳияти бир-бири билан узвий боғланган ақлий, ахлоқий, илмий, амалий, мафкуравий фазилатларнинг яхлит тизими эканлиги ҳам Президент томонидан теран таҳлил қилиб берилган.

Юксак маънавият соҳиби бўлган инсон миллий ва умуминсоний қадриятларга қатъий риоя этади, иймон-эътиқодли, инсоф-диёнатли, ориятли, виждонли бўлади, ҳалол яшайди, давлат, миллат, жамият манфаатларини ҳам унутмайди, хайр-саховатли, меҳр-оқибатли, мурувватли бўлади. У ўзи мансуб бўлган халқ ва миллатнигина эмас, балки узга миллатларни ҳам, уларнинг тили, маданияти, тарихи, урф-одатлари, қадриятларини ҳам ҳурмат қилади. Бундай кишилар элим-юртим деб яшайди, бировларга ҳиммат қилишни, муҳтожларга ёрдам қўлини чўзишни инсоний бурчи деб билади.

Президент Ислом Каримовнинг маънавият йўқ жойда тараққиёт ҳам, келажақ ҳам бўлмайди, деган назарий қоидасини ҳаётнинг ўзи тўлиқ тасдиқламоқда.

Зоҳир ҒОФУРОВ,
Тошкент давлат Юридик
институтининг доценти

Янгиликни англаш зарурати

Тарихда юртимиз тадбиркорлик юксак тараққий этган мамлакат сифатида яхши маълум бўлган. Ўлкамизда тадбиркорлик анъаналарининг илдизлари ниҳоятда тيران. Турли минтақалар савдо, иқтисодий

ва маданий ҳамкорлигини таъминлашда Буюк Ипак йўлининг беқиёс аҳамият касб этгани шундан далолат беради. Аммо етмиш йиллик шуро истибдоди даврида халқимизнинг қадимий урф-одатлари ва анъ-

аналарининг поймол қилиниши, энг иқтидорли тадбиркор миллатдошларимизнинг махв этилиши оқибатида мамлакатимизда хусусий тадбиркорлик ва унинг табиий ривожини заволи топди. Шу боис ҳам, Ўзбекистон мустақилликка эришганидан буён халқимизнинг қадимий тадбиркорлик анъаналарини, хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантириш, уни тараққий этган мамлакатлар даражасига кўтариш масаласи юртбошимиз ҳамда ҳукуматимизнинг диққат марказида турибди. «Мен шундан хурсандманки, — деб ёзади Президент Ислам Каримов, — аста-секин бўлса-да, жамият, одамлар ўзгаряпти, ишбилармон, тадбиркор, мураккаб муаммоларни еча оладиган янги авлод дунёга келяпти. Бизнинг вазифамиз ана шу ёш авлод қалбига ота-боболаримиздан қолган буюк виқорни, «Биз дунёда ҳеч кимдан кам эмасмиз» деган гурур ва ишончини сингирмоқдир». (Ислам Каримов. **Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент, «Ўзбекистон», 1996 йил, 1-жилд, 272-бет.**)

Дарҳақиқат, мустақиллик йилларида халқимизнинг кўп асрлик тадбиркорлик анъаналари ва тараққий этган мамлакатлар тажрибасини ўзида мужассамлантирган янги кадриятлар, таъбир жоиз бўлса, **тадбиркорлик маънавияти** шаклланди. Бу муҳим жараёндир. Зеро, тадбиркор иқтисодий муносабатлар субъектига бўлиб қолмай, айни пайтда у маънавияти ва ақлий салоҳияти баркамол инсон ҳам бўлмоғи лозим. Айниқса, бугун — жамият ва шахс манфаатлари муштараклигига эришиш масаласи кун тартибига қўйилган бир вақтда тадбиркорнинг маънавияти, зеҳнияти (менталитети) ҳамда фаолиятини йўналтирувчи ижтимоий-психологик омиллар катта аҳамият касб этади. Дарҳақиқат, тадбиркор зеҳниятининг ўзагини фақат пул, мол-дунё эмас, аввало унинг ақлий салоҳияти, маданий савияси ҳамда маънавий кадриятлари ташкил этсагина, чинакам оқилона тадбиркорлик шаклланиши ва ривож топиши мумкин.

Шу ўринда тадбиркор зеҳниятининг муҳим жиҳати бўлган инновацион фаолият ҳамда унинг шаклланишига тўсқинлик қилувчи айрим ижтимоий-психологик омиллар хусусида тўхталамиз.

Хўш, инновация ёки инновацион фаолиятнинг ўзи нима ва тадбиркорликка унинг қандай дахли бор?

«Инновация» деганда жамият ҳаётида сезиларли бурилиш ясай оладиган янгилик яратиш ва уни амалиётга киритиш тушунилади. Алоҳида қайд этиш лозимки, тадбиркорлик фаолиятининг асосий хусусиятларидан бири ҳам янгиликка интилиш, уни ҳис этиш, излаш ва рўёбга чиқаришдир.

Кўпинча тадбиркорликни «бизнес» тушунчаси билан чалкаштириш ҳолларига дуч келамиз. Бу — тадбиркорликнинг моҳияти, мақсад ва вазифасига ниҳоятда жўн, юзаки қарашдан бошқа нарса эмас. Тадбиркор фаолиятининг асл моҳияти, боя таъкидлаганимиздек, шунчаки фойда кетидан қувиш бўлмай, балки унинг ижодкорлиги, янгилик туйғуси билан яшашида намоён бўлади.

Шундай қилиб, тадбиркорлик билан инновация ўртасида умумийлик мавжуд.

Фарб социологияси ва психологиясида «инновацион фаолият» тушунчаси илк бор америкалик машҳур олим Жеймс Шумпетернинг 1911 йилда чоп этилган «Иқтисодий тараққиёт назарияси» асарида истеъмолга киритилган. Бироқ Ж. Шумпетер асосан иқтисодиётга оид инновациялар тўғрисида сўз юритган бўлса, бугунга келиб фанда ижтимоий воқеликнинг бошқа соҳаларига оид унинг кўплаб турлари ҳам ўрганилмоқда. Ташкилий-таркибий, техник-технологик инновациялар, кадрлар сиёсати, ходимларни моддий ва маънавий рағбатлантириш тизими, хўжалик юритиш, таълим-тарбия соҳалари билан боғлиқ инновациялар шулар жумласидандир.

Мутараққий мамлакатлар тажрибасидан маълумки, инновацион фаолият тадбиркорликнинг молиявий-иқтисодий барқарорлигини белгилаши, бешафқат бозор шароитида рақобатбардошликни таъминлаш баробарида тадбиркор шахсининг камол топиши, маънавий юксалишига, унда оқилона тадбиркорлик психологиясининг шаклланишига ҳам хизмат қилади. Ана шундай тадбиркорликнинг ривожланиши учун иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароитларнинг ўзигина кифоя қилмайди. Кўп нарса тадбиркорнинг ўзига, тўғрироғи, унинг руҳияти билан боғлиқ омилларга бориб тақалади. Ай-

рим ҳолларда шахс руҳиятидаги эски андозалар, психологик тўсиқлар тадбиркорнинг инновацион фаолиятига ҳалал беради. Янгиликдан кўрқиш, ҳадиксираш — тадбиркорликда енгиб ўтиш қийин кечадиган ана шундай психологик тўсиқлардан. Мисол тариқасида бундай ҳолатларнинг икки тури хусусида тўхталайлик.

1. Ишни эглай олмаслик кўркуви.

Бундай руҳий ҳолат тадбиркорнинг иқтисодий-ижтимоий вазиятнинг ўзгаришига ўз пайтида мослаша олмай қолиш, белгиланган ишни оқилона ташкил этолмаслик, ташкилотчилик қобилиятининг сустиги сингари психологик омиллар таъсирида пайдо бўлади.

2. Хато қилиб қўйишдан ҳадиксираш. Бундай ҳолат, масалан, кредит олиш ва уни тўғри сарфлаш, сармоияни қандай жойлаштириш, ишни ташкил этишда қабул қилиниши лозим қарор ва ечимлар масъулиятдан чўчиш натижа-сида юзага келади.

Агар фаолиятда йўл қўйилиши мумкин бўлган хатоларга тадбиркор тажрибаси, билими ва малакасининг ўсишидаги табиий босқич деб қаралса, мазкур ҳолатлар аслида таълимнинг ўзига хос услубиятига айланади. Бунда тадбиркор инновация фаолиятининг мураккаблигини тан олиши ва сабр-қаноат, ташаббускорлик, изланувчанлик, малакасини тинмай ошириш, хатоларга олдиндан тайёр бўлиш каби хусусиятларни ўзида тарбиялаши кифоя. Қадимги юнон мақолларидан бирида “Йўл қўйилган хатони тан олган — бир карра, уни тузатган — ўн карра фазилат соҳибидир” деб бежиз айтилмаган.

Математик Жорж Мур эса йўл қўйилган хатоларни таҳлил этиб боришни, улардан тўғри хулоса чиқариб олишни таълимнинг самарали усули сифатида эътироф этган. Чиндан ҳам, ечими олдиндан маълум муаммо билан ёки бир маромда кечадиган, қийинчилик ва хатолардан холи фаолият билан шуғулланишдан нима маъно? Инсон мавжуд экан, у ҳаёт сўқмоқларида қоқилиши, ўз фаолиятида хатога йўл қўйиши табиий. Муҳими,

бу қийинчиликлардан чўчимаслиги, қилган хатоларини тан олиши ва уларни тузатишга ўзини руҳан тайёрлаши лозим.

Шу ўринда “Меҳнат” илмий марказининг социология ва психология бўлими бажарган бир тадқиқот натижаларига қисқача тўхталиш жоиз. Тадқиқотда турли ижтимоий гуруҳларнинг маҳаллий ва хорижий тадбиркорларга муносабати, уларга хос бўлган фазилатлар қиёсий таҳлил қилиниб, диққатга молик маълумотлар олинган. Натижалар шуни кўрсатадики, «ҳалоллик», «юксак савия», «юқори малака», «ташаббускорлик», «қатъият», «изланувчанлик», «янгиликка интилиш» сингари кўплаб ижобий фазилатлар хорижий тадбиркорларга нисбатан, аксинча, «нопоклик», «мол-дунёга ҳирс қўйиш», «малака ва савиянинг пастлиги» каби салбий хислатлар эса маҳаллий тадбиркорларга нисбатан билдирилган.

Хўш, замонамиз тадбиркори, унинг ижтимоий-психологик, маънавий-руҳий қиёфаси қандай бўлмоғи лозим? Бу саволга ҳам тадқиқот хулосасидан жавоб топиш мумкин. Унга кўра, замонавий тадбиркор энг аввало юксак маданий савияли, маънавий баркамол, билимдон, зукко, ўз манфаатларини жамият ва халқ манфаатлари билан уйғунлаштира билдиган, ижтимоий ҳаётда рўй бераётган ўзгаришларни тез илғаб оладиган, янгилик излаш ва яратиш туйғуси билан яшаётган, саховатли, бағрикенг инсон бўлмоғи даркор.

Мамлакатимизда шундай тадбиркорликни шакллантириш учун иқтисодий-ижтимоий ва ҳуқуқий шарт-шароитлар мавжуд. Лекин тадбиркорнинг маънавий қиёфасини юксалтириш, унинг ички дунёси ва руҳиятини бойитиш, онгига миллий ва умумбашарий қадриятларни сингдириш ҳам бугунги давр талабидан келиб чиқадиغان заруратдир.

Гулчехра ТўЛЕМЕТОВА,

Тошкент давлат Иқтисодиёт университетининг ўқитувчиси

Саховат саҳифалари

Совет тузуми даврида тарих фанида воқеалар “мафкуравий галвир”дан ўтказилиб, бир томонлама баҳолангани маълум. Бу, хусусан, Ўзбекистон билан собиқ метрополия — Москва ўртасидаги иқтисодий муносабатларда яққол кўринади. Чоризм истилоси даврида Туркистон мустамлака эканлиги хаспўшлаб ўтирилмаган бўлса, совет даврида муайян мақсадлардан келиб чиқиб республикалар “тенг ҳуқуқли, мустақил-у, фақат ўз ихтиёри билан иттифоққа кирган” деган сохта мафкуравий қараш тарғиб қилинган.

Дунёда ўз мустамлакаларидан иқтисодий манфаат топишни мақсад қилмаган давлат бўлган эмас. Лекин совет матбуотида Россия бошқа республикалардан эмас, балки улар Россиядан кўпроқ иқтисодий манфаат кўради деб даъво қилинган. Айниқса, 80-йилларда собиқ Иттифоқ иқтисодиётида бўҳрон аломатлари юзага чиқиши билан халқ турмуш даражаси пасая бошлагач, бутун бойлигини “Иттифоқ хазинаси”га топшириб келган республикалар, жумладан, Ўзбекистон дотация ҳисобига яшаяпти, дея айюҳаннос солинди. Бундан ташқари, Россиянинг Ўрта Осиё жумҳуриятларига “мунтазам холис ёрдам бериб келгани” ҳар томонлама бўрттирилгани ҳолда, бу ўлкадан ташиб кетилган табиий бойликлар ва халқнинг пешона тери билан етиштирилган хомашёнинг салмоғи тилга олинмас эди. Ҳолбуки, бундай ёрдамлар тагида ҳам доим ғаразли мақсад яширин бўлган. Аслида нафақат давлат миқёсидаги иқтисодий муносабатларда, ҳатто оддий инсонпарварлик ёрдамида ҳам Туркистон халқлари собиқ “марказ”дан қарздор бўлган эмас. Бу тарихий ҳақиқат архив материалларини ўрганиш асносида яққол исботланади:

Россия Ўрта Осиёни босиб олгач, уни пахта хомашёси базасига айлантиришни бош мақсад қилган. Буни амалга ошириш учун суғориладиган ерларда бугдой ўрнига

пахта экишни жорий этиш ва уни йилдан-йил кенгайтириб бориш лозим эди. Шунинг учун махсус қурилган темир йўллар орқали Россиядан Ўрта Осиёга бугдой ташиш бошланди. Пухта ишланган бу режа оқибатида Туркистонда дон етиштириш кескин қисқариб, XX аср бошларида “нон қарамлиги” вужудга келди. (Бундай қарамлик, айниқса, совет даврида кучайгани, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ундан сиёсий босим мақсадида фойдаланишга уринилгани маълум.)

Чоризм даврида равон ишга солинган “Россиядан — бугдой, Туркистондан — пахта” конвейери Биринчи жаҳон урушидаги мағлубиятлар, Октябрь инқилобидан кейинги сиёсий беқарорлик туфайли издан чиқа бошлади. 1917–18 йилги мавсумда Марказий Россия губернияларидан Туркистонга ғалла келтириш кескин камайди. Шу боис 1918 йил бошида Туркистонда бир миллионга яқин аҳоли очарчилик гирдобига тортилди. Юзага келган вазият деҳқонларнинг пахта ўрнига дон экишга утиб кетиш хавфини вужудга келтирардики, бу Совет ҳукуматининг Ўрта Осиёни аввалгидай хомашё базасига айлантириш режасига зид эди. Шунинг учун 1918 йилнинг апрелида Москва ва Самарада “Туркпрод” комиссиялари тузилди ва улар томонидан Туркистонга 300 000 пуд ун, 700 000 пуд бугдой, 500 000 пуд маккажўхори дони юборилди. Эшелонлар Россияга қуруқ қайтмаган, албатта. Юборилган маҳсулот эвазига Туркистондан қиймати бир неча баробар кўп миқдорда пахта ташиб кетилган бўлиши керак. Ҳарқалай, Москва, Иваново шаҳарларидаги тўқимачилик фабрикаларининг иши тўхтаган эмас. Лекин тарих саҳифаларида Россиянинг бу “ёрдами” бўрттириб ёритилгани ҳолда, худди шу даврда Туркистон халқларининг Россияга кўрсатган том маънодаги холис инсонпарварлик ёрдами ҳақида лом-мим дейилмаган.

1921 йилда қалтис вазият вужудга ке-

лади — советларнинг ер ислоҳоти, фуқаролар уруши, айниқса, Россиянинг қора тупроқли зоналарида рўй берган даҳшатли қурғоқчилик оқибатида мисли кўрилмаган очарчилик бошланади. У Россиянинг 30 га яқин губерниясини қамраб олади ва 30 миллиондан ортиқ аҳолини офатга рўбарў қилади. Волгабўйи ва Уралолди ҳудудларида истиқомат қилган руслар, татарлар, бошқирдлар, немислар қирилиб кета бошлагани тарихий манбаларда қайд этилган. Одамлар ит, мушук сингари ҳайвонларни, мурдаларни ейишга мажбур бўлган (*Самара вилояти собиқ партия архиви, 1-фонд, 1-сана, 1011-ҳужжат, 156-варақ*). Айниқса, нон топиб беролмаган ота-оналар болаларини кўчага ҳайдаб юбориш ҳодисаси оммавий тус олган.

Эслаб ўтиш ўринлики, Россияда деҳқончилик ноқулай табиий зонада олиб борилганидан ҳосилдорлик баҳорги ёгин-сочин миқдорига боғлиқ эди. Шу сабабли бу ўлкада ҳар 6-12 йилда бир қаҳатчилик такрорланиб турган. 1906 ва 1911 йилларда рўй берган ҳосилсизлик бунинг мисолидир. Лекин Россиядаги 1921-22 йилги очарчилик ижтимоий фалокатлар кўшилиши натижасида фожиали тус олади. Бу большевиклар ҳукумати турли чоралар излашга мажбур этади. Хусусан, 1921 йил 2 июлда В. И. Ленин Туркистон Халқ комиссарлари советига телеграмма юбориб, озиқ-овқат билан таъминлаш вазифасини энг долзарб масала сифатида кун тартибига кўйишни ва бу ишга ҳамма ташкилотларни жалб қилиш зарурлигини билдиради.

1921 йил 1 июлда Москвада, 19 июлда Тошкентда очарчиликка дучор бўлганларга ёрдам кўрсатиш комиссиялари тузилади. Уларнинг қарори билан шундай комиссиялар Туркистоннинг барча вилоятлари, уездлари ва районларида ҳам ташкил этилади. Самарқанд вилоятининг 6-партия конференциясида очарчилик масаласи кўрилиб, оғир кунларни бошидан кечираётган Россия халқига ёрдам бериш ҳар бир фуқаронинг бурчи эканлиги таъкидланган (*“Пролетарий” газетаси, Самарқанд, 1921 йил, 24 июль*). Ёрдам кўрсатиш ҳақидаги ташвиқот ҳатто масжидларда ҳам олиб борилган (*Самарқанд вилояти ҳокимилиги ҳужжатхонаси, 31-фонд, 1а-сана, 479-ҳужжат, 35-варақ*). Бу ишлар натижасида сентябрь ойи-

да Туркистондан Россияга 600 000 пуд бугдой юборилган бўлса, йилнинг охиригача 2 807160 пуд галла, 854 780 бош чорва, 3200 пуд ёғ ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари жўнатилади (*“Известия ТатЦИКа”, 1921 йил 15 декабрь*).

1921 йилнинг ёзида РСФСР ҳукумати очлик даҳшатининг аянчли оқибатларини юмшатиш учун 3 ёшдан 15 ёшгача бўлган болаларни Татаристон, Самара, Оренбург, Уфа ва бошқа ҳудудлардан Туркистонга кўчиришга қарор қилади. Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси 27 июлда 25 минг болани қабул қилишга тайёр эканлиги ҳақида Москвага хабар беради. Шундан кейин бу ўлкага Волгабўйи ва Уралолди ҳудудларидан эшелон-эшелон болалар келтирилади. Улар мактаблар, интернатлар ҳамда маҳаллий аҳоли хонадонларига жойлаштирилган (*ЎЗР ПА, 60-фонд, 1-сана, 1436-ҳужжат, 41-варақ*).

Давом этаётган очарчилик ҳар куни минглаб кишиларнинг ёстигини қуритган. Ҳаётдан кўз юмаётганлар орасида 16-20 ёшлилар кўп бўлиб, бу мамлакат иқтисодиётига ва мудофаа қудратига путур етказиши тайин эди. Бунинг олдини олиш учун 1921 йил 13 августда ВЦИК Туркистонга 100 000 кишини юбориш ҳақида қарор қабул қилган. Унда кўрсатилишича, юборилаётган ёшларни мамлакатнинг келажаги, иқтисодиёти ва армия учун сақлаб қолиш асосий мақсад бўлган (*КПСС МК МПА, 122-фонд, 1-сана, 198-ҳужжат, 3-варақ*). Бундан ташқари ҳукумат катта ёшдаги кишиларни ҳам Туркистонга эвакуация қилишга киришади. Лекин фалокат кўламини барчани ташкилий равишда кўчиришга имкон бермас эди. Шу сабабли жуда кўп одам пиёда, дуч келган транспорт воситаларида ва вагонларга осилиб Туркистонга йўл олади. Бу саховатли ўлканинг дарвозаси бўлган Тошкент “ризқ-рўз шаҳри”га айланади. (Бу ҳақда А.Неверовнинг “Тошкент — нон шаҳри” қиссасида ҳикоя қилинган.)

Кўчиб келганларни уй-жой билан таъминлаш, аҳоли ўртасида озиқ-овқат, кийим-кечак йиғиш ишлари бошлаб юборилади. Ўлкадаги ишчи ва хизматчилар маошларининг бир қисмини кўчиб келганлар ҳисобига ўтказилади (*Фарғона вилояти архиви, 111-фонд, 1-сана, 544-ҳужжат, 2-*

ички ва ташқи варақлар). 1921 йил ноябрь ойида бўлиб ўтган Наманган уезди партия кўмитасининг мажлисида қатнашганлар бор олтин-кумуш буюмларини ёрдам жамғармасига топширишга қарор қилади.

Қаҳатчилик ҳукм сураётган губерниялардан келганларнинг аксарияти очликдан шишиб кетган, касалманд одамлар эди. Туркистонликлар уларни жуда илиқ, меҳрибонлик ва ҳамдардлик билан кутиб олади, соғлигини тиклаши учун ёрдамларини аямайди. Шу билан бирга, кучиб келолмаганларга ёрдам уюштириш ишлари ҳам тўхтатилмайди. Хужжатлар орасида Фарғона вилояти хотин-қизлар бўлими фаолларидан Мадазимова Робияхон Ўш ва Ўзган

уездларида ҳовлима-ҳовли кийим-кечак йиғиб юганида ўлдирилгани ҳақида маълумот бор.

Туркистон халқининг 1921-22 йиллардаги очарчиликда россияликларга кўрсатган фидокорона ёрдами самимий ва беғараз бўлиб, ҳеч бир иқтисодий ёки сиёсий манфаатни кўзлаган эмас. Бу халқимизнинг табиатида хос бўлган сахийлик, олижаноблик, инсонийлик фазилатлари ёрқин акс этган тарих саҳифасидир.

Абдуллажон РАСУЛОВ,
Тошкент Давлат университетининг
докторанти

Таъсир ва тасвир

Абдулла Қодирийнинг дилбар романлари туркий халқлар адабиётига ва айниқса, ўзбек адабиётидаги романнавис ёзувчилар ижодига жиддий таъсир этган. “Кеча ва кундуз”, “Қутлуғ қон” романларидаги бу таъсирнинг айрим жиҳатлари ўзбек адабиётшунлигида урганган ҳам. Чунончи, “Тонг юлдузи шуълалари” мақоласининг муаллифи Раҳимжон Отаев (*“Шарқ юлдузи” журнали, 1989 йил, 1-сон*) Абдулла Қодирийнинг Отабек, Ўзбекойим, Солиҳ махдум, Зайнаб каби образларига Чўлпоннинг Мирёқуб эпақа, Қўрбонбиби, Раззоқ сўфи ва Пошшоҳон образларини таққослаб, ижодий таъсирланиш ва айни чоқда янгича ёндашув масалалари хусусида фикрлар билдирган эди. Истеъдодли ёш адабиётшунос Дилмурод Қуронов эса қиёслаш доирасига “Қутлуғ қон” романини ҳам олиб кириб, Раъно — Солиҳ махдум — Худоёрхон, Зеби — Раззоқ сўфи — Акбарали, Гулнор — Ёрмат — Мирзакаримбой учликлари орасидаги ўхшаш жиҳатларни инжалик билан қузатган ҳамда ҳар қайси ёзувчининг ўзига хос тасвир тамоиллари ва асарларнинг адабий талқин-

лари юзасидан уринли мулоҳазалар айтган эди.

Дарҳақиқат, “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Кеча ва кундуз”, “Қутлуғ қон” романларининг воқеалар тизимида, қаҳрамонларининг ички изтироблари ва ҳаёт тарзида ажиб бир уйғунлик бор. Бу жиҳат оила талқинидаги муштаракликда яққол намоён бўлади.

Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Ойбек романларидаги оилавий муҳит, рўзғор ичи тасвирига диққат қилинса, киши кўз олдига Раъно — Солиҳ махдум — Нигор ойм, Зеби — Раззоқ сўфи — Қўрбонбиби, Гулнор — Ёрмат — Гулсумбиби кўринишидаги учлик қалқиб чиқади. Оиладаги муомала-муносабатларда, қизларнинг оналари билан “сулҳ” тузиб, оталарига “қарши” туришларида, оталарнинг ўзбилармон ва ўжарлигида, оила учун гўё бахтдек туюлган, аслида фожиавий тўй хабарининг талқинида — ҳар ёзувчининг ўзига хослиги баробарида бир-бирдан ижодий таъсирланиш омиллари ҳам кўзга ташланади.

Воқеаларни кўз олдимишга келтирайлик: Раъно онаси билан сирлашади, табиийки,

ўзини онасига яқин олади, ота табиатидан эса зорланади, баъзан уни ҳажв қилган бўлади, айна чоқда она ва қизнинг гапи бир жойдан чиқади. Зеби билан Қурбонбибининг Раззоқ сўфига, Гулнор билан Гулсумбибининг Ёрматга муносабатлари ҳам деярли шундай.

Ҳар учала оила бошлигининг хотинларига муносабатларида улар яшаган даврнинг сифат ва белгилари ўз аксини топган. Солиҳ маҳдум хотини Нигор ойимга танбеҳ бериб қойганин қойган, уни “урмас ва лекин ургандан бешбаттар қилиб сиқар эди”. Раззоқ сўфи асосан Эшон бува етагида юради, Қурбонбибини назарига ҳам илмай, уни “Фитна” деб чақиради. Ёрмат ҳам кўпроқ бойнинг раъйига қарайди, оила масаласига келганда “хотин кишида товукча ақл бўлмайди” дея гудранади. Бу уч “мураккаб” образнинг дунёқарашиди фарқли жиҳат кўп, аммо уларнинг аёлларга бўлган муносабатида яқдиллик бор.

Романларда, “ота рози — худо рози” деганларидек, қизларининг тақдирини фақат оталар ҳал қилади. Шу ўринда “Ўткан кунлар” романидаги Мирзакарим қутидорнинг совчиларга берган жавобини эшитайлик: “... аммо бу тўғрида ҳамма ихтиёр ўз қўлимда бўлмай, орада кўкрак сути бериб ўстирган хотин ҳам бор...” Қутидор маслаҳатга қиради. Бу оиладаги муҳит ниҳоятда ўзгача...

Авалги уч романда эса Нигор ойим ҳам, Қурбонбиби ва Гулсумбиби ҳам қизларининг келгуси тақдирини ҳал қилишга аралаша олмай қолади. Аниқроғи, ёзувчилар оилавий муҳит, қаҳрамонларнинг характер хусусиятларига кўра, хотинларни атайин аралаштирмайдилар.

Солиҳ маҳдум учун Нигор ойим билан маслаҳатга фурсат қолмайди; маҳдум буни ўйламайди ҳам. Хон томонидан келган “улуғ меҳмон”ларга бир-икки узр айтиб, эътироз билдирган бўлади, сўнгра “хонга падали аруслик” ҳаваси устун келади — фотиҳага қўшилади, илож-ноилож рози бўлади. “Ўзича саодат бўлиб кўринган бу фожиа хабари билан Нигор ойимни эсанкиратди, йиғлатди, Раъно эрса танчада ўқиб ўтирган Хайём рубоиёти устига хушсиз бошини қўйди.

— Ўн йиллаб бизга кийдирган, едирган

бечора Анварга оқибатимиз шу бўлдимми? Шўрлик Раъно бир юз хотин ёнига юз биринчи кундош бўлиб борадимми?! — деб йиғлади Нигор ойим.

Раънонинг ҳозирги аҳволини биз ёзиб ўтирмаймиз”.

Солиҳ маҳдумнинг қилмишидан хотини норози, эсанкираган, йиғлаган-сиқтаган, Раънонинг ҳолини баён этишга эса адибнинг қалами ожиз.

“Қутлуғ қон”даги ҳолатга назар ташлайлик. Ёрматни эллиқбоши (*восита*) чақиради, алқайди, мақтайди ва орада бойнинг “марҳамати”ни айтади. Ичдан рози бўлган Ёрмат бу хабарни хотинига сўзлайди. “Гулсумбиби ирғиб тушди-да, икки кўли билан тиззасига шарт-шарт уриб, бобиллаб гапира кетди...”

— Сиз нима жавоб бердингиз? — деди бутун аъзосини титроқ босган Гулсумбиби қичқириб. — Етмиш яшар чолга ёлғиз қизимизни бермоқчи бўлдингизми? Ота бўлмай кетинг, бемаъни!..

— Сўзга қулоқ сол, шаллақи макиён! — Ёрмат кўзларини найзадай қадади. — Етмишда эмас, олтимиш бешда. Қарими? Қари бўлса ҳам, мендан, сендан тетик ҳали. Қарғама, қулоқ сол, Мирзакаримбой худо ярлақанган банди. Шунча мол, мулк, шунча обрў! Қизим Гулнор шундай улуғ даргоҳга тушса ёмонми? Кексалигини ўйлайсан, бу томонларни назар-писанд қилмайсан?!

— Йўқ десангиз бой тилингизни кесармиди? — бўғилиб деди Гулсумбиби”.

Бир жиҳатдан, Ёрмат ҳам Солиҳ маҳдум каби мол-мулк, обрў-эътибор балосига гирифтор бўлган. Иккинчи тарафдан, у — ота. Ич-ичидан оталик туйғулари жўш уриб, қизига ачинади, унинг бахтлиги зомин бўлганини билади. Шу боис у “шумхабар”ни қизига билдириш, “насихат қилиш” ва тушунтиришни хотинига юклайди.

“...Онада бардош қолмади. Хўнг-хўнг йиғлаб, Ёрмат келтирган мудҳиш хабарни севикли қизига билдирди. Гулнор хушсизланган каби бошини онасининг тиззасига отди...”

“Кеча ва кундуз”да Зеби “тартибсиз” табиий тасвир фониди фожиали хабардан воқиф бўлади. Шу эпизодда Чўлпоннинг инсон руҳий ҳолатларини бағоят назик илғаш ва уни маромига етказиб тасвир этиш маҳорати намён бўлади.

Аввал “Бенамозга... қиз йўқ” деган Раззоқ сўфи “худонинг буйруғи”дан хабардор, “шариатни, тариқатни сувдай” биладиган эшоннинг орага тушиши (восита) билан Зебини мингбошига бағишлашга мажбуран розилик беради. Натижада “ёш қизнинг кўнгил шишасига бир тош келиб теккан”-дек бўлади. “Энди онага қўшилиб қиз йиғлар, қизга қўшилиб она йиғларди”. Йиғлай-йиғлай онанинг кўзларида ёш қолмайди, қизнинг ҳам кўзлари қуриб қолади, эс-хуши ўзида бўлмаган жонсиз суратга айланади. “Зебининг оғзидан на бир оғиз сўз чиқар, на бир байт қўшиқ, на бир оҳ-воҳ”.

Тўй арафасидаги Солиҳ махдум билан Ёрматнинг ўктам, Нигор ойим билан Гулсумбибининг хомуш кайфиятлари бир хил. Аммо иложсизлигини астойдил тушунтиргандан кейин Курбонбибининг Раззоқ сўфига қараши ўзгаради: “эрига иссиқ назар билан қараб, унинг аҳволига энди бир даража” ачинади ҳам.

Демак, Абдулла Қодирий асарлари кейинги ўзбек романнависларига таъсирини ўтказгани аниқ. Бунинг исботи учун яна битта далил келтирамиз. “Ўтган кунлар”, “Кеча ва кундуз” ҳамда “Қутлуғ қон” воқеалари авж нуқтасида заҳар билан боғлиқ детал бор. Ҳар учала адиб ҳам асар ечимида “заҳар”дан восита сифатида фойдаланади.

...Кумуш заҳарланган. “Ихтиёрсиз қуйилган кўзёшлар ила битилган” ўта ҳаяжонли бу эпизодда заҳар ўз ишини қилади. Яъни, муаллиф ёзганидек, “— Ойи... дада... — сўнгра, — бегим, — деб ингради... Эрининг юзини юзига қўйди, уялгансумон кўзини юмди...”

Заҳар ичириш орқали воқеалар оқими-ни ўзгартириш, қахрамонларнинг тақдирини “ҳал қилиш”га уриниш дунё адабиётида кўплаб топилди. Абдулла Қодирий асарда мазкур омилдан унумли фойдаланган.

“Ўтган кунлар”даги заҳарланиш эпизодидан кейин қахрамонлар руҳиятида кескин ўзгаришлар содир бўлади: кимдир афсусланади, биров қайғуради, Отабек эса гўёки бош олиб Марғилонга жўнаб кетади. Асар фожиали ва реалистик йўсинда яқун топади.

“Кеча ва кундуз”даги “заҳар” билан боғлиқ манзарани кузатайлик. “Сув! Сув!!!” дея бақирган мингбошига Зеби шоша-пиша чойнақдан “табаррук сув”ни олиб беради. “Мингбоши чойнақдаги сувни бир шимиришда тамом қилади”. Бирпас сокинлик, сўнгра мингбошининг ўлим талвасаси тасвири. Зеби ҳайрон. Қўрқиб додлайди. Пош-шоҳоннинг кундоши Зебига мўлжаллаган ўқи тасодифан мингбошига теккан эди. Бу романда ҳам заҳар бериш эпизодидан кейин қахрамонлар тақдирини кескин ўзгариш юз беради: Зебининг онаси Курбонбиби телба, Раззоқ сўфи эса қотилга айланади.

Ўлғиз дилбанди бошига тушган кулфатни кўтара олмаган Курбонбибининг ҳолатини Чўлпон гоё таъсирли чизади: “Курбонбиби жинни бўлиб, паранжисиз ва йиртиқ кийимлар билан эшонниқига келган вақтида уни занжирга боғлайдиган одам ҳам топилмади. Эшоннинг катта хотини раҳми келганидан муридларига буюрди: улар жинни хотинни тутиб, ичкаридаги катта толга боғладилар”.

“Қутлуғ қон”да Гулнорнинг заҳарланиши Ёрматни қотиллик қилишга мажбур этади. Хотинини Самарқандга жўнатгач, у Салимбойваччини пичоқлаб ўлдиради.

Фарзанд доғини кўтаролмаган Раззоқ сўфи ҳам эшон бувани ўлдиради. Демак, ҳар икки романда ҳам ота қизини деб қотиллик қилади, қўлини қонга бўяшга мажбур бўлади. Шу жиҳатдан Чўлпон билан Ойбек тасвиридаги “заҳарланиш”да Абдулла Қодирийдан ўрганиш билан бир қаторда ундан оз-моз “қочиб” ҳолати ҳам бор. Фикримизча, романлардаги ўзаро ижодий таъсир омиллари шуларгина эмас. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Хуллас, Чўлпон Қодирийдан, Ойбек эса ҳар икки адибдан таъсирланган, ўрганган ва айна чокда ўз услубларида — чўлпонона, ойбеккона образлар яратган. Уларнинг ҳар бири ўзбек адабиётида ўзига хос макъа эгаллайди, уларнинг ижоди романчилик тараққиётида муҳим аҳамият касб этади.

Баҳодир КАРИМ,

Тошкент Давлат университетининг докторанти

ТАСАВВУФ ЛУҒАТИ

МУТАЖОҲИЛИЯ

Фисқу фужур либосига бурканиб яшаган ва бунинг сабабини риёдан қўрқиш билан изоҳлашга уринган кишилар жамоаси.

МУТАҚОСИЛИЯ

Яшашдан мурод танни асраш ва ҳар қандай шароитда ҳам нафсни яйратиш эътиқоди билан кун кечирганлар гуруҳи.

ХИЛВАТИЯ

Шайх Абу Абдуллоҳ Сирожиддин асос солган тариқат. У дастлаб Табризда, сўнг Миср ва Ҳижозга бориб таҳсил олган. Кейинчалик Султон Увайснинг даъвати билан Ҳиротга келган ва шу ерда 1397 йилда вафот этган. Шайх Сирожиддин етти маротаба ҳажга борган. Нақл қилинишича, сафарлардан бирида у ичи бўш улкан бир чинор дарахтига дуч келиб, ўшанинг ичида қирқ кун чилла ўтирган. Шу боис тариқатини ҳам хилватия деб номлаган. «Самаратул фуод» асарида шарҳланишича, «хилватия» калимасидаги «х» ҳарфи хилмга, «л» зикр лаззатиға, «в» зоҳир ва ботинни муҳофаза этмоқ билан аҳду вафога, «т» тамкин ҳолиға, «я» ёмонликдан қочиб яхшиликка юз буришга ишорат экан.

РИФОИЯ

Аҳмад ар-Рифоий яратган тариқат. Бу сулук силсила-си Ҳазрати Алиға боғланади. Рифоий тасаввуф оламида «ақтоби арбаа» — тўрт кутбдан бири сифатида тан олинган. У Басрада туғилиб, 1183 йил Воситда вафот этган.

Аҳмад ар-Рифоий тасаввуф ва тариқат аҳлиға бағишланган бир неча рисола яратган, шеърлар ёзган. Айниқса, унинг илмий-маърифий суҳбатлардан таркиб топган «Мажолисус санийя» асарида тасаввуфнинг энг мураккаб масалалари хусусида фикр юритилади. Унингча, «тасаввуф борлиқларни Яратувчининг нигоҳи ила

кўра олмоқдир». Ёки: «Рухлар ҳузур ҳолинда яратилган бўлиб, тўхтовсиз тарзда «ҳузур» ва «мушоҳада» мақомига юксалур. Жасадлар эса бузуқ ва ярамас нарсалардан яратилгани боис бузуқлигига қайтмак ва ундан фойдаланмак истар». Шайхнинг футувватга берган таърифи бундай: «Футувват — махлуқотни маъзур, ўзни қусурли кўрмак, уларни мукаммал, ўзни нуқсонли қабул этмак. Футувват — хоҳ яхши, хоҳ ёмон, хоҳ итоаткор ёки исёнкор бўлсин, махлуқотнинг барчасига шафқат кўрсатмоқ эрур. Шуни билгилки, агар бирор итга ёмон муомалада бўлиб, унга озор етказсанг, сен футувват аҳлидан эмассан» («Мажолисус санийя». Истанбул, 1996, 90-92-бетлар).

МАНОҚИБ

Валий, ориф, дарвеш ва улуг шайхларнинг ҳаёти, яхши сифат, гўзал хулқ ва кашфу кароматлари нақл этилган асар. Жунайд Бағдодийдан «Тасаввуфий маноқибларнинг муридларга не фойдаси бор?» деб сўралганда, «Манқибалар Оллоҳ таолонинг лашкарларидан биридир. Оллоҳ унинг-ла муридларининг қалбини қувватлантирур», дея жавоб берган. Бунинг исботини эса Жунайд Бағдодий қуйидагича изоҳлаган: «Далили албатта бор. Азиз ва жалил Оллоҳнинг «Биз сенга пайғамбарларнинг қиссаларини англатурмиз, бунинг-ла қалбингни тасбит ва таквия айлармиз» сўзи шунга шаҳодатдир» («Рисолаи Кушайрий», 348-бет).

ТУШ

Уйку вақтида зехнда юзага келадиган воқеа, ҳодиса ва тушунчалар демак. Сўфийлар тушни сайри сулуқдаги илм ва кашф йўлларида бири деб билганлар. Куръони каримдаги тушга доир оятлар ва ҳазрати пайғамбарнинг «Яхши ва солиҳ туш нубувватнинг қирқ олти жузъидан биридир» деган ҳадислари бунга асос бўлган.

Имом Кушайрийнинг ёзишича, «Туш қалбга етган хотир (маънавий хитоб) ва мухаййила ила тасаввур этилувчи бир ҳолдир... Туш — инсонларнинг қалбларида яратилган ва ўрнашган нарсанинг тахайюл ва тасаввур йўли билан идрок этилишидан иборат». Имом Фаззолийнинг эътирофи бўйича эса, «Туш малакут оламининг энг ёрқин далилларида эрур. Не ёзуқки, инсонлар қалб ва сирлардан ғофил қолганларидек, тушнинг сирларидан ҳам беҳабардурлар» («Иҳё», IV жилд, 903-бет).

БАТАН

Қулнинг ҳол ила энг охирда эришган ва қарор топган жойи — маънавий юрт. Жунайд Бағдодий демиш: «Ол-

лоҳнинг шундай қуллари бордирки, бир қанча мақомлардадирлар. Улар Оллоҳнинг ҳадя ташийдиган отларига минарлар ва суръат-ла Оллоҳга томон елиб борарлар». Абу Салмон Доронийнинг айтишича, «Иймон яқин илмидан кўра фазилатлидир. Чунки иймон юртдир...» («Лумъа», 360-бет). Инсон руҳининг бу дунёга келишидан аввалги жойи ҳам ватан, аслий ватан дейилган. Сўфи Оллоёр ҳазратлари:

*«...Валекин карвондин баъзи инсон
Кўрар бу фоний уйни боғи хандон.
Кўруб яхши ани нақшу нигорин,
Унутқойлар ўшал келгон диёрин...
Кейин қайтой деса, бўлмас мажоли,
Кетар аслий ватанга даст холи»*

деганда худди ўша ватанни назарда тутган.

БАТАР Орзу, умид. Башарий сифатлар ва нафсоний лаззатлардан йироқ латиф бир туйғу, хуш ва мусаффо истак. Абу Наср Саррожнинг айтишича, бу сўз «фалон одам ватанида жойлашмиш, ватанига (орзу ва истакларига) етишмиш» маъносида ҳам қўлланган.

МУСОМАРА Рухларнинг сиррус-сирда (сирларнинг сирида) латиф бир ноз ва яширин бир муножотда ёлғизлашуви, қалбдан ажралиш («Аворифул маориф», 656-бет). Ҳақнинг сир ва ғайб оламида орифларга хитоби. Абу Наср Саррожнинг таърифича, «Зикрнинг унутилишга юз тутгани — бир онда яширин тарзда ичдан келадиган хитоб».

ТАҲҚИҚ Қулнинг ҳақиқатни билиш ва Ҳаққа етишиш учун заҳмат чекиши. Зуннун Мисрий демиш: «Аҳли ҳикматнинг биридан сўрадим: «Нечун тор ва машаққатли йўлга киришга рағбат этилур?» У деди: «Қалбларнинг таҳқиқ ва тасдиққа салоҳиятининг заифлигидан» («Лумъа», 330-бет). Сўфийлар таҳқиқ соҳибларини мутаҳққиқ, муҳаққиқ, аҳли таҳаққуқ дея атаганлар.

ТАҲОРАТ Поклик, тозалик. Рух ва қалб покизалиги, гуноҳ ва ёмон ахлоқ кирларидан фориғ бўлиш. Гуноҳдан сақланишга — зоҳирий таҳорат; шайтоний сифат ва васвасалар муҳофазасига — ботиний таҳорат; мосиводан кўнгилни асрашга — сирри таҳорат дейилган (С. Улутоғ. «Тасаввuf атамалари сўзлиги», 508-бет).

Иброҳим ЧОРИ тайёрлади.

R E S U M E

In his address to the 14th session of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan, President Islam Karimov stressed that a priority task in further enhancing the spirituality of society means bringing up a perfect individual who regards his private interests and those of the people as being part of one and the same thing. Hafiza Nasrullayeva, in her article «Commonality of interests», takes up this subject.

In his article «The criterion of historical thought», Philosopher Saidmurod Mamashokirov stresses the need for an unbiased approach in tracking the history of our country, and that scientific research in his respect be based on the common-methodologic and philosophical criterion. The author feels that «the covering and valuation of scientific research and historical events should be put above political, ideological, class, national and local interests».

The implementation of the National Training Programme, endorsed at the 9th session of the Oliy Majlis, requires that the philosophical and methodologic basis of the national education system be radically reexamined, and it should take advantage of the latest achievements in the science of pedagogy.

In her article «The principle of spiritual upbringing», dealing with this topic, Yulduz Amirjonova dwells on the essence of the Waldorf pedagogy, advanced by the German philosopher Shtayner, and its harmony with the spiritual upbringing in mysticism and its aspects which could be employed in the education system of our country.

It is a well-known fact that for many centuries science and religion have been in a bitter conflict with one another over the origins of mankind. In his article «Science and religion: the origins of mankind», Professor Abdulla A'zam underlines that it is not in the interest of society to exclude scientific facts from religious teachings, and vice versa, in discussing the origins of mankind. The author proposes a different approach to the matter. According to his approach, modern science and the Holy Koran have common and complementary concepts on the origins of mankind.

«**L**iterature is thoughtful and imaginative in viewing events in life, and it portrays life in a new way... The task of science of literature is to help people feel words. In his article «Felicity of discovering», the literary critic Kholli Norboy dwells on this subject. The author presents his view of the literary process in the 60s-70s, including the emergence of new directions in our narrative.

Ibrohim Haqqul devotes his article «Words are alive with education» to analyzing the works of a popular son of the Azerbaijani nation, Fuzuliy, son of Muhammad Sulaymon. The article hails Fuzuliy not only as a great poet, but a prominent thinker and a mystic, and cites examples from his works.

A literary scholar, Professor Naim Karimov, in his essay «The meaning of life», speaks of the astonishing life and fate of Saidnosir, son of Mirjalil, the entrepreneur and the supporter of education, who led and sacrificed his life and property in the struggle for national independence, like Munavvar qori Abdurashidkxonov, Mahmudkhoja Behbudiy, Fitrat and Cho'lpon. The essay informs the reader about the life and work of a great son of our nation.

МУКОФОТЛАР МУБОРАК!

1999 йили журнал саҳифаларида эълон қилинган сара асарлари учун фаол муаллифлардан —

Наим КАРИМОВ ("Хамза Тошкентда", 3-сон; "Ҳаётнинг маъноси", 4-сон),

Ҳафиза НАСРУЛЛАЕВА ("Миллат тарбиячиси", 3-сон),

Абдулла АЪЗАМ ("Фан ва дин: муносабат диалектикаси", 1-сон; "Фан ва дин: одамзоднинг пайдо бўлиши", 4-сон)

таҳрир ҳайъатининг қарорига асосан "Тафаккур" совриндорлари деб топилсин ва эсдалик совғалар билан тақдирлансин.

Бош муҳаррир

Эркин АЪЗАМ

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нарҳда

ТАФАККУР

TAFAKKUR